

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The version of the following full text has not yet been defined or was untraceable and may differ from the publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/107216>

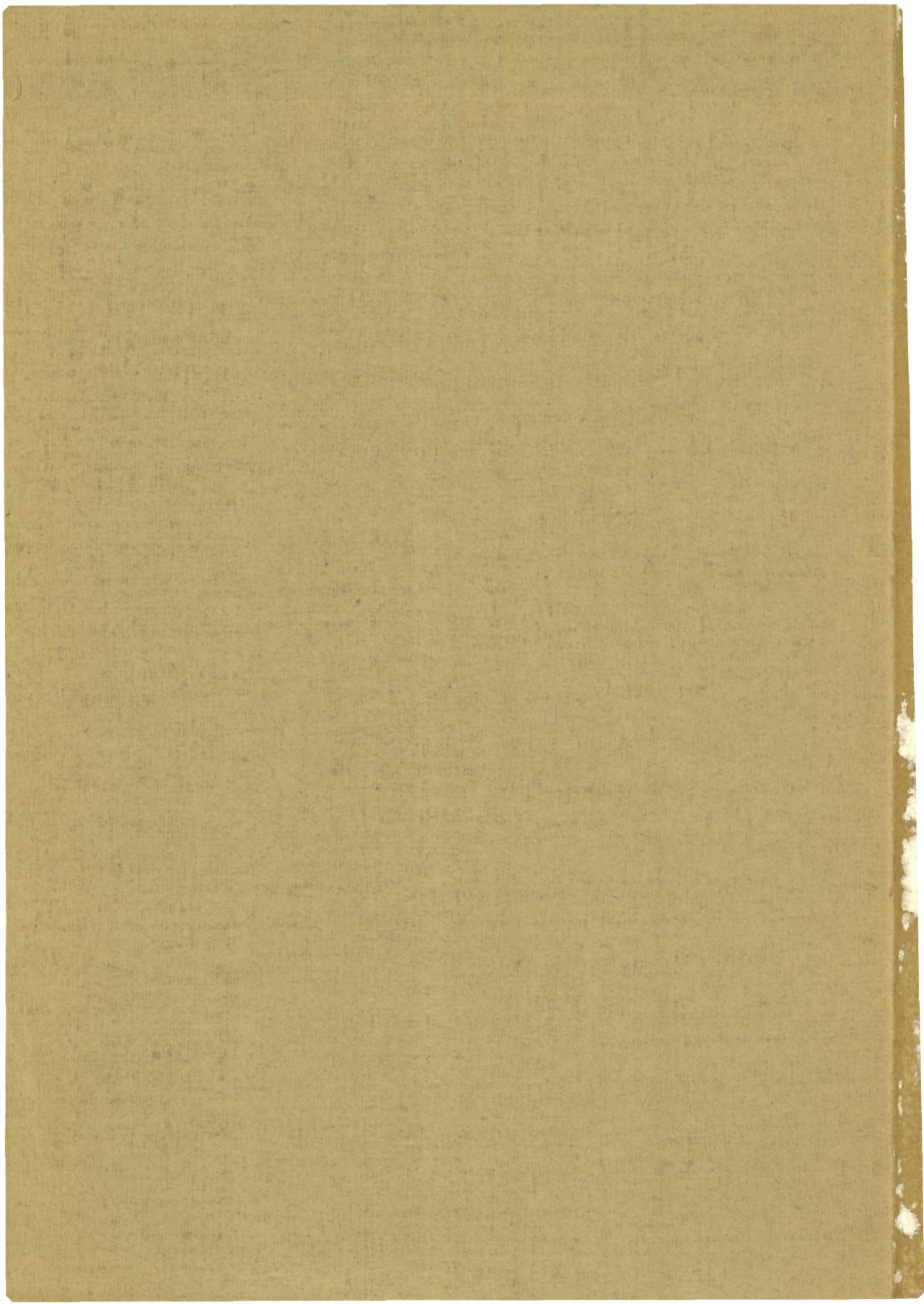
Please be advised that this information was generated on 2017-12-06 and may be subject to change.

858

HET SOCIALE CONFLICT

VAN PSYCHOLOGISCHE
NAAR SOCIOLOGISCHE BENADERING

J. M. G. THURLINGS

HET SOCIALE CONFLICT
VAN PSYCHOLOGISCHE
NAAR SOCIOLOGISCHE BENADERING

PROMOTOR :

Prof. dr. A. OLDENDORFF

HET SOCIALE CONFLICT

VAN PSYCHOLOGISCHE
NAAR SOCIOLOGISCHE BENADERING

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT

TER VERKRIJGING VAN DE GRAAD VAN DOCTOR
IN DE LETTEREN EN WIJSBEGEERTE AAN DE
R. K. UNIVERSITEIT TE NIJMEGEN, OP GEZAG VAN
DE RECTOR MAGNIFICUS Prof. Mr. L. G. A. SCHLICHTING,
HOGLERAAR IN DE FACULTEIT DER RECHTSGELEERDHEID,
VOLGENS BESLUIT VAN DE SENAAT DER UNIVERSITEIT
IN HET OPENBAAR TE VERDEDIGEN OP
MAANDAG 13 JUNI 1960 DES NAMIDDAGS
TE VIER UUR

DOOR

JOHANNES MATTHIAS GERARDUS THURLINGS
GEBOREN TE TEGELEN

INHOUD

Inleiding	1
---------------------	---

HOOFDSTUK I

Oorlog en internationale spanning.

1. Inleiding	7
2. De vernietigingsdrift	9
3. De frustratie-aggressie-theorie	12
4. Condities voor het substitutie-proces	17
5. De culturele variabele als noodzakelijke component	21
6. Behoeften als oorzaak van internationaal conflict	29
7. Veldpsychologie en groepsdynamica	33
8. De referentiegroep	35
9. Samenvatting	38

HOOFDSTUK II

Rassenvooroordeel en rassendiscriminatie.

1. Inleiding	39
2. De vernietigingsdrift	41
3. De frustratie-aggressie-theorie	42
4. Condities voor het substitutie-proces	48
5. Behoeften als oorzaak van rassenconflict	51
6. De groepsdynamische benaderingswijze	53
7. Het rassenantagonisme als sociologisch verschijnsel	54
8. Samenvatting	56

HOOFDSTUK III

Industriële conflicten.

1. Inleiding	58
2. Achtergronden van de „human relations approach”	61
3. De psychologische benadering van het industrieel conflict	74
4. Slotbeschouwing	83

HOOFDSTUK IV

De psychologische en de sociologische benaderingswijze van het sociaal conflict.

1. Inleiding	87
2. Het onderscheid tussen de psychologische en de sociologische benaderingswijze van het sociaal conflict volgens de opvatting van Jessy Bernard	89
3. Naar een karakteristiek van de psychologische conflictbenadering	99

4. De sociologie als hulpwetenschap bij de psychologische conflictbenadering . .	106
5. Verwijzingen naar de sociologie van het conflict als autonome benaderingswijze	108
6. De sociologische benaderingswijze van het sociaal conflict	112

HOOFDSTUK V

Structureel functionalisme of conflictsociologie: een valse tegenstelling

1. Inleiding	134
2. Ralf Dahrendorf: Utopie en werkelijkheid	135
3. De verhouding tussen structureel functionalisme en conflictsociologie . . .	143
Lijst van aangehaalde werken.	158

INLEIDING

De sociologie is bij herhaling gekarakteriseerd als de wetenschap, wier oorsprong en voornaamste stimulansen gelegen zijn in de crisisperioden der moderne maatschappij en die tot opgave heeft een bijdrage te leveren tot de studie van de problemen, welke in dergelijke perioden om een oplossing vragen.¹ Het is dan ook weinig verwonderlijk, dat de verschijnselen van orde en ordeverstoring, integratie en desintegratie, harmonie en conflict, bij herhaling de belangstelling van de beoefenaars der sociologie hebben getrokken.

Reeds bij Saint Simon en Comte stonden deze verschijnselen, zoals bekend, in het centrum van de aandacht. Nauwelijks een generatie later bracht Marx zijn theorie van de klassenstrijd naar voren, die tot op heden in staat blijkt de gemoederen der sociologen in beweging te brengen.² Minder bekend, maar in vele opzichten even interessant, waren de geschriften van Gumpłowics en Ratzenhofer, waarin opnieuw de verschijnselen van conflict en verandering centraal werden geplaatst en die tot inspiratie dienden voor de theorieën van Lester Ward en Albion Small in de Verenigde Staten.³ In 1907 wijdde voorts de American Sociological Society een congres aan het sociaal conflict. Een jaar later, tenslotte, verscheen in Duitsland Simmel's bekende essay „Der Streit”.⁴ En daarmee zijn nog slechts de hoogtepunten genoemd.

Deze grote belangstelling van de zijde der sociologie voor de verschijnselen van conflict en verandering zal niemand's verwondering wekken. Des te merkwaardiger is het echter, dat sedert 1910 en vooral sedert de twintiger jaren de sociologen hun interesse voor deze verschijnselen in hoge mate schijnen te hebben verloren, hoewel deze jaren toch bepaald niet door een grote sociale rust werden gekenmerkt.

---

¹ Vgl. R. König, „Sociologie in deze tijd”, Amsterdam 1952, passim.

² Vgl. R. Dahrendorf, „Soziale Klassen und Klassenkonflikt in der industriellen Gesellschaft”, Stuttgart, 1957, passim.

³ L. Gumpłowics, „Der Rassenkampf”, Innsbruck, 1883; G. Ratzenhofer, „Die Sociologische Erkenntnis”, Leipzig, 1898; L. Ward, „Pure sociology”, New York, 1903; A. Small, „General Sociology”, Chicago, 1905.

⁴ In G. Simmel, „Soziologie, Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung”, München und Leipzig (1908), 2de druk 1922, p. 186—255.

Inderdaad kan het niet aan de maatschappelijke situatie hebben gelegen, dat de sociologie van het conflict sinds de twintiger jaren grotendeels verstek heeft laten gaan. Sociale troebelen, in de ruimste zin van dat woord, waren er genoeg. In de industriële sfeer deden zich tal van conflicten voor, de rassenverhoudingen in de Verenigde Staten waren herhaaldelijk verre van vreedzaam en de internationale spanningen leidden in de tweede wereldoorlog tot een desastreus explosie. Voor de sociologie echter schenen deze verschijnselen hun uitdagingskarakter te hebben verloren.

Des te meer appelleerden zij aan de beoefenaars der psychologie. Een stroom van psychologische studies over internationale, industriële en rassenconflicten werd over de hoofden van het intellectuele en half-intellectuele publiek uitgestort en verwierf spoedig een ongekende populariteit. Mede door de ruime financiële steun van de Unesco en van particuliere Amerikaanse fondsen werd hierin kort na de tweede wereldoorlog een hoogtepunt bereikt.

Doch in diezelfde jaren begon ook het verzet tegen de psychologische conflictbenadering gestalte aan te nemen. Uit 1947 dateren de eerste kritieken tegen de eenzijdig psychologische studie van de industriële conflicten, zoals die met name door de vertegenwoordigers der z.g. „human relations”-beweging beoefend werd.⁵ Vermochten deze eerste kritische geluiden nog weinig schade te berokkenen aan het grote gezag van de psychologie, zij waren niettemin het begin van een protest-beweging welke spoedig een grote vlucht zou nemen.

Toch was deze kritiek niet in de eerste plaats tegen de psychologen gericht; zij gold allereerst de meerderheid der sociologen zelf. Hun werd verweten, dat zij in de laatste dertig jaar verzeild waren geraakt in het vaarwater van het structureel functionalisme, een sociologische richting die volgens de critici op principiële gronden ongeschikt moest worden geacht voor de studie van conflict en verandering. Waar de sociologie tekort schoot, zo redeneerden de critici, lag het voor de hand, dat de psychologie te ver zou gaan.

Tot welk een omvang deze contra-beweging in korte tijd was uitgegroeid, bleek op het Luikse congres van de Internationale Sociologische Vereniging in 1953. Werd de kritiek hier door de Franse sociologen wellicht op de meest felle manier naar voren gebracht, de meest opmerkelijke bijdrage kwam van Amerikaanse zijde, waar Jessy Bernard in een ge-

---

⁵ o.a. H. Blumer, „Sociological theory in industrial relations’, in *American Sociological Review*, 12, 1947, p. 271—278. W. Moore, „Current issues in industrial sociology’, in *American Sociological Review*, 12, 1947, p. 651—657.

ruchtmakende voordracht een nieuwe weg poogde uit te stippelen voor de sociologische conflictbenadering.⁶

In 1957 bereikte de contra-beweging op haar beurt een hoogtepunt met het verschijnen van Dahrendorf's studie over sociale klassen en klassenconflict, waarin enerzijds de critiek op bondige wijze werd samengevat en anderzijds, vanuit een kritische bezinning op de Marxistische klassentheorie, gepoogd werd de grondslagen te leggen voor een nieuwe sociologie van het conflict.⁷

Van de vele geschriften uit de sfeer der contra-beweging konden in bovenstaande alinea's slechts de voornaamste worden vermeld. Zeer in het kort kan de inhoud van deze critiek als volgt worden weergegeven: Door de studie van de psychologische aspecten kunnen slechts de nevenverschijnselen van het sociaal conflict worden belicht. De kern kan alleen geraakt worden door een sociologische benadering. Dat de psychologie zolang dit terrein heeft kunnen beheersen, moet worden geweten aan de sociologie zelf, die in de afgelopen jaren in het conservatieve kamp verzeild is geraakt en daarom alleen nog belangstelling heeft voor de vraagstukken van het behoud van de status quo.⁸ De structureel-functionele oriëntatie van deze sociologen is ten enen male ongeschikt om de problemen van conflict en verandering te bestuderen; zij dient derhalve tenminste te worden aangevuld door een nieuwe oriëntatie, die van de conflict-sociologie.⁹

Het is een onmiskenbaar feit, dat deze critici hun strijd vaak met grote scherpzinnigheid hebben gevoerd. Hun succes is daaraan evenredig. De felheid evenwel, waarmede deze strijd gevoerd moest worden, noopt ons tot een zekere voorzichtigheid. In een dergelijk emotioneel klimaat is de verleiding immers groot om het standpunt van de ander op simplistische wijze te interpreteren, hem aan te vallen op zijn meest extremistische uitingen en zelf eveneens een extremistisch standpunt, het diametraal tegengestelde immers, in te nemen. Bij een nuchtere beschouwing van deze kritische geschriften ziet men dan ook vele vragen voor zich opdoemen.

Wat zijn de feitelijke kenmerken van de psychologische conflictstudies die in de laatste dertig jaar werden gepubliceerd? Hoe kan hiertegenover

---

⁶ J. Bernard, „The Sociological study of conflict”, in „The nature of conflict” by the International Sociological Association in collaboration with J. Bernard, T. H. Pear, R. Aron, R. C. Angell, Paris (Unesco), 1957, p. 33—117.

⁷ R. Dahrendorf, o.c.

⁸ Vgl. R. Coser, „The functions of social conflict”, Glencoe, Ill., 1956, p. 16 e.v.

⁹ Vgl. R. Dahrendorf, o.c., passim; en van dezelfde, „Out of Utopia”, in American Journal of Sociology”, LXIV, 1958, p. 115—127.

de sociologische conflictbenadering worden gekarakteriseerd? Wat is de waarde van de conflictsociologie zoals die door de critici op het structureel functionalisme ontworpen is? Ziedaar de vragen, die wij in dit boek zullen trachten te beantwoorden.

Uitdrukkelijk zij erop gewezen, dat de grenzen van het zojuist geformuleerde probleem geheel en al bepaald zijn door het hierboven beschreven dispuut.

In de eerste plaats betekent dit, dat ons onderzoek beperkt zal blijven tot de literatuur die in de laatste drie decennia verschenen is, omdat het onderhavige dispuut slechts op dit tijdsbestek betrekking heeft.

In de tweede plaats: Zoals hierboven werd gezegd, hebben de critici zich met de vraag naar het karakter van de psychologische conflictstudies vooral bezig gehouden vanuit hun bezorgdheid voor de sociologie van het conflict. Zo zal in ons werk het accent op de sociologische conflictbenadering komen te liggen. Onze bezinning op de psychologische geschriften dient in eerste instantie dan ook slechts als vertrekpunt voor een onderzoek naar het eigen karakter der sociologische conflictbenadering. Iedere intern psychologische kritiek zal daarom achterwege blijven.

Wel zullen de geschriften der psychologen voor ons nog een andere, zeer belangrijke functie vervullen. Bij ontstentenis van, althans een genoegzaam aantal, sociologische conflictstudies uit de laatste drie decennia, zullen wij ons tot de psychologische auteurs wenden om te onderzoeken, in hoeverre in hun geschriften reeds impliciete of expliciete verwijzingen naar een sociologische benadering aanwezig zijn. Van deze procedure mag nog het bijzondere voordeel worden verwacht, dat daardoor de grenzen tussen psychologische en sociologische conflictbenadering scherper kunnen worden afgebakend.

Ten derde: In het zojuist genoemde dispuut is de waarde van het structureel functionalisme in het geding gebracht. Het behoort derhalve mede tot onze opgave een onbevooroordeeld onderzoek in te stellen naar de mogelijkheid om vanuit deze sociologische denkrichting een conflict-sociologie op te bouwen. Het kan echter niet in de bedoeling liggen, een historisch overzicht te geven van de ontwikkeling van het structureel functionalisme; ons mogen immers slechts die structureel-functionalistische auteurs interesseren, welke door de critici werden aangevallen.

Konden hierboven een aantal beperkingen worden opgesomd die uit de aard van het gesignaleerde dispuut zelf voortvloeien, ook binnen dit dispuut hebben wij ons nog een beperking opgelegd: Terwijl de critici niet zelden ook wijsgerige en politieke argumenten in het veld hebben ge-

bracht, zullen in onze studie alle vragen van metaphysische, ethische en politieke aard buiten beschouwing worden gelaten.

Wellicht is men geneigd te zeggen, dat hier weer eens te meer de energie verspild wordt aan het academische probleem van de verhouding tussen psychologie en sociologie. Wij kunnen slechts antwoorden, dat ook naar onze mening de discussies over deze verhouding vaak slechts in geringe mate hebben bijgedragen tot de voortgang van beide wetenschappen en dat zij integendeel niet zelden de aandacht van belangrijker vraagstukken hebben afgehouden, doch dat wij thans te maken hebben met het wellicht uitzonderlijke geval, waarin een bezinning op deze verhouding voor beide wetenschappen nieuwe perspectieven kan openen. In de nu volgende hoofdstukken hopen wij de waarheid van deze stelling aan te tonen.

In de eerste drie hoofdstukken zal een onderzoek worden ingesteld naar het feitelijk karakter van de psychologische conflictbenadering in de laatste dertig jaar, en vervolgens — en vooral — naar de vraag, in hoeverre daarin reeds impliciete of expliciete verwijzingen naar de sociologie van het conflict liggen opgesloten. Eenvoudigheidshalve werd besloten het materiaal te verdelen naar de sfeer, waarin de besproken conflicten spelen. De verdeling in internationale, raciale en industriële conflicten kwam toen uit het materiaal zelf naar voren.

In het vierde hoofdstuk zal allereerst het feitelijk karakter van de psychologische conflictbenadering strikter worden omschreven. Vervolgens zal een eerste aanduiding worden gegeven van de sociologische conflictbenadering. Tenslotte zullen wij beproeven om de sociologische conflictbenadering meer precies te karakteriseren; tegelijk zal daarbij de vraag beantwoord worden, of het wellicht toch mogelijk is om vanuit het structureel functionalisme een conflictsociologie te ontwikkelen.

Aangezien wij deze laatste vraag bevestigend menen te moeten beantwoorden, zal het laatste hoofdstuk gewijd zijn aan een verweer tegen de critici, met name tegen Dahrendorf, volgens wie het structureel functionalisme principieel ongeschikt moet worden geacht voor de sociologische benadering van het conflict.

Aan het begin van een studie heeft men behoefte aan een definitie van het onderwerp. Het is echter onze bedoeling deze definitie in de loop van het betoog te ontwikkelen. Voorlopig zij daarom, ter gedachtenbepaling, volstaan met de volgende omschrijving: sociale conflicten zijn bot-

singen tussen mensen, of groeperingen van mensen, die als maatschappelijke categorieën, of als de vertegenwoordigers daarvan, onderling onderscheiden zijn. Voorbeelden van dergelijke conflicten zijn de botsingen tussen werknemers en werkgevers, tussen negers en blanken, en tussen de as-mogendheden en de geallieerden. Als zodanig is het sociaal conflict dus te onderscheiden van het strikt intra-persoonlijke, zowel als van het strikt inter-persoonlijke conflict.

OORLOG EN INTERNATIONALE SPANNING

1. *Inleiding.*

Minstens even oud als de geschiedschrijving is het denken over de verschijnselen van oorlog en van spanningen in de internationale verhoudingen. Steeds opnieuw weer heeft men zich met deze zo gewichtige problemen bezig gehouden ; steeds ook placht men hierbij een drietal wegen te bewandelen. De eerste weg was die der moralisten, die de oorlog meenden te moeten zien als een gevolg van het ongebreideld egoïsme of als een straf van God voor menselijke zonden. De tweede weg was die van de politici, voor wie de oorlog een botsing was van dynastieke of nationale machten. De derde was die der psychologen, *avant la lettre* grotendeels, die in de menselijke strevingen de bron van deze plaag wilden zoeken.¹

Van deze drie, die dus van alle tijden zijn, heeft in de laatste drie decennia vooral de psychologische een grote opgang gemaakt, ten detrimente waarschijnlijk van de ethisch-religieuze. Dat de drie benaderingswijzen overigens niet los van elkaar behoeven te staan, behoeft wel geen betoog.

Reeds in 1913 verklaarde W. Lippmann, dat, „when we recognize, that the focus of politics is shifting from a mechanical to a human center, we shall have reached what is, I believe, the most essential idea in modern politics”.² Sindsdien is de ster der psychologie boven dit landschap steeds rijzende geweest, en vooral sinds de dertiger jaren is zij snel gestegen.

De eerste mijlpaal op deze weg was de open brief van Freud aan Einstein, geschreven op instigatie van het Internationaal Instituut voor Intellectuele Samenwerking van de Volkenbond, over de oorzaken van de oorlog.³ In deze brief gaf Freud als zijn mening te kennen, dat de bron van de oorlog gelegen was in de aangeboren agressiviteit van de mensheid, die slechts door de voortgaande evolutie zou kunnen verdwijnen ;

---

¹ Vgl. J. C. Flugel „Some neglected aspects of world integration” in: T. H. Pear, editor, „Psychological factors of peace and war”, London, 1950, p. 111—138.

² Gecit. bij H. D. Lasswell and A. Kaplan, „Power Politics”, London, 1952, p. 4 voetnoot.

³ Vgl. J. Rickman, editor, „Civilization, war and death; selections from three works by Sigmund Freud”, Letchworth, 1939, p. 92—95.

zijn hoop was gevestigd op de weinige superieure persoonlijkheden die nu reeds een niveau hadden bereikt waarop het hun mogelijk werd zich tegen deze vernietigingsdrift te verzetten; aan hen was de taak om als leiders van de massa de oorlog te bestrijden.

Het vraagstuk heeft sindsdien de gemoederen der psychologen niet meer met rust gelaten, doch de mening van de vader der Psychoanalyse vond weinig bijval, zelfs niet bij vele van zijn volgelingen. Zij was te weinig hoopvol en paste te weinig in het democratisch ideaal der vrije wereld. In 1944 verschijnt dan „Human Nature and The Peace”,⁴ een manifest van Amerikaanse psychologen, waarin verklaard wordt dat de oorlog voorkombaar is, dat hij niet berust op aangeboren instincten, maar op frustraties en superioriteitsgevoelens, en dat deze bestreden moeten worden door een programma van volksofvoeding en van voorzieningen in de gewoon-menselijke behoeften.

Het einde van de oorlog bracht de oprichting van de UNESCO, met in de preambule van haar constitutie de verklaring, dat, „since wars begin in the minds of men, it is in the minds of men that the defenses of peace must be constructed”.⁵ Door de algemene vergadering van de UNESCO werd in 1948 te Beirut een resolutie aangenomen, waarvan de inhoud luidde, dat een van UNESCO's voornaamste taken in de komende jaren zou bestaan in het stimuleren van onderzoekingen naar de gewichtigste factoren van internationale spanningen en naar de meest doelmatige methoden tot verlichting van deze spanningen. In verband hiermee werd aan de directeur generaal de opdracht verstrekt om onderzoekingen te bevorderen naar de eigenaardigheden van nationale culturen en rechtssystemen, naar de beelden die de volken der verschillende naties zich over elkaar hebben gevormd, naar de methoden voor wijziging van attitudes, naar de achtergronden van internationaal begrip en aggressief nationalisme, naar de bevolkingsproblemen, naar de culturele aanpassingsmoeilijkheden van immigranten, en tenslotte naar de invloed van de moderne techniek op de attitudes en de wederkerige relaties tussen de volken.⁶ Deze resolutie was de stichtingsacte van het befaamde „Tensions-Project”, een uitgebreid plan, in de eerste plaats voor onderzoekingen naar de psychologische achtergronden van de internationale spanningen, ook al werd daarbij aan de overige factoren niet geheel voorbijgegaan.

In het kader van dit „Tensions-Project” werd door O. Klineberg een

---

⁴ Opgenomen in: Th. M. Newcomb and E. L. Hartley, editors, „Readings in Social Psychology”, New York, 1947, p. 655—657.

⁵ O. Klineberg, „Tensions Affecting International Understanding. A survey of research”, New York, 1950, p. 4.

⁶ O. Klineberg, o.c., p. 1.

memorandum samengesteld, in 1950 verschenen onder de titel „Tensions Affecting International Understanding. A survey of research”, waarin een overzicht werd gegeven van de resultaten van onderzoekingen welke reeds op dit terrein waren verricht, met deze beperking overigens, dat de samensteller uitdrukkelijk verklaarde de demografische en technologische aspecten vrijwel geheel buiten beschouwing te hebben willen laten. Het bleef dus bij een overzicht van psychologische en daarbij ten nauwste aansluitende cultureel-anthropologische researchervaringen.

Eveneens in het kader van het „Tensions-Project” viel de conferentie van sociaal-psychologen, psychiaters, en sociologen, onder wie een vertegenwoordiger van de sociale wetenschap van achter het ijzeren gordijn (Szalai), die onder voorzitterschap van H. Cantril in 1948 te Parijs gehouden werd. De resultaten werden neergelegd in een publicatie getiteld „Tensions that cause wars”,⁷ die opende met een „Common Statement”, ondertekend door alle acht de deelnemers aan de conferentie; de inhoud van dit „Common Statement” was wederom grotelijks gelijk aan die van het manifest der Amerikaanse psychologen van 1944.⁸

Het manifest, de preambule, de Beirut-resolutie der UNESCO, en het „Common Statement” zijn uiteraard sterk apodictisch in hun formuleringen en van waarde-oordelen doordrenkt; zij geven echter eveneens reeds de voornaamste modellen die bij de sociaal-psychologische studie van de internationale spanningen in de afgelopen tien jaar zijn gebruikt. En zij hebben onmiskenbaar in hoge mate ertoe bijgedragen, dat een klimaat ontstond waarin deze studies welig konden tieren.

Zo staat ons thans een uitgebreide literatuur ter beschikking, deels van beschouwende aard, deels gefundeerd op research, die het ons mogelijk maakt een beeld te krijgen van de theoretische kaders welke in de sociaal-psychologische benaderingswijze van de verschijnselen van oorlog en internationale spanning — de twee worden niet scherp van elkaar onderscheiden — worden gehanteerd. Om deze kaders te achterhalen zal in het onderstaande een analyse worden beproefd van wat ons een representatieve selectie leek uit deze zo immense literatuur.

2. De vernietigingsdrift.

Zoals gezegd is de verklaring in termen van een aangeboren vernie-

---

⁷ H. Cantril, editor, „Tensions that cause wars. Common Statement and individual papers by a group of social scientists brought together by UNESCO”, Urbana, 1950.

⁸ De overige hoofdstukken van Cantril's boek leveren echter het bewijs, dat deze conferentie, als poging om tot nader wederzijds begrip en eenstemmigheid te geraken, op tragische wijze is mislukt. De westerse en oosterse standpunten liepen te ver uiteen.

tigingsdrift tegenwoordig vrijwel prijsgegeven. Om aan het beeld, dat in de nu volgende bladzijden geschetst moet worden, evenwel voldoende relief te verschaffen, zal hier niettemin een korte samenvatting volgen van Freud's gedachten op dit punt.

In „Das Unbehagen in der Kultur“⁹ geeft Freud een overzicht van de ontwikkeling van zijn denken over de agressiviteit als oorspronkelijke drift, dat we hier zullen volgen.¹⁰ Na aanvankelijk, geïnspireerd door Schiller's ideeën over „Hunger und Liebe“, een onderscheid te hebben gemaakt tussen „Ich-triebe“ en „Object“- of „libidinose Triebe“, kwam hij vervolgens door de studie van narcistische verschijnselen tot de overtuiging dat „das Ich selbst mit libido besetzt ist...“.¹¹ Nu dus ook de „Ich-Triebe“ libidineus schenen te zijn, drong zich bij Freud de vraag op, of dan het libido-begrip niet eenvoudig identiek geacht moest worden met het algemene begrip drift-energie. Ondanks deze twijfel bleef hij niettemin vasthouden aan zijn „noch nicht zu begründende Gewissheit“, dat niet alle driften gelijksoortig kunnen zijn. Tenslotte kwam hij toen tot de conclusie, „es müsse ausser dem Trieb, die lebende Substanz zu erhalten und zu immer grösseren Einheiten zusammen zu fassen, einen anderen, ihm gegensätzlichen, geben, der diese Einheiten aufzulösen und in den uranfänglichen, anorganischen Zustand zurück zu führen strebe“.¹² Naast de libido zou dus een even oorspronkelijke doodsdrijf staan,¹³ en deze zou zich enerzijds naar binnen, tegen het ik zelf, kunnen wenden, anderzijds zich tegen de buitenwereld kunnen richten om dan als agressie- en destructiedrijf aan het daglicht te treden.

Deze aggressiedrijf nu noemt Freud het voornaamste obstakel voor de cultuur. Voor Freud is de cultuur namelijk een proces in dienst van Eros, waardoor de afzonderlijke menselijke individuen, en vervolgens families, stammen en naties, tot grotere eenheden worden samengevoegd. Deze samenvoeging kan slechts geschieden door de kracht der libido, want de voordelen van de arbeidsgemeenschap acht Freud voor deze taak niet sterk genoeg. De cultuurontwikkeling moet derhalve gekenmerkt worden als een strijd tussen Eros en dood, tussen levensdrift en destructiedrijf.¹⁴

Van welke middelen bedient zich nu de cultuur om haar vijand, de

---

⁹ S. Freud, „Das Unbehagen in der Kultur“, voor het eerst gepubliceerd in 1930. Wij citeren uit de editie van de Fischer-Bucherei Frankfurt/M., waar het tezamen met de „Abriss der Psychoanalyse“ is uitgekomen in 1955.

¹⁰ S. Freud, „Das Unbehagen“, p. 155 e.v.

¹¹ S. Freud, „Das Unbehagen“, p. 156.

¹² S. Freud, „Das Unbehagen“, p. 157.

¹³ Vgl. ook ibidem p. 161.

¹⁴ S. Freud, „Das Unbehagen“, p. 161.

vernietigingsdrift, onschadelijk te maken? Zij doet dit allereerst door middel van het wapen der introjectie: De agressie wordt teruggewenteld op het ik-zelf; een gedeelte van het ik aanvaardt deze agressie en gaat dan, als Ueber-Ich, censuur uitoefenen over de gedragingen van het individu.¹⁵

Maar deze breideling van de aggressiedrift valt de individuen niet licht. Reeds enige pagina's eerder¹⁶ heeft Freud echter gewezen op het niet geringe voordeel dat gelegen is in het feit, dat nog niet de gehele mensheid in een allen omvattende cultuurgemeenschap opgenomen is. Zo lang er nog meerdere kleinere cultuurkringen zijn, vindt de agressie een uitweg in de vijandigheid tegen categorieën die buiten de eigen cultuurkring staan. Men zal steeds grotere hoeveelheden mensen in liefde zich met elkaar kunnen doen verenigen, zolang er nog maar anderen, buitenstaanders, overblijven op wie de aggressiedrift zich kan richten. Wanneer elkander zeer nastaaende nationaliteiten, zoals Spanjaarden en Portugezen, Engelsen en Schotten, elkaar wederzijds met plagerijen te lijf gaan, ziet Freud hierin een betrekkelijk gemakkelijke en gevaarlose bevrediging van de aggressiedrift, waardoor het de leden der gemeenschappen lichter valt aan elkander solidair te blijven. Evenzo is het gesteld met de Jodenhaat van de Christenen en de haat van de Marxisten tegen de Bourgeoisie. Men kan zich slechts bezorgd afvragen, aldus Freud, wat de Sovjets moeten beginnen nadat zij hun laatste bourgeois hebben uitgerooid.¹⁷

Het eerste, zeer eenvoudige, model voor de studie van het conflict is hiermee geschetst: Oorlog en internationale spanningen moeten beschouwd worden in het licht van een oorspronkelijke aggressiedrift die, onvoldoende geïntrojecteerd, zich richt op door de gemeenschap getolereerde objecten, met name op de buitenwereld. Vier begrippen dus: Aangeboren agressie, introjectie en objectssubstitutie, waarbij zowel de introjectie als de keuze van het substituut-object bewerkt wordt door de invloed der gemeenschap, het vierde begrip. In zijn brief aan Einstein wordt daar nog een vijfde begrip aan toegevoegd: het begrip leiding.¹⁸ De beïnvloeding — ten goede — dient te geschieden door superieure leiders, die reeds verder gevorderd zijn op de weg der menselijke evolutie, zodat zij een afkeer van geweld hebben gekregen.

---

¹⁵ S. Freud, „Das Unbehagen”, p. 162—163.

¹⁶ S. Freud, „Das Unbehagen”, p. 152.

¹⁷ S. Freud, „Das Unbehagen”, p. 153.

¹⁸ Vgl. hiervoor ook S. Freud, „Massenpsychologie und Ich-Analyse”, Weenen, 1921.

Het is duidelijk dat dit model de democratische geleerden in de Westelijke wereld maar matig heeft kunnen bevredigen.

Toch vindt men verspreid over de literatuur nog wel enige bereidheid om Freud's stelling in dezen intact te houden. Zo bijvoorbeeld bij J. Rickman, wanneer deze verklaart, dat „probably the drive or urge behind the aggressive impulse is derived from a basic instinct of destructiveness”, waarop hij overigens onmiddellijk laat volgen dat deze vernietigingsdrift nooit onvermengd optreedt.¹⁹

Ook J. C. Flugel houdt nog enige reserve aan door in het midden te laten, of aggressiviteit het karakter heeft van een „appetite” of van een frustratie-reactie.²⁰

In Nederlandse kringen is de hypothese van de vernietigingsdrift aangevallen door van der Horst, die hiertegenover als zijn stelling poneerde dat de bron van de oorlog veeleer gezocht moet worden in een machtsdrift.²¹

3. De Frustratie-Aggressie-Theorie.

Des te meer opgang heeft de frustratie-aggressie-theorie gemaakt. Oorlogen en internationale spanningen zijn niet het gevolg van een aangeboren vernietigingsdrift, het zijn reacties op frustraties, welke de individuen hebben opgelopen. Het sociaal conflict wordt hier dus duidelijk herleid tot een individueel conflict, tot dat van het individu dat in zijn strevingen wordt geblokkeerd, en hierop antwoordt met agressie.

Deze hypothese wordt in de literatuur in twee varianten aangetroffen; de eerste is de orthodox psycho-analytische, waarin de frustratie gelocaliseerd wordt in de kinderjaren en daar met name met het Oedipusconflict in verband wordt gebracht, de tweede is een meer vrijzinnige, waarin kortweg wordt gesproken van de frustraties, die het leven nu eenmaal meebrengt. Aan beide varianten zal hier nader de aandacht worden gewijd, te beginnen met de orthodoxe.

a. De orthodoxe variant.

Het kind begeert de moeder, maar wordt in deze begeerte door zijn vader, met wie het zich inmiddels geïdentificeerd heeft, gefrustreerd. Zijn vader wordt nu zijn vijand; doch deze vijandschap kan hij niet uiten,

---

¹⁹ J. Rickman, „Psychodynamic notes”, in H. Cantril, editor, „Tensions that cause wars”, Urbana, 1950, p. 178.

²⁰ J. C. Flugel, „Man, Morals and Society”, New York, 1947, p. 309.

²¹ L. van der Horst, „Over de sociaal-psychologische achtergrond van de oorlog”, in Nederlands Tijdschrift voor de Psychologie en haar Grensgebieden, 5, 1950, p. 1—19.

niet alleen omdat zijn vrees voor straf hem dit belet, maar ook en vooral omdat zijn vader-identificatie ondanks deze pijnlijke ervaring niet heeft opgehouden te bestaan. Aggressie tegen zijn vader zou in deze omstandigheden een verraad van zijn ideaal en dus van zichzelf betekenen. Hij verdringt dus zijn vijandigheid. De verdrongen agressiviteit zoekt echter een uitweg in veiliger kanalen, d.w.z. daar waar de censuur van het ik-ideaal, het Ueber-Ich, niet werkt. En deze uitweg vindt zij in de collectieve actie tegen een nationale vijand. Zo vindt de oorlog zijn verklaring in de vijandschap tegen, zowel als in de identificatie met, de vader.²²

Het model in deze benaderingswijze komt er dus als volgt uit te zien : De libidineuze drift wordt door de vader gefrustreerd ; het kind reageert met agressiviteit, die echter onmiddellijk wordt verdrongen ; deze verdrongen agressiviteit verplaatst zich tenslotte van haar oorspronkelijk object naar een ander doelwit, waartegen agressie door de gemeenschap wordt getolereerd of zelfs gestimuleerd. Vaak wordt aan dit model nog het projectie-begrip toegevoegd : Het individu werpt zijn eigen schuldgevoelens op zijn (substituut-) vijand, die daardoor des te verachtelijker wordt.²³ Ook de figuur van de dictatoriale leider die als richtinggever bij deze agressiviteit optreedt, speelt in de psycho-analytische theorieën veelal een grote rol.

Een enigszins afwijkend model werd geconstrueerd door M. L. Farber in zijn onderzoek naar de bronnen van politieke agressiviteit.²⁴ Wel noemt ook hij het oedipaal conflict „an important source of aggression”,²⁵ maar hij vreest, dat een onderzoek naar deze bron op al te grote technische bezwaren zou stuiten. Klinische plausibiliteit is nu eenmaal nog geen empirische-wetenschappelijke verificatie. Hij richt zijn aandacht daarom op een andere psycho-analytische hypothese, namelijk die, volgens welke een fixatie in of regressie naar het anale stadium zich bij de volwassene zal manifesteren in een verhoogde agressiviteit. Het voordeel van deze hypothese is volgens Farber, dat „the characteristics of adults who are operating on an anal level have been rather explicitly described”.²⁶ Als voornaamste kenmerken van hun karakterstructuren noemt hij zuinigheid,

---

²² Vgl. P. Hopkins, „Psychology of social movements”, London, 1938.

²³ J. Rickman, „Psychodynamic notes”, in H. Cantril, editor, „Tensions that cause wars”, Urbana, 1950, p. 193. Vgl. ook Th. M. French, „Social conflict and psychic conflict”, in American Journal of Sociology, 44, 1938—39, p. 922—931.

²⁴ M. L. Farber, „Psychoanalytic hypotheses in the study of war”, in Journal of Social Issues, XI, 1955, p. 29—35.

²⁵ M. L. Farber, p. 30.

²⁶ M. L. Farber, p. 33.

koppigheid en behoefte aan netheid en orde. Zijn procedure is vervolgens zeer eenvoudig. Hij construeert een „anality scale” en een „political aggression scale”, legt die beide voor aan een steekproef van universiteitsstudenten en constateert dan dat zes en zestig procent van degenen die hoog genoteerd werden op de analiteitsscale, een hoge graad van politieke agressiviteit demonstreerden, tegenover slechts twee en dertig procent van degenen die een lage positie op de analiteitsscale behaalden.²⁷

Uit de psycho-analytische gedachtenwereld stammen eveneens vele van de studies over de samenhang tussen internationale spanningen en persoonlijkheidsstructuur. Het klassieke voorbeeld is hier „The Authoritarian Personality”, waarin o.a. nationalisme en vijandigheid tegenover andere naties in verband worden gebracht met een autoritaire karakterstructuur welke terug te voeren is op een verdrongen antagonisme tegen de vader.²⁸ Ook Erich Fromm’s studies over de relaties tussen fascisme en sadomasochistische karakterstructuur passen in dit kader.²⁹ Wel verdient Fromm nog een bijzondere vermelding omdat hij uitgebreid aandacht schenkt aan de vraag naar de historisch-maatschappelijke factoren waardoor het ontstaan van deze karakterstructuur bevorderd werd.

In het bovenstaande werd intussen bijna uitsluitend gesproken over agressiviteit die een gevolg is van een verdrongen vader-antagonisme en die zich daarom, onder de invloed van het Ueber-Ich, afwentelt op door de maatschappij aangewezen objecten. Daarnaast moet volledigheidshalve nog worden gewezen op een andere vorm van agressiviteit die door de psycho-analytici onderscheiden wordt, namelijk die van de rebel. De rebel is het individu dat zijn vader-antagonisme, om met J. C. Flugel te spreken, niet door de pressie van het Ueber-Ich heeft laten verdringen, doch dat zich, handelend vanuit het Ich, rechtstreeks tegen de vader keert en vervolgens tegen alle vader-substituten in de maatschappij. Zijn agressie geldt daarom niet de buitenlandse vijand, maar de door de eigen maatschappij geheiligde instituties.³⁰ In deze agressie toont hij zich overigens veelal de bereidwillige volgeling van een dictatoriale leider, die dan echter niet als vader, maar als oudste broer of kameraad verschijnt.

---

²⁷ M. L. Farber, p. 34

²⁸ T. W. Adorno, E. Frenkel-Brunswik, D. J. Levinson and R. M. Sanford, „The Authoritarian Personality”, New York 1950

²⁹ E. Fromm, „Escape From Freedom”, New York 1941

³⁰ J. C. Flugel, „Man, Morals and Society”, New York, 1947, p. 283

b. De vrijzinnige variant.

Plaats men begin- en eindpunt van de hier beschreven gedachtengang der orthodoxe psycho-analytici naast elkaar, dan blijkt hun betoog hierop neer te komen, dat het internationale verschijnsel oorlog zijn bron vindt in de kinderjaren van het individu. Dit standpunt is voor velen al te drastisch geweest. Men vindt in de literatuur dan ook zeer veelvuldig een meer vrijzinnige opvatting, volgens welke oorlogen en internationale spanningen eenvoudig aan de dagelijkse frustraties van de volwassenen worden toegeschreven; soms voegt men daar zelfs expliciet de opmerking aan toe, dat de kinderervaringen slechts van secundair belang mogen worden geacht, hetzij omdat zij te ver van het maatschappelijk vlak verwijderd zouden zijn, hetzij omdat door hun grote verscheidenheid hun invloeden op het maatschappelijk vlak tegen elkaar weg zouden vallen.³¹

Over agressie als frustratie-reactie in deze ruimere zin werd reeds geschreven door J. Dollard c.s.³²; sindsdien is dit begrip door velen toegepast bij de studie der internationale spanningen. In het „Common Statement” dat onder leiding van H. Cantril tot stand kwam, wordt gesproken van vitale behoeften, gemeenschappelijk aan alle mensen, waarvan de vervulling noodzakelijk is voor het behoud van de vrede: „Men everywhere want to be free from hunger and disease, from insecurity and fear; men everywhere want fellowship and the respect of their fellowmen; the chance for personal growth and development”.³³ J. C. Flugel noemt ook de frustraties der sexuele behoeften een bron van aggressiviteit en verbindt daaraan de conclusie, dat het oorlogsgevaar aanzienlijk zou verminderd kunnen worden „either by a relaxation of sexual constraints, which would reduce frustrations, or by a great increase in ascetic practices, which would help to substitute an inward for an outward direction of aggression”.³⁴

Overigens is het model van deze tweede variant der frustratie-agressie-theorie vrijwel gelijk aan dat van de orthodox psycho-analytische: Het individu is gefrustreerd, reageert met aggressiviteit, wordt vervolgens door de pressie van de maatschappij en van zijn Ueber-Ich veelal gedwongen om deze aggressiviteit op een substituut-object te richten, laat zich daarbij gaarne leiden door een dictatoriale heerser, en maakt bij dit alles rijkelijk gebruik van de mechanismen van rationalisatie en van projectie der eigen schuldgevoelens op de „scapegoat”.

³¹ Th. M. French, „Social conflict and psychic conflict”, in *American Journal of Sociology*, 44, 1938—1939, p. 928.

³² J. Dollard, „Frustration and Aggression”, New Haven, 1939.

³³ H. Cantril, editor, „Tensions that cause wars”, Urbana, 1950, p. 17—18.

³⁴ J. C. Flugel, „Some neglected aspects of world integration”, in T. H. Pear, „Psychological factors of peace and war”, London, 1950, p. 130.

De winst van deze variant is evenwel gelegen in de mogelijkheid om de maatschappelijke factoren zelf meer onmiddellijk in de beschouwing te betrekken. Karakteristiek is in dit verband Klineberg's betoog over de verhouding tussen objectieve en subjectieve factoren van internationale spanningen. De invloed van objectieve factoren — economische, demografische en technologische — is ongetwijfeld van bijzonder groot belang, aldus verklaart hij in zijn memorandum, maar zij werken in hoge mate via de subjectieve Hun invloed kan dus ook, althans gedeeltelijk, uit een onderzoek van de subjectieve factoren worden afgeleid „If economic insecurity is a factor in developing international hostility, then those who are in economically inferior positions or those whose economic position has declined, should reveal more such hostility than those who enjoy greater security and stability”.³⁵ De maatschappelijke constellatie levert volgens dit denken dus de factoren welke de fundamentele behoeften der individuen frustreren en daarmee agressiviteit oproepen. De frustratie treedt hier, met andere woorden, op als de intervenierende variabele tussen de maatschappelijke constellatie, die als onafhankelijke, en de agresieve uiting, die als afhankelijke variabele fungeert.

Ook bij Krech en Crutchfield blijkt de voorkeur uit te gaan naar deze tweede variant. Het kardinale punt in de frustratie-agressie-theorie achten zij gelegen in de stelling, dat frustraties van zeer uiteenlopende behoeften gereflecteerd kunnen worden in een zelfde reactie, namelijk in gevoelens van agressiviteit. Als voorbeelden van deze uiteenlopende behoeften noemen zij dan de behoeften aan economische zekerheid, persoonlijke status, zelf-expressie etc.³⁶ Wat Krech en Crutchfield het kardinale punt in de frustratie-agressie-theorie noemen, gaat dan ook alleen maar op voor de tweede, de vrijzinnige, variant van deze theorie.

Tenslotte nog een kanttekening omwille der volledigheid. Het denken van veel vertegenwoordigers der frustratie-agressie-theorie schijnt gebaseerd te zijn op de veronderstelling, dat agressiviteit een soort energie is die slechts eenmaal kan worden gebruikt. Richt zij zich tegen een substituut-object, dan is het oorspronkelijk object derhalve van agressiviteit gevrijwaard.

Tegen deze veronderstelling is echter aangevoerd, dat agressiviteit veelal een tendenz tot generalisatie vertoont. Zo wijst Allport op het feit,

---

³⁵ O Klineberg, „Tensions Affecting International Understanding. A survey of research”, New York, 1950, p 6—7

³⁶ D Krech and R S Crutchfield „Theory and Problems of Social Psychology”, New York, 1948, p 587—588

dat tijdens de tweede wereldoorlog, toen de Verenigde Staten zich geplaatst zagen voor de opgave om met inspanning van al hun krachten de Duitse, Italiaanse en Japanse vijanden te bestrijden, de onlusten tussen negers en blanken veel feller waren dan in vreedstijd.³⁷

Allport acht daarom een onderscheid gewenst tussen „displacement” en „drainage”. Volgens de drainage-theorie, die door Allport wordt afgewezen, zou object-substitutie impliceren, dat de „release of aggression in one channel lessens the likelihood of release in another”. De displacement-theorie daarentegen zegt slechts, dat de aggressiviteit zich soms ook zal richten op een substituut-object, doch zwijgt over de vraag, of het oorspronkelijk object daardoor niets meer zal hebben te duchten.³⁸

Tot deze critiek werd Allport o.a. geïnspireerd door de research-ervaringen van R. Stagner, die bij een onderzoek onder universiteitsstudenten geconstateerd had, dat personen die van aggressiviteit tegenover één object blijf geven, de tendenz vertonen dit ook te doen tegenover andere objecten.³⁹

Ook in zijn begrippen „displacement” en „drainage” schijnt Allport — afgezien van de gekozen terminologie — door Stagner geïnspireerd te zijn. Deze laatste maakt namelijk een distinctie tussen „irradiation of aggression to stimuli perceived as identical (here called transfer) and draining off of aggression from a situation consciously perceived as favorable, deflecting it to another which is perceived in an unfriendly light (here called displacement)”.⁴⁰ Op dit onderscheid is overigens reeds gewezen door de auteurs van „Frustration and Aggression”, die echter, volgens hun eigen verklaring, niet over de middelen beschikten om deze distinctie in hun studie door te voeren.⁴¹

4. *Condities voor het substitutie-proces.*

In het bovenstaande werd vastgesteld, dat volgens de frustratie-aggressie-theorie een hoge graad van frustratie zal leiden tot aggressiviteit en dat deze aggressiviteit een uitweg zal zoeken in een richting welke buiten de censuren van het Ueber-Ich valt en waarin aggressie door de gemeen-

³⁷ G W Allport, „The nature of prejudice”, Cambridge Mass., 1954, p 358

³⁸ G W Allport, o.c., p 359

³⁹ R Stagner, „Studies of aggressive attitudes I Measurement and interrelations of selected attitudes”, in Journal of Social Psychology, 20, 1944, p 118

⁴⁰ R Stagner, „Studies of aggressive attitudes III The role of personal and family scores”, in Journal of Social Psychology, 20, 1944, p 139

⁴¹ J Dollard, „Frustration and Aggression”, 1939, tweede druk, p 41, voetnoot 3 Voor een nadere bespreking van deze verschijnselen zij verwezen naar G K. Morlan, „A note on the frustration-aggression-theories of Dollard and his associates”, in Psychological Review, 56, 1941, p. 1—8.

schap wordt getolereerd of zelfs gestimuleerd. Terecht achten Krech en Crutchfield de sociale betekenis van het frustratie-aggressie-proces hierin gelegen, dat zeer diverse frustraties het aanzijn geven aan een zelfde reactie, aggressiviteit, en dat deze aggressiviteit, door middel van het mechanisme der object-substitutie, gericht kan worden op een gemeenschappelijk object. Aldus kunnen individueel-psychische gedragingen gebundeld worden tot een collectief gedrag.⁴²

Maar ook al is deze mogelijkheid gegeven, dan is daarmee nog niet gezegd, dat die mogelijkheid zal worden geactualiseerd. Krech en Crutchfield noemen een tweetal voorwaarden waaraan voldaan moet zijn, voordat verwacht mag worden dat de individuele aggressiviteit zich zal uiten in een collectieve actie op internationaal niveau.

a. Van individuele naar collectieve aggressiviteit.

In de eerste plaats: Een hoog niveau van gefrustreerdheid in een bepaalde bevolking zal slechts dan tot aggressieve neigingen tegen andere landen leiden, indien bij die bevolking „the appropriate belief and attitude systems” aanwezig zijn. Onder deze laatste worden dan begrepen: ethnocentrische overtuigingen, stereotypische opvattingen betreffende andere naties, negatieve attitudes tegenover andere naties, het prevaleren van nationale boven internationale waarden, gesimplificeerde ideeën over oorzaken van internationale spanningen en hun oplossing, geloof in de onvermijdelijkheid van de oorlog, de perceptie van internationale verhoudingen als gespannen verhoudingen, „wishful thinking” over de afloop van de oorlog, en tenslotte een grote mate van gefixeerdheid van deze cognitieve en emotionele structuur, waardoor een reorganisatie ernstig belemmerd wordt.⁴³

Ontbreekt een dergelijke cognitieve en affectieve structuur, dan zullen de aggressieve neigingen wellicht gebundeld worden tegen een bepaalde institutie, klasse of minderheidscategorie binnen de eigen natie; wellicht ook zullen zij zich ongebundeld op zeer diverse objecten richten; in ieder geval zullen zij dan geen doelwitten zoeken op het internationale niveau.

Daarmede is echter tevens gesteld, dat aggressieve gevoelens slechts tot internationale spanningen kunnen leiden als er in zekere zin al internationale spanningen bestaan. De andere natie moet reeds slecht genoteerd staan, voordat de aggressieve gevoelens zich op haar kunnen richten. Maar vanwaar deze slechte notering?

⁴² D. Krech and R. S. Crutchfield, o.c., p. 588.

⁴³ D. Krech and R. S. Crutchfield, o.c., p. 595—599.

Zij kan niet het gevolg zijn van een object-substitutie; dit te beweren zou immers een cirkelredenering inhouden. Derhalve blijft er slechts één mogelijkheid: Zij is het gevolg van een voorafgaand rechtstreeks contact met de betreffende natie. En dit kan geen gewoon individueel contact geweest zijn, want daarmee is het collectieve karakter der negatieve attitudes niet verklaard; het moet dus een contact zijn geweest waarin de bevolking als collectiviteit betrokken was, of waarin althans de opinieleiders der bevolking betrokken waren; en aangezien hier uiteraard vooral de „beliefs and attitudes” inzake politieke aangelegenheden in het geding zijn, is het gerechtvaardigd, het woord „opinieiders” door „politieke leiders” te vervangen.

Zo komt men, deze gedachtengang volgend, tot de conclusie dat de aggressieve neigingen der individuen zich pas op een andere natie kunnen richten, nadat daarvoor de weg door intergroepscontacten is gebaad. Dit thema is vooral door de beide Sherifs nader uitgewerkt. Doch daarover later.

b. Van aggressieve gevoelens tot aggressieve actie.

Intussen: Gesteld dat de „appropriate belief and attitude systems” aanwezig zijn en dat dus inderdaad de individuele aggressieve neigingen zich op een andere natie hebben geconcentreerd, dan behoeven deze gevoelens nog niet zonder meer in aggressieve daden over te gaan. Of dit zal gebeuren, wordt door Krech en Crutchfield afhankelijk gesteld van de vraag „how effectively the leaders of the country organize and channel its people’s feelings” en voorts van „the availability of instruments of aggression such as armies or economic sanctions”.⁴⁴ De individuen zullen hun aggressieve neigingen tegen de andere naties pas in daden omzetten, wanneer zij daartoe door hun leiders worden aangespoord, en wanneer de apparatuur daarvoor beschikbaar is. Daarmee is door deze auteurs dus uitdrukkelijk gewezen op de functie van leiders en maatschappelijke instituties in het conflict.

Aldus aangekleed blijkt de invloed van het frustratie-aggressie-proces gebonden te zijn aan een reeks maatschappelijke factoren: Er moeten reeds collectieve „beliefs” en „attitudes” aanwezig zijn die de andere natie in een ongunstig daglicht stellen, en die het resultaat zijn van een intergroepscontact; de leiders moeten de aggressiviteit op de juiste wijze weten te kanaliseren; en tenslotte: de oorlogsapparatuur moet ter beschikking staan. Voor de aanhangers der frustratie-aggressie-theorie blijven al

---

⁴⁴ D. Krech and R. S. Crutchfield, o.c., p. 588.

deze factoren echter slechts voorwaarden. De stuwende factor, en daarmee de diepste oorzaak der internationale conflicten, zien zij in de individuele frustraties en de daaruit voortvloeiende aggressieve gevoelens.⁴⁵

Deze opvatting vindt onvermijdelijk haar doorwerking in hun aanbevelingen over de methoden ter bestrijding van oorlogsgevaar en internationale spanningen: De individuele levensomstandigheden dienen te worden verbeterd,⁴⁶ de geestelijke volksgezondheid dient te worden bevorderd,⁴⁷ en als door deze maatregelen het frustratieniveau nog niet voldoende naar beneden is gedrukt, zullen substituut-objecten voor agressie gezocht moeten worden — „moral equivalents of war”, om de veel geciteerde woorden van William James te gebruiken — zoals sport en spel, teneinde aldus geweldpleging en andere menonwaardige practijken overbodig te maken.

Over de wijze waarop door middel van bepaalde instituties de agressiviteit van het volk gekanaliseerd kan worden, heeft de psychiater J. Rickman⁴⁸ enige interessante — overigens volkomen onbevestigde — hypothesen ontwikkeld. Bij de pogingen om de agressiviteit der bevolking in voor de natie veilige banen te leiden, zijn in de verschillende landen, aldus Rickman, drie typen van technieken ontwikkeld. Ten eerste: Het centrale gezag wordt in tweeën gekapt, namelijk in een vast en onaantastbaar en een vervangbaar deel. Op het onaantastbaar deel richt zich de liefde en het respect der bevolking, op het vervangbare deel werpt de bevolking haar agressiviteit. Het onaantastbare deel is in Engeland de koningstroom, in Amerika de constitutie en de „supreme court”; het vervangbare deel is in Engeland het kabinet, in Amerika de president en het congres. „So long as the removable part is worth attacking, the fixed portion is safe”.⁴⁹ De tweede techniek wordt in alle democratische bestuursvormen aangetroffen, maar kan het beste aan de Engelse verhoudingen worden geïllustreerd: In het Engelse parlement wordt „his Majesty's Opposition” — de benaming zegt eigenlijk al voldoende — met evenveel respect omgeven als „His Majesty's Government”, want beide zijn loyaal aan het onaantastbaar deel van het centraal gezag, en beide

---

⁴⁵ Velen beperken zich overigens om methodische redenen tot het frustratie-agressie-aspect en laten dan de vraag naar de diepste oorzaak buiten beschouwing.

⁴⁶ Vgl. J. C. Flugel, „Some neglected aspects of world integration”, in T. H. Pear, editor, „Psychological factors of peace and war”, London, 1950, p. 132—133.

⁴⁷ Vgl. World Federation for Mental Health, „Mental health and world citizenship”, London, 1948.

⁴⁸ J. Rickman, „Psychodynamic notes”, in H. Cantril, editor, „Tensions that cause wars”, Urbana, 1950, p. 196—198.

⁴⁹ J. Rickman, o.c., p. 197.

vertegenwoordigen het volk. In landen echter, waar het centraal gezag ongedeeld en onvervangbaar is, waar geen twee- of meer-partijstelsel bestaat, maar integendeel één partij het onbepert gezag draagt, daar is, aldus Rickman, voor het kanaliseren der aggressiviteit geen andere techniek beschikbaar dan die van de gewelddadige onderdrukking en van projectie op een „scapegoat”, bijvoorbeeld op een buitenlandse vijand.

5. *De culturele variabele als noodzakelijke component.*

Wij hebben kunnen constateren, dat de frustratie-aggressie-theorie door de psychologen zelf reeds in een sociologisch kader werd geplaatst, rechtstreeks door de oorzaken van frustratie te zoeken in maatschappelijke factoren, onrechtstreeks door de vraag op te werpen welke voorwaarden vervuld moesten zijn voordat de agressiviteit zich tegen een andere natie zou kunnen richten. Hoe intiem de binding met dit kader is, moge nog eens te meer blijken uit een analyse van de toepassingen welke het cultuurbegrip in deze theorie gevonden heeft.

Het is hier niet de plaats om aan dit cultuurbegrip een uitgebreide beschouwing te wijden. Voor onze doeleinden kan worden volstaan met de opmerking dat, in het sociologisch spraakgebruik, de cultuur niet een individueel, maar een maatschappelijk verschijnsel is, en dat daaronder met name gerekend moeten worden ten eerste die overtuigingen, welke het collectief bezit zijn van de maatschappij of van een deel daarvan; vervolgens de collectieve normen, waaronder ook te rekenen zijn de instituties, d.w.z. de complexe en georganiseerde gedragsvoorschriften; en tenslotte de collectieve technologie, d.w.z. het complex van regels voor de hantering en bewerking der materie.

a. *Het misverstand.*

Een eerste toepassing van het cultuurbegrip is die, waarin dit concept in verband gebracht wordt met de begrippen misverstand, communicatie en informatie. Een volk dat drager is van cultuur A, zo wordt dan be-toogd, staat doorgaans in een slechts geringe communicatie met en is daarom maar weinig geïnformeerd over de opvattingen en normen welke gangbaar zijn in cultuur B. Treden vertegenwoordigers van die beide culturen nu met elkaar in interactie, dan bestaat er een gerede kans, dat deze interactie zal stranden op een misverstand, dat het gevolg is van de onbekendheid met de normen van de andere cultuur. Het geliefkoosde voorbeeld is dat van de Japanner, in wiens cultuur het als zeer welgevoeglijk geldt om schobberingen van een meerdere met een glimlach aan te horen. De Japanse bediende die met deze obligate glimlach

de uitbrander van zijn blanke meester in ontvangst neemt, loopt een grote kans om bij deze laatste slechts verontwaardiging op te wekken over zo veel onbeschaamdheid.⁵⁰ In de termen van de onderhavige theorie gegoten, komt dit incident op het volgende neer. De blanke meester verwacht van zijn dienaar een reactie welke volgens de categorieën der Westerse cultuur een uitdrukking is van schuld bewustzijn, gelatenheid of op zijn minst van strikte gereserveerdheid. Glimlachen valt zeer beslist niet in die categorieën. Dat het in de Japanse cultuur als een zeer adequate reactie op de gegeven situatie geldt, weet hij niet, en dus interpreteert hij het, in termen van zijn eigen cultuur, als een uitdagende onbeschaamdheid. Aldus opgevat leidt de glimlach van zijn dienaar tot frustratie van zijn verwachtingen, de frustratie op haar beurt leidt dan weer tot agressiviteit, en daarmee tot een effect dat juist het omgekeerde is van wat de dienaar had beoogd. Geheel dit zinloos conflict, zo luidt dan vaak de moraal, had voorkomen kunnen worden als de partijen beter over elanders culturen geïnformeerd waren geweest.⁵¹

Een misverstand behoeft echter niet uitsluitend het gevolg te zijn van onbekendheid met de normen van de ander. Een andere, en wellicht veel rijkere bron van misverstanden is gelegen in de valse opvattingen, welke de ene natie zich over de ander heeft gevormd. In dit verband spelen de stereotypen een grote rol.

T. W. Adorno c.s. constateert, dat verdrongen vijandigheid tegen de ouders gedeeltelijk zijn uitdrukking vindt in een overdreven achterdocht tegenover anderen en dat deze achterdocht op haar beurt aanleiding is tot het denken in stereotypen.⁵²

Deze stereotypen bieden aan de individuen een effectief excuus voor hun agressieve acties. Het edele doel, de bescherming van de zo deugd-zame eigen natie, rechtvaardigt de geweldpleging tegen de zo immorele vijand, die in zijn slechtheid vaak nauwelijks meer menselijk is. Zo stimuleert het stereotype de agressieve daad.

Maar daarmee is nog niet alles gezegd. Bij iedere interactie immers, wordt het gedrag van de actor, volgens de bekende omschrijving van Max Weber, bepaald door de verwachting, welke de actor heeft omtrent alter's reactie. Deze verwachting nu is bij het bevooroordeelde individu niet gebaseerd op een realistische kennis van de ander, maar integendeel

---

⁵⁰ O Klineberg, „Social Psychology”, New York, 1940, p 377

⁵¹ Vgl. O Klineberg, „Tensions Affecting International Understanding”, New York, 1950, p 9. Vgl. ook G Allport, „Guidelines for research in international cooperation”, in T. H. Pear, editor, „Psychological factors of peace and war”, London, 1950, p 156

⁵² T. W. Adorne, o.c., passim.

op stereotypen die niet het resultaat zijn van eigen ervaringen tijdens contacten met alter⁵³ Deze stereotypen die waar het andere naties betreft, vaak negatief zijn, stimuleren de actor tot negatieve gedragingen ten opzichte van alter. Dit negatieve gedrag lokt vervolgens niet zelden een negatieve reactie van alter uit, waarmee een circulair proces in werking wordt gezet, waarin de intensiteit der aggressie langs een spiraal omhoog stijgt.

Ook de ontwikkeling der stereotypen vertoont vaak een circulair verloop. Men voelt weinig neiging om met de zo ongunstig genoteerd staande andere natie in open communicatie te treden, of over haar een objectieve informatie te verwerven. Het gevolg is een isolement, waarin de stereotypen zich ongestoord kunnen ontwikkelen. Wordt men dan op een gegeven ogenblik met vertegenwoordigers van die natie geconfronteerd, dan zal het negatieve gedrag, op grond van de negatieve stereotypen, zeer waarschijnlijk een reactie oproepen welke slechts een bevestiging van de stereotypen kan zijn. Vandaar het pleidooi van vele sociaal-psychologen voor verbetering der internationale communicatie,⁵⁴ waardoor onnodige misverstanden zouden worden voorkomen en gezondere internationale verhoudingen zouden worden bereikt.

Vatten wij het bovenstaande samen, dan kan gezegd worden, dat in deze theorieën wordt uitgegaan van een model waarin voorkomen de begrippen individuele frustratie, leidend tot agressiviteit, welke op haar beurt aanleiding geeft tot vorming van stereotypen, die onrealistisch⁵⁵ en vaak negatief zijn; zij verschaffen een rationalisatie voor agressieve handelingen, en zijn tevens aanleiding tot misverstanden, waarmee, o.a. door communicatiestoring, een circulair proces in werking wordt gesteld.

Door de bovengenoemde auteurs worden frustratie en autoritaire karakterstructuur in hoge mate bepalend geacht voor de bereidheid om in stereotypen te denken. Anderzijds constateren de beide Sherifs even-

---

⁵³ Vgl. M. and C. W. Sherif, „Groups in harmony and tension. An integration of studies on intergroup relations”, New York, 1953, p. 94 e.v., die uitsluitend wijzen op de sociogenese van de stereotypen.

⁵⁴ Vgl. O. Klineberg, o.c., p. 154—166, H. Cantril, „Tensions that cause wars”, Urbana, 1950, p. 19.

⁵⁵ Hoezeer stereotypen in strijd kunnen zijn met de werkelijkheid, blijkt uit de resultaten van een door H. J. Eysenck beschreven onderzoek in de Verenigde Staten. In dit onderzoek werd aan verschillende beroeps categorieën verzocht om hun sympathie of afwijzing uit te spreken over verschillende met name genoemde politieke stromingen, hetzelfde werd gevraagd met betrekking tot een lijst van politieke desiderata. De uitkomst was, dat boeren en arbeiders die het socialisme en het communisme uitdrukkelijk verwierpen, meer instemming betuigden met de programmapunten van de socialistische en communistische partijen, dan met die der conservatieve partijen, zie H. J. Eysenck, „Uses and Abuses of Psychology”, 1958, p. 248—249.

wel, dat de stereotypen waarvan men zich bedient, niet door de individuen zelf geconstrueerd zijn. Zij worden veeleer pasklaar overgenomen van de oudere leden in de groep.⁵⁶ Zij vormen een bestanddeel van de cultuur en worden als zodanig met die cultuur van generatie op generatie doorgegeven. Een hoogst interessante consequentie van deze wijze van voorstelling is, dat het daardoor denkbaar wordt, dat stereotypen evenals andere cultuurpatronen, ook verbreiding vinden onder personen die niet gefrustreerd zijn. Zij demonstreren in dat geval geen agressiviteit, maar in tegendeel een authentiek conformisme. Men denkt in stereotypen, omdat de cultuur deze stereotypen aanbiedt en omdat men bereid is dit aanbod te accepteren. Het misverstand en het daaruit voortvloeiende circulair proces vindt volgens deze zienswijze dus zijn oorsprong in de cultuur, een maatschappij-verschijnsel.

Door stereotypen te beschouwen als bestanddelen der cultuur, of ruimer gesteld door de introductie van het cultuurbegrip, is de mogelijkheid geschapen om tot een nieuw model voor de studie der conflictverschijnselen te geraken. Immers, wanneer de stereotypen niet door de individuen, vanuit hun gefrustreerdheid zijn geconstrueerd, doch integendeel als collectief bezit worden overgedragen, dan kunnen die stereotypen zelf slechts worden verklaard uit gebeurtenissen waarbij de collectiviteiten als zodanig betrokken waren, i.c. uit de contacten van deze collectiviteiten met elkaar. Waar het negatieve stereotypen betreft, lijkt het daarom gerechtvaardigd te veronderstellen, dat zij hun oorsprong vinden in een voorafgaande conflictrelatie tussen de betreffende collectiviteiten. Het zal duidelijk zijn, dat deze conflictrelatie niet meer vanuit de individuen verklaard kan worden, doch een eigensoortige verklaring behoeft.

Ten dele aansluitend bij deze gedachte is de theorie van Arne Naess over de rol van de ideologie in de belangenstrijd.⁵⁷ Zijn redenering luidt als volgt: Wanneer twee groepen met elkaar in strijd zijn over economische of andere belangen, zullen zij, zoals in ieder conflict, pogingen in het werk stellen om onder de neutrale partijen bondgenoten te verwerven. Deze recrutering van bondgenoten zal echter niet geschieden door te verwijzen naar het particuliere eigen belang dat hier in feite in het geding is, maar door dit conflict voor te stellen als een strijd voor een zeer verheven doel, bijvoorbeeld de bescherming van een godsdienst, dat sterk appelleert aan het geweten der neutrale partijen. Op deze manier zullen

---

⁵⁶ M. and C. W. Sherif, „Groups in harmony and tension: An integration of studies on intergroup relations”, New York, 1953, p. 94—95.

⁵⁷ A. Naess, „The function of ideological conviction”, in: H. Cantrill, o.c., p. 257—295.

de enge partijbelangen aan het oog onttrokken worden door een indrukwekkende ideologische superstructuur. Door deze procedure worden enerzijds de eigen schuldgevoelens door een voortreffelijke rationalisatie in slaap gesust, en worden anderzijds de neutrale partijen moreel geprest om aan deze strijd hun steun te verlenen. De invoering van de ideologie als schijn-object verleidt de neutralen om een bondgenootschap aan te gaan; hun deelname aan het conflict berust dus op een misverstand; hadden ze geweten dat de ideologie alleen als camouflage diende, dan zouden zij zich voor dit bondgenootschap niet hebben laten lenen.

Waarschijnlijk zal men na deze analyse de opmerking maken dat het model van Arne Naess verre van origineel is, en dat het in feite ongeveer neerkomt op de Marxistische conflicttheorie. Wij zijn het daar gaarne mee eens, doch wijzen er dan wel op, dat daarmee erkend is dat de misverstandshypothese een integrerend bestanddeel uitmaakt van de Marxistische theorie, iets wat door de critici op deze hypothese volledig over het hoofd wordt gezien.⁵⁸ Veel gewichtiger voor ons is evenwel, dat het sociaal conflict in dit model gezien wordt als een intergroepsconflict.

b. Het ethnocentrisme.

Zoals wij zagen, kon het cultuurbegrip zoals het in de misverstandstheorie werd toegepast, nog grotendeels in het frustratie-aggressie-model worden geïntegreerd. Hetzelfde moet gezegd worden van de toepassing welke het cultuurbegrip in de theorie van het ethnocentrisme gevonden heeft. Wat is dit ethnocentrisme en wat is de conflict-theorie die daarmee samenhangt?

In het „General Statement” van Cantril c.s. wordt betoogd, dat oorlogen in hoge mate bevorderd worden „by many of the myths, traditions, and symbols of national pride handed down from one generation to another. A great many current social symbols are still nationalistic, hindering the free movement of thought across boundaries of what is, in fact, an interdependent world”. En in de daarop volgende paragraaf wordt gepleit voor een opvoeding die er op gericht is de „national self-righteousness” tegen te gaan.⁵⁹ Ook T. H. Pear noemt het ethnocentrisme als een van de schuldigen aan het oorlogsgevaar.⁶⁰

Ethnocentrisme kan omschreven worden als de tendentie om het eigen

---

⁵⁸ Vgl. J. Bernard, „The sociological study of conflict”, in: „The nature of conflict”, Paris, UNESCO, 1957, p. 40 e.v.

⁵⁹ H. Cantrill, o.c., p. 18.

⁶⁰ T. H. Pear, „Peace, war and culture patterns”, in: T. H. Pear, editor, „Psychological factors of peace and war”, London, 1950, p. 21—49.

volk centraal te zien in het wereldbeeld en superieur te achten aan al het omringende. De studie der primitieve culturen heeft van deze tendentie een rijkdom aan voorbeelden opgeleverd. De namen Zuni, D n , en Kiowa zijn tegelijkertijd aanduidingen van de betreffende stam, van de leden van die stam en van „menselijk wezen”. Buiten de eigen stam zijn er geen mensen.⁶¹ In de taal der Bakairi van Centraal-Brazilië betekent „Kura” zowel „wij” als „goed” en „Kurapa” zowel „niet wij” als „slecht, ongezond, gemeen”.⁶² In Birma gold de koningstroon als symbool van de mythische Mandaraberg, die in het midden van de kosmos zou gelegen zijn en de vorst op de troon zou identiek zijn met de God Indra.⁶³ In onze eigen tijd mag het ethnocentrisme al een mildere vorm hebben aangenomen, de voorbeelden van nationalistische zelfingenomenheid zijn gemakkelijk te vinden.

Het correlaat van deze chauvinistische zelfverheerlijking  n dit nationalistische egoïsme, is een deprecieerende houding t.o.v. de buitenwereld.⁶⁴ De „outgroup” is inferieur, wordt in zeer grove categorieën ingedeeld, en wordt behandeld volgens ethische normen die niet zelden aanzienlijk losser zijn dan welke in de eigen groep gelden. Typerend voor de houding tot de „outgroup” is echter merkwaardigerwijze tegelijkertijd de achterdocht en de vrees. De „outgroup” is minderwaardig, maar eveneens onbetrouwbaar en gevaarlijk. Deze vrees versterkt opnieuw de negatieve instelling.

O. Klineberg verdedigt de stelling, dat de oorzaak van het ethnocentrisme gezocht moet worden in „fear of the unfamiliar”.⁶⁵ Ook A. Oldendorff neigt tot deze mening.⁶⁶ A. N. J. den Hollander zoekt de bron van het ethnocentrisme in de behoefte aan zelfrespect, welke het individu slechts kan bevredigen door zich te identificeren met zijn groep.⁶⁷ Adorno tenslotte verbindt het ethnocentrisme met het optreden van de autoritaire persoonlijkheid. Wat echter ook de oorzaak mag zijn, het ethnocentrisme biedt aan de individuen een cognitieve en emotionele structuur welke uitnodigt tot agressieve handelingen.

Een vergelijking van deze verschillende verklaringswijzen leert ons, dat alleen de verklaring vanuit de autoritaire persoonlijkheid een duidelijke verwijzing naar de frustratie-agressie-theorie inhoudt. Niettemin kan

---

⁶¹ R. Benedict, „Pattern of culture”, 1949, p. 6

⁶² A. Oldendorff, „De Vreemdeling”, Utrecht, 1956, p. 8.

⁶³ C. T. Bertling, „Sociale werkelijkheid bij primitieven”, Groningen, 1947, p. 10.

⁶⁴ W. G. Sumner, „Folkways”, Boston, 1906, p. 13 e.v.

⁶⁵ O. Klineberg, „Social Psychology”, New York, 1940, p. 377.

⁶⁶ A. Oldendorff, „De psychologie van het sociale leven”, Utrecht, 1953, p. 106-107.

⁶⁷ A. N. J. den Hollander, „Het andere volk”, Leiden, 1946, p. 2

het ethnocentrisme nog zeer wel in de theorie worden geïncorporeerd, namelijk door het met Krech en Crutchfield te beschouwen als een van de condities op grond waarvan men mag verwachten, dat de door frustratie ontstane agressieve neiging zich tegen een ander volk zal richten.

Tegelijk echter stoot men in het ethnocentrisme wederom op een verschijnsel dat zelf niet geheel en al vanuit de individuen kan worden verklaard. Immers, de bereidheid tot ethnocentrisch denken mag dan al van uit individuele behoeften verklaard kunnen worden, deze verklaring heeft geen betrekking op, en zegt dus niets over, het ervaringsfeit, dat de cultuur aan de individuen die deze bereidheid vertonen, reeds onmiddellijk een meer of minder uitgebreide collectie van ethnocentrische overtuigingen ter beschikking stelt. Het ethnocentrisme als bereidheid is een psychologisch fenomeen, het ethnocentrisme als cultuurverschijnsel daarentegen kan slechts als datum door de psychologie worden overgenomen. De vraag rijst derhalve, of ook dat ethnocentrisme niet uit de verhouding tussen de volken zelf moet worden verklaard.

c Oorlog als institutie.

Bij de studie van de verschijnselen van oorlogen en internationale spanningen zijn de psychologen veelvuldig te rade gegaan bij de culturele anthropologie. In het bijzonder gebeurde dit door degenen die de theorie der „innate aggressiveness” als oorzaak van de oorlog bestrijden wilden. Wat zij van de culturele anthropologie hebben geleerd, is dan ook vooral, dat het verschijnsel oorlog in sommige culturen geheel of nagenoeg ontbreekt en dat juist de meest primitieve culturen, die nog het dichtst bij de natuur zouden staan, de offensieve strijd niet kennen.⁶⁸

Wat de bewijskracht is van deze feiten tegenover de leer der aangeboren aggressiedrift, behoeft op deze plaats niet te worden besproken. Voor ons is van veel groter belang, dat men in sociaal-psychologische kringen uit deze gegevens de conclusie heeft getrokken, dat oorlog in niet geringe mate moet samenhangen met de culturen der betrokken volken. Men kwam tot het inzicht, dat de oorlog een sociale institutie is, een instrument voor de oplossing van bepaalde problemen, dat door de gemeenschap in bepaalde omstandigheden als gesanctioneerde wijze van gedragen is geaccepteerd,⁶⁹ en dat deze institutie in sommige culturen ternauwernood of niet, in andere culturen zeer ver is uitgebouwd. Vandaar het pleidooi

---

⁶⁸ O. Klineberg, o.c., p. 80, 87, M. and C. W. Sherif o.c., p. 36. Vgl. ook T. S. van der Bij, „Ontstaan en eerste ontwikkeling van den oorlog”, Groningen 1929, p. 263.

⁶⁹ O. Klineberg, „Tensions affecting international understanding”, New York, 1950 p. 188.

van meerdere sociaal-psychologen voor nadere onderzoekingen naar de mate waarin de institutie oorlog in de verschillende culturen wordt aangetroffen.⁷⁰ Overigens bleef de belangstelling, zoals van sociaal-psychologen niet anders te verwachten is, vooral uitgaan naar zulke vragen als : Wat zijn in de diverse culturen de opvattingen over krijgshandelingen, over militaire tucht, over de stand der militairen, over de vermijdbaarheid en de wenselijkheid van oorlogen, over het lot der achterblijvende familieleden, enzovoort. Niettemin rijst hier de vraag of de sociaal-psychologen met dit alles in feite wel veel meer hebben gedaan dan ontdekt dat er ook zoiets als een sociologie van de oorlog bestaat, en of zij derhalve op deze weg niet veel meer de sociologie dan de psychologie hebben vooruit geholpen.

Zo ontmoeten wij hier dus een toepassing van het cultuurbegrip, die in haar verhouding tot de frustratie-aggressie-theorie niet of nauwelijks afwijkt van de vorige toepassing. De cultuur treedt hier wederom op als „belief and attitudesystem” dat bepalend is voor de vraag of de individuele frustraties zich zullen uiten in aggressieneigingen tegen andere naties. Wel wordt daar nog een nieuwe fase aan toegevoegd : De in de betreffende cultuur aanwezige krijgsinstellingen worden bepalend geacht voor de vraag of de agressieve neigingen zich inderdaad zullen omzetten in militaire agressie. Maar in de verhouding van deze toepassing tot de frustratie-aggressie-theorie wordt daarmee geen verandering gebracht. Voorts zou men er nog op kunnen wijzen dat het institutiebegrip het probleem van het conformisme aan de orde stelt. Maar een soortgelijke opmerking werd ook al bij de andere toepassingen gemaakt. Het enige nieuwe is, dat het ontstaan van de oorlog als culturele instelling door geen enkele auteur met de frustratie-aggressie-theorie in verband wordt gebracht. Voor zover iets over dit ontstaan wordt gezegd, vindt men slechts verwijzingen naar historische en economische oorzaken.⁷¹ Maar dat is dan ook het enige argument om te beweren dat in deze derde toepassing van het cultuurbegrip een grotere onafhankelijkheid werd bereikt.

Laat ons samenvatten. Wij hebben achtereenvolgens drie toepassingen van het cultuurbegrip in de sociaal-psychologische conflicttheorie de revue zien passeren. Daar was ten eerste de toepassing in de misverstandstheorie, ten tweede de toepassing in de theorie van het ethnocentrisme, ten derde de toepassing in de theorie van de oorlog als institutie. Geen van deze drie bleek op revolutionaire wijze af te wijken van de frus-

---

⁷⁰ Vgl. T. H. Pear, o.c., p. 40 e.v.

⁷¹ O. Klineberg, o.c., p. 188.

tratie-aggressie-theorie; zij bleken in tegendeel alle drie in feite erin te zijn geïntegreerd.

Wat in deze toepassingen te weinig werd benadrukt, was het feit dat cultuur een groepsbezit is; dat wie denkt in de categorieën van zijn cultuur, zich conformeert aan de normen van zijn cultuur en dat hij dus in hoge mate optreedt als groepslid; en tenslotte, dat de hier besproken cultureel bepaalde beeldvorming over andere naties, een product is van de eigen natie, van een groep dus, dat we hier derhalve meer te maken hebben met een groeps- dan met een individueel verschijnsel. Zo biedt het cultuurbegrip de gelegenheid om van het individuele niveau op te stijgen tot het groepsniveau.

6. *Behoeften als oorzaak van internationaal conflict.*

Maar het is op dit moment in ons betoog nog te vroeg om het individuele niveau te verlaten. Naast individuele frustraties worden door enkele auteurs namelijk ook nog een aantal individuele behoeften verantwoordelijk gesteld voor de verschijnselen van oorlog en internationale spanningen. Aan deze benaderingswijze, die wel nog „individuality-centered” is, maar op zich zelf los staat van de frustratie-aggressie-theorie, moet thans een korte beschouwing worden gewijd.⁷²

Vooreerst: Het dagelijkse leven is voor vele mensen een weinig opwindende aangelegenheid. Zij zijn gekluisterd aan een sleurbestaan dat geen enkele gelegenheid biedt om eens iets geweldigs mee te maken. Zo groeit bij hen de behoefte om aan dit vreedzaam, veilig, maar dor bestaan te ontvluichten, „the need for escape from peace”, zoals het door Krech en Crutchfield is genoemd.⁷³ De oorlog voorziet in die behoefte. Hij brengt afwisseling in dit routinebestaan, hij heeft een dramatische kracht, is opwindend, en biedt aan vereenzaamde kleine mensen de kans om deel te nemen, tezamen met anderen, aan een grootse onderneming. De oorlog belooft avontuur, zo zegt J. C. Flugel. Men kan zich eindelijk in iets nieuws en onbekends storten, misschien zelfs iets heldhaftigs presteren. De oorlog houdt bovendien de verlokking van het waagstuk in; men stort zich in het gevaar, hetgeen wellicht aan masochistische tendenties appelleert.⁷⁴

Voor andere, misschien ook voor dezelfde, mensen brengt de oorlog

---

⁷² De auteurs die deze benaderingswijze voorstaan, tonen zich overigens verre van afwijzend tegenover de frustratie-aggressie-theorie.

⁷³ D. Krech and R. S. Crutchfield, „Theory and Problem of Social Psychology”, New York, 1948, p. 589.

⁷⁴ J. C. Flugel, „Man, Morals, and Society”, New York, 1947, p. 303—304.

de oplossing voor moeilijk begrijpelijke crisissituaties. In het dagelijkse leven doen zich gebeurtenissen voor die de mensen in verwarring brengen, die hen pijnlijk treffen en waarvoor men geen verklaring weet. Men heeft altijd goed zijn werk gedaan, maar plotseling breekt er een malaise uit en men verliest zijn baan. De oorlog lost het probleem eenvoudig op. De oorzaak ligt in de internationale politiek en kan alleen door militaire actie worden weggenomen.⁷⁵ Wij zijn geneigd hieraan toe te voegen dat de oorlog dit probleem niet alleen oplost, maar bovendien onbelangrijk maakt, de werkloze wordt onder de wapens geroepen of opnieuw ingeschakeld in het arbeidsproces, in dienst der oorlogsinspanning.

J. C. Flugel heeft dit laatste onder een apart hoofdstuk — „freedom from individual worries and restrictions” — nader uitgewerkt. De economische zorgen worden minder doordat de werkgelegenheid toeneemt en de lonen stijgen. Bovendien lijken de individuele zorgen geringer in het licht van die ene grote nationale bekommernis, het winnen van de oorlog. Ook de preoccupatie met prestige en klasseonderscheid neemt af. Allen zijn immers aan dezelfde gevaren blootgesteld, lijden dezelfde ontberingen, zijn onderworpen aan dezelfde rantsoeneringsbepalingen. Onder deze omstandigheden zijn de klasseprivileges niet langer houdbaar, de conventie verliest haar kracht, het snobisme verdwijnt en wordt vervangen door een verkwikkende eerlijkheid.⁷⁶ Daar komt nog bij dat de censuur van het super-ego op meerdere punten verslapt, zo betoogt J. C. Flugel verder. Door de grote gevaren en ontberingen voelt men zich immers veel meer gerechtigd om te genieten van de goede dingen die nog binnen het bereik vallen. Aldus vindt men eindelijk de vrijheid om toe te geven aan wensen en behoeften die vroeger door het super-ego als onbetamelijk gebrandmerkt waren.⁷⁷ In diezelfde geest denkt Madeline Kerr. De soldaat weet of vermoedt dat de beperkingen die hem door de militaire dienst worden opgelegd, gecompenseerd zullen worden door een grotere seksuele vrijheid.⁷⁸

Oorlogen beloven bovendien, zo zeggen Krech en Crutchfield, de vervulling van rechtstreekse winstbehoeften. De rijke hoopt op vermeerdering van zijn rijkdom, de boer op bescherming van zijn markt, de industrieel op verbetering van zijn grondstoffenvoorziening. Voor de munitie-

---

⁷⁵ D. Krech and R. S. Crutchfield o.c., p. 589. Dit geval herinnert wellicht aan de frustratie-agressie-theorie maar wijkt er toch van af. Het gaat hier namelijk niet over een substitutie van objecten voor agressie, maar over een cognitieve herstructurering.

⁷⁶ J. C. Flugel, o.c., p. 308.

⁷⁷ J. C. Flugel, o.c., p. 309.

⁷⁸ M. Kerr, „Personality and attitudes towards warfare”, in T. H. Pear, editor, „Psychological factors of peace and war”, London, 1950, p. 89.

fabrikant brengen oorlogen en internationale spanningen een stijging van de vraag naar zijn producten. Voor de arbeider brengen zij vermindering der concurrentie op de arbeidsmarkt. De militair vindt in de oorlog de gelegenheid om zijn training in praktijk te brengen. Menig politicus ziet in de oorlog een middel om zijn positie te verbeteren. Voor iedereen kan de oorlog het wapen zijn om zijn leven en goed te beschermen en zijn „way of life” te bewaren.⁷⁹

Ook de behoeften aan macht en prestige kunnen door oorlogen en internationale spanningen worden vervuld, aldus vervolgen Krech en Crutchfield; en deze motieven zijn voor vele personen even krachtig of zelfs krachtiger dan die van directe economische winst. Iedere burger is in meerdere of mindere mate geïdentificeerd met zijn natie; een oorlogsoverwinning van zijn land betekent daarom mede een bevrediging van de individuele behoefte aan prestige. Doch zeer in het bijzonder geldt dit voor de leiders van het land. De oorlogsoverwinning wordt immers in de eerste plaats aan hen toegeschreven, die het land in deze onderneming hebben geleid en het symbool der nationale eenheid zijn geworden. Dit is des te gewichtiger, omdat de leiders doorgaans juist personen zijn in wie de behoefte aan macht en prestige zeer sterk zijn ontwikkeld; dat is immers een van de redenen waarom iemand leider wordt. Zo schijnt dan ook de vrees niet ongegrond, dat leiders in hun gedrag meer georiënteerd zullen zijn op een verhoging dan op een vermindering van internationale spanning en oorlogsgevaar, aldus deze auteurs.⁸⁰

Identificatie met een groep scheidt bovendien een nieuwe behoefte in de individuen, namelijk de behoefte om hun groep welvarend en veilig te zien, en deze behoefte kan zelfs prevaleren boven „self-centered needs”. Dit geldt voor de familie, het geldt niet zelden ook voor de natie: „The „nation” may, like one’s family or one’s ideals, become something to be defended, to be sacrificed for even with one’s life”.⁸¹ De oorlog kan het instrument zijn ter bevrediging van deze patriottische behoeften. En dit niet alleen, omdat de oorlog, als hij tot een gunstig einde wordt gebracht, zal hebben bijgedragen tot de glorie en de veiligheid van de natie. Ook reeds tijdens de oorlog plukt men de vruchten ervan: Een van de „psychological appeals of war”⁸² is, dat de oorlog het gevoel van eenheid binnen de natie versterkt; de onderlinge disputen worden opzij gescho-

⁷⁹ D. Krech and R. S. Crutchfield, o.c., p. 588.

⁸⁰ D. Krech and R. S. Crutchfield, o.c., p. 588—589.

⁸¹ D. Krech and R. S. Crutchfield, o.c., p. 589.

⁸² J. C. Flugel, o.c., p. 305—306.

⁸³ Voor een critiek op deze theorie: zie R. L. Hamblin, „Group integration during a crisis”, in *Human Relations*, XI, 1958, p. 67—77.

ven, en men kan zich verheugen in een onderlinge harmonie zoals die in vreedestijd maar zelden aangetroffen wordt.⁸³

Niettemin echter is het getal van degenen die in hun hart tegen een oorlog zijn, ongetwijfeld niet gering. Zeer velen zouden zich bij een geheime stemming tegen een oorlog verklaren. Maar toch blijkt de overgrote meerderheid der burgers bereid om aan de krijgsinspanning deel te nemen, omdat zij de druk der publieke opinie niet kunnen weerstaan. Dit toegeven aan de sociale pressie nu wordt door Krech en Crutchfield verklaard uit een behoefte aan „group belongingness and conformity”. Het individu heeft er behoefte aan zich als lid van de natie geaccepteerd te weten en zich aan de normen van de natie te conformeren. Door mee te werken in de collectieve oorlogsinspanning vervult het deze behoefte.⁸⁴

Er is weinig inspanning voor nodig om te kunnen constateren dat deze lijst van behoeften welke door oorlog en internationale spanningen bevredigd zouden worden, een vrij heterogene collectie omvat. Zo is er enerzijds sprake van behoeften welke het individu aanzetten om het oorlogsgevaar te vergroten, bijvoorbeeld de statusbehoefte van de internationale leider, anderzijds is er sprake van behoeften welke het individu ertoe brengen om de oorlog, als hij eenmaal is ontstaan, te accepteren, bijvoorbeeld de behoefte aan „group belongingness”. Dat met deze opmerking overigens geen critiek beoogd wordt, behoeft wel geen betoog; door een dergelijke diversiteit krijgt het model immers alleen maar een grotere bruikbaarheid.

Voor ons betoog is een andere zaak intussen veel gewichtiger, en wel de volgende.

Wie in een theorie de term behoeften (needs, motives, desires, wishes) ontmoet, denkt spontaan te doen te hebben met een benaderingswijze vanuit het niveau van het individu. Dit begrip behoort immers thuis in een model waarin het menselijk gedrag wordt opgevat als aangestuwd door een reeks van drijfkrachten welke, aangeboren of verworven, deel uit maken van de psychische uitrusting van het individu.

Overziet men nu de bovenstaande lijst, dan vindt men daarin inderdaad verschillende behoeften opgesomd, welke op zich slechts verwijzingen naar het individu inhouden. De behoefte om aan de verveling van een sleurbestaan te ontkomen is een behoefte van het individu als individu en is gericht op een verandering in de individuele levenssituatie; hetzelfde kan gezegd worden van de behoefte om bevrijd te zijn van individuele

---

⁸⁴ D. Krech and R. S. Crutchfield, o.c., p. 589—590.

zorgen en van de behoefte aan een duidelijke cognitieve structuur. De winstbehoefte was zelfs het uitgangspunt van de individualistische klassieke economie.

Recente ontwikkelingen in de psychologie hebben evenwel het licht doen vallen op een andere zijde van deze behoeften.

In verschillende min of meer essayistische geschriften werd gewezen op de culturele bepaaldheid van vele behoeften. Het winstmotief zou niet in alle culturen een even belangrijke plaats innemen; de hedonistische behoeften zouden in de ene cultuur sterk op de voorgrond geschoven worden en in de andere op het achterplan blijven; de sexuele behoeften zouden in hoge mate door de cultuur gemodelleerd worden.⁸⁵ Zoals het frustratie-aggressie-model, zo blijkt ook dit behoeftenmodel dus in een kader van cultuurbegrippen te moeten worden geplaatst. En zo stelt zich opnieuw de vraag, of verschijnselen van oorlog en internationale spanning dan ook niet met profijt primair vanuit het cultuurbegrip benaderd kan worden.

Tenslotte: Zowel de patriottische behoefte als de behoefte aan groepsconformisme kunnen beschouwd worden als behoeften van het individu als groepslid. Intensiteit en richting van deze behoeften, zo kan men verdedigen, kunnen derhalve mede begrepen worden vanuit het wedervaren van de groep. Als oorlogen en internationale spanningen samenhangen met deze behoeften, dan kunnen deze fenomenen dus ook op nuttige wijze benaderd worden in termen van intra- en intergroepsprocessen.

Zo moeten wij dus tot de conclusie komen, dat zelfs het zo individualistisch schijnende behoeftenmodel reeds verwijst naar de zinvolheid van een benadering van oorlog en internationale spanning als groepsverschijnselen.

7. Veldpsychologie en groepsdynamica.

Onder leiding van Kurt Lewin heeft zich in de Verenigde Staten een psychologie ontwikkeld welke de menselijke gedragingen wil benaderen met behulp van het begrip „psychologisch veld”. Het individu, zo luidt het in deze gedachtengang, bevindt zich in een veld, soms ook situatie geheten, dat verdeeld is in regionen, die voor dit individu een positieve of negatieve valentie hebben, al naar gelang er krachten op hem inwerken die hem naar deze regionen stuwen of hem van deze regionen wegdrijven. Het menselijk gedrag wordt hier dus gezien als een beweging,

---

⁸⁵ Vgl. J.H. van den Berg, „Metabletica of Leer der Veranderingen. Beginselen van een Historische Psychologie”, Nijkerk, 1957; K. Horney, „The neurotic personality of our time”, New York, 1937.

een locomotie, in dit veld die bepaald wordt door de resultante van krachten die op het individu inwerken.

De belangstelling van de veldpsychologen voor de invloed van sociale krachten op het gedrag van het individu heeft spoedig geleid tot het ontstaan van een aparte richting in de veldpsychologie, de z.g. „group dynamics”, welke zich bezig houdt met de studie van „the forces responsible for the behavior of people in groups”.⁸⁶ De groep zelf, beschouwd als een dynamisch geheel, is hier object van studie geworden. Met de term „dynamisch geheel” wordt dan bedoeld, dat een verandering in een van de delen leidt tot veranderingen in elk van de andere delen.⁸⁷

Het woordgebruik der „group dynamicists” blijkt op dit punt overigens verre van eenduidig te zijn. Lewin zelf noemt als specifiek kenmerk van de groep slechts de interdependentie van de delen. Andere auteurs willen de term groep echter reserveren voor interdependenties welke met identificatie gepaard gaan, of wensen de term groep beperkt te houden tot „promotive” of „cooperative interdependence”, in tegenstelling tot bijvoorbeeld „competitive interdependence”.⁸⁸

Deze engere betekenis laat ruimte voor een onderscheid tussen externe en interne groepsrelaties, of, anders gezegd, tussen inter- en intra-groepsrelaties. Terecht zegt Deutsch evenwel, dat de „group dynamicists” tot op heden de externe groepsrelaties grotendeels verwaarloosd hebben.⁸⁹ Een groepsdynamische benadering van de verschijnselen oorlog en internationale spanning heeft in feite dan ook nog nauwelijks plaats gehad. Dit is des te minder verwonderlijk, omdat de „groupdynamicists” een sterke voorkeur vertonen voor de studie van kleine groepen in laboratorium-situaties en daarom terugschrikken voor de zo complexe internationale verhoudingen.

De enige van hen die zich, voor zover ons bekend is, op het terrein der internationale spanningen bewogen heeft, is Kurt Lewin zelf geweest. Zijn hoofdstukken over het autoritaire klimaat der Duitse natie — in deel I van „Resolving Social Conflicts” — zijn echter geschreven vanuit de veronderstelling, dat de internationale spanningen van die dagen mede hun oorsprong vonden in de ondemocratische Duitse gezagsverhoudingen,

---

⁸⁶ J. M. Jackson, „Current Trends in Group Dynamic Research and Theory”, Ann Arbor, 1956 (gestencilde publicatie van het Research Center for Group Dynamics, University of Michigan), p. 2

⁸⁷ K. Lewin, „Resolving Social Conflicts”, New York, 1948, p. 73

⁸⁸ Zie M. Deutsch, „Field theory in social psychology” in G. Lindzey, editor, „Handbook of social psychology”, volume I, Cambridge Mass., 1954, p. 214

⁸⁹ M. Deutsch, *ibidem*

en zijn verder gewijd aan een vergelijkende analyse van de sociaal-psychologische velden in Amerika en Duitsland. Het zijn dus toch weer studies van intra-nationale verhoudingen, waarbij de groepsdynamische benaderingswijze op de internationale relaties zelf niet wordt toegepast.

Niettemin betogen Krech en Crutchfield, dat een groepsdynamische benadering van de internationale spanningen zeer nuttig kan zijn. Hun argumenten zijn ten eerste, dat het theoretisch aannemelijk schijnt, dat, behoudens enige verschillen, de processen in kleine groepen zullen overeenstemmen met die in de grote organisaties op het internationale vlak, ten tweede dat in feite een zekere soort van dynamische interacties tussen naties schijnt te bestaan, en ten derde dat internationale interactieprocessen tot op zekere hoogte zich afspelen binnen een vrij kleine kring van leiders, waarop dus de resultaten der kleine-groepsonderzoekingen rechtstreeks toepasbaar zijn.⁹⁰

Een eerste aanzet voor een dergelijke benaderingswijze wordt door hen gegeven in de daarop volgende pagina's.⁹¹ Internationale spanningen verschijnen dan als het gevolg van tegenstellingen tussen naties of groeperingen van naties. De naties zullen pogen die spanningen te verminderen en kunnen daarbij drie wegen inslaan; de eerste is die welke leidt tot onderlinge verwijdering en isolement, de tweede tot een reorganisatie der internationale verbanden welke resulteert in een nieuw machtsevenwicht; de derde is de oorlog. Ook de dynamische verhoudingen binnen de natie, zo zeggen deze auteurs tenslotte, spelen een rol in het ontstaan van internationale spanningen.

In de groepsdynamische benaderingswijze is het dus mogelijk om de internationale spanningen niet meer te beschouwen in termen van individuele motiveringen zonder meer — hoewel deze niet worden uitgesloten — maar ze te bezien als groepsverschijnselen: Internationale spanningen worden geacht het gevolg te zijn van veranderingen in de verhoudingen tussen de naties zelf, waardoor het vroeger evenwicht werd verstoord.

8. *De referentie-groep.*

Nauw aansluitend bij de groepsdynamische zienswijze is de theorie welke de beide Sherifs rond het begrip „referentiegroep” ontwikkeld hebben.

Het menselijk gedrag, zo zeggen zij, kan niet begrepen worden vanuit een enkele, alles bepalende factor; het is integendeel het resultaat

---

⁹⁰ D Krech and R. S. Crutchfield, o.c., p. 581.

⁹¹ D. Krech and R. S. Crutchfield, o.c., p. 581—583.

van een veelheid van interdependente factoren.⁹² In dit systeem van interdependenties zijn bepaalde factoren echter van bijzonder zwaar gewicht. Deze factoren, die dus in staat zijn het karakter van het gehele systeem en zijn delen zeer sterk te beïnvloeden, noemen zij „anchoring points”.⁹³ Een der voornaamste „anchoring points” nu is de referentiegroep, d.i. de groep „to which the individual relates himself as a part or to which he aspires to relate himself psychologically”.⁹⁴ Het is dus de groep waartoe men behoort of wenst te behoren.

Voor ons is vooral van belang, dat door deze theorie het gedrag van het individu verklaard wordt vanuit zijn relaties tot en eventueel zijn status in zijn referentiegroep, en dat de verhouding tussen individuen met verschillende referentiegroepen benaderd wordt vanuit de relatie tussen de referentiegroepen zelf.

In het licht van deze theorie kan het oordeel over de zo individualistische frustratie-agressie-hypothese weinig anders dan afwijzend zijn. De beide auteurs voeren tegen deze hypothese inderdaad een overvloed van argumenten aan.

Vooreerst: Een van de implicaties der frustratie-agressie-hypothese is, dat personen die in vooroordelen denken, meer frustraties hebben beleefd en dientengevolge gebukt gaan onder heviger „pent-up aggressions” dan degenen die niet in vooroordelen denken. Het bewijs hiervoor zou echter niet geleverd zijn. Integendeel „In a society in which groups are held at various social distances, the individuals who conform to the major norms of the majority group will, of course, be prejudiced . . . We find high degrees of prejudice associated with close conformity of the major institutions in the society”.⁹⁵ Wanneer individuen in vooroordelen denken, moet de verklaring daarvan dus allereerst worden gezocht in een conformisme van deze individuen aan de opinies van de groep. De vooroordelen van de individuen zijn, volgens Sherif's theorie, dus grotendeels groepsvooroordelen.

Een andere implicatie van de frustratie-agressie-hypothese is, dat degenen die in feite aan de oorlogshandeling deelnemen een sterke neiging tot agressiviteit vertonen. De Sherifs plaatsen tegenover deze veronderstelling de feiten welke bij onderzoeken in het Amerikaanse leger tijdens de tweede wereldoorlog aan de dag getreden zijn: Slechts twee pro-

---

⁹² M and C W Sherif, „Groups in harmony and tension. An integration of studies on intergroup relations”, New York, 1953 p 146

⁹³ M and C W Sherif, o.c., p 166

⁹⁴ M and C W Sherif, o.c., p 161

⁹⁵ M and C W Sherif, o.c., p 121, 122

cent verklaarde te vechten „out of anger, revenge or fighting spirit”; drie procent noemde als motief „making a better world, crushing the aggression”, of „belief in what I am fighting for”. De meerderheid vocht alleen „to get the job done, or because they did not want to let their outfit down”.⁹⁶ Ook hier lag de verklaring voor hun gedrag dus grotendeels in hun conformisme aan de eisen van de groep. Het gedrag van deze individuen, met andere woorden, was in hoge mate groepsgedrag.

Oorlog, zo luidt de conclusie, is een conflict tussen staten met zeer bepaalde organisatorische structuren en normen.⁹⁷

Anderzijds willen deze auteurs de invloed van frustraties niet geheel ontkennen. Zij achten het waarschijnlijk dat de mate waarin men bevooroordeeld is, verband zal houden met de mate van gefrustreerdheid. En vooral: „It seems likely that frustrations become crucial in producing intergroup hostilities, when the frustrating experiences and situations interfere with the course of vital activities and directions of the group, when they interfere with the attainment of *group* goals. In such cases, frustrations are shared by members of a group, in the sense that the individual member experiences the frustration as impediment to attainment by the group and by himself as a group member”.⁹⁸ Alleen frustraties welke men als groepslid beleeft, m.a.w. slechts emotioneel beleefde belemmeringen voor de vitale behoefte van de referentiegroep, zullen dus leiden tot aggressiviteit; en dan nog alleen als deze groepsfrustraties door de groep (ingroup) aan een bepaalde groep (outgroup) worden toegeschreven. Persoonlijke frustraties zullen slechts weinig invloed kunnen hebben op de aard der intergroepsverhoudingen, tenzij deze frustraties door de leden van de groep in rechtstreeks verband worden gebracht met het welzijn van de groep zelf.⁹⁹

Kortom, volgens de Sherifs kunnen intergroepsconflicten slechts in zeer geringe mate begrepen worden vanuit individueel-psychische factoren, evenmin zonder meer vanuit de intra-groepsverhoudingen; zij dienen allereerst beschouwd te worden als resultaat van het interactie-proces zelf dat zich tussen de betrokken groepen heeft afgespeeld, en dat op zijn beurt ten nauwste samenhangt met de verhouding tussen beider groepsbelangen.¹⁰⁰ De individuen conformeren zich slechts aan de eisen welke de „ingroup” in verband met het gedrag t.o.v. de „outgroup” stelt.¹⁰¹

⁹⁶ M. and C. W. Sherif, o.c., p. 125.

⁹⁷ M. and C. W. Sherif, o.c., p. 125.

⁹⁸ M. and C. W. Sherif, o.c., p. 131.

⁹⁹ M. and C. W. Sherif, o.c., p. 149.

¹⁰⁰ M. and C. W. Sherif, o.c., p. 149.

¹⁰¹ M. and C. W. Sherif, o.c., p. 189.

9. *Samenvatting.*

Met de bespreking van Sherif's theorie der referentiegroep is ons overzicht van de psychologische theorieën over oorlogen en internationale spanningen voltooid. Laat ons thans resumeren.

De verklaring in termen van een oorspronkelijke vernietigingsdrift heeft sinds de tweede wereldoorlog slechts weinig aanhangers gevonden. Des te meer populariteit verwierf de frustratie-aggressie-theorie, die in twee varianten, een orthodox psychoanalytische en een vrijzinnige, voorgedragen werd. Met name in de vrijzinnige variant bleken maatschappelijke factoren reeds een grote rol te spelen; allereerst als bronnen van frustraties, maar vervolgens eveneens als condities voor de werking van het frustratie-aggressie-proces. Een analyse van de drie toepassingen welke het cultuurbegrip in de frustratie-aggressie-theorie gevonden heeft, bleek de betekenis der maatschappelijke factoren nog eens te meer te onderstrepen. Zij verwees bovendien naar de mogelijkheid om de verschijnselen van oorlog en internationale spanningen als groepsverschijnselen te beschouwen. Een zelfde conclusie volgde uit de bespreking van de theorieën waarin oorlog en internationale spanningen gezien werden als vervullingen van op het eerste gezicht individuele behoeften.

Het groepsniveau werd definitief bereikt door de groepsdynamici, die het internationaal conflict wilden verklaren vanuit de structuur van het sociaal-psychologische veld, en tenslotte door de beide Sherifs, voor wie het internationaal conflict een verschijnsel is dat vanuit de intergroepsverhoudingen verklaard moet worden.

Wij begonnen dus met een strikt individueel-psychologische benaderingswijze; wij zagen vervolgens de maatschappij in steeds toenemende mate op de voorgrond treden, en wij eindigden met een theorie welke ten nauwste op de sociologie schijnt aan te sluiten.

RASSEVOORoorDEEL EN RASSENDISCRIMINATIE

1. *Inleiding*

De keuze van het onderwerp van dit tweede hoofdstuk vraagt om een rechtvaardiging die bij het eerste hoofdstuk overbodig was. Immers, ook al is het in dit stadium van onze studie nog niet mogelijk om met nauwkeurigheid te zeggen, wat men onder sociale conflicten heeft te verstaan, toch is zoveel al wel zeker, dat oorlogen en internationale spanningen door iedereen in deze categorie worden ondergebracht. Kan dit zelfde echter ook worden gezegd van rassenvooroordeel en -discriminatie? Is het niet zo, dat een sociaal conflict — wat ook de definitie mag zijn — tenminste twee actieve partijen omvat? En zijn rassenvooroordeel en rassendiscriminatie niet juist verschijnselen waarbij slechts één partij een actieve rol speelt?

Inderdaad levert de psychologische literatuur een aantal argumenten die deze tegenwerping schijnen te bevestigen. Weliswaar heeft ook de raciale minderheid haar eigen vooroordelen tegen de meerderheid opgebouwd en zelfs schijnt zij er soms discriminerende praktijken op na te houden, maar ook dit is in hoge mate een eenzijdige aangelegenheid. Echte botsingen, waarbij de beide partijen actief optreden, schijnen zeldzaam te zijn.

Blijkbaar acht de minderheid de strijd te ongelijk om tot actie te durven overgaan. Individueel verzet kan wel eens optreden, maar wordt door de minderheidsgroep zelf, zodra het zich voordoet, meestal afgekeurd. Ook al wordt de weerspanning in de negervolksliederen uitbundig genoemd, de vrees voor represailles is te groot om hem werkelijk te steunen.¹

Bovendien, om effectief te zijn zou het verzet van de minderheidsgroep op zijn minst georganiseerd moeten zijn. Maar organisatie veronderstelt leiding en aan leiders schort het de minderheidsgroep maar al te vaak. De personen die in staat zouden zijn om deze leiding op zich te nemen, zo zegt K. Lewin, zijn door hun hogere maatschappelijke status veelal

¹ H R Cayton, „The psychology of the negro under discrimination”, in A M Rose, editor, „Raceprejudice and discrimination”, New York, 1953, p 278

juist in de periferie van hun eigen groep terecht gekomen. Zij hebben ten opzichte van de meerderheidsgroep een betrekkelijk gunstige positie verworven en kennen daarom vaak geen andere zorg dan de status quo te handhaven en derhalve iedere aggressieve actie af te remmen.²

Ook J. Dollard constateert, dat de negers in het Zuiden der Verenigde Staten niet tot openlijk verzet plegen over te gaan. Daarentegen signaleert hij wel verschillende vormen van indirecte agressiviteit.³

En daarmee is de andere kant van deze zaak aan de orde gesteld. Passiviteit van de minderheid mag dan al regel zijn, er zijn ook uitzonderingen op deze regel. Zelfs blijft het niet bij het verborgen verzet, dat J. Dollard reeds in de dertiger jaren in Southerntown aangetroffen heeft. De ongeregelde tusschen blanken en negers in Harlem in 1943 vonden zelfs hun oorsprong in een negerinitiatief en al bleek achteraf dat de meeste negers zich van deze ongeregelde tusschen distantieerden, toch vond K. Clark onder zijn negerrespondenten nog dertig procent die er hun goedkeuring over uitspraken.⁴

Maar het zijn niet alleen deze feiten, die ons rechtvaardigen om rassenvooroordeel en -discriminatie in de beschouwing te betrekken. Wat voor ons vooral de doorslag gegeven heeft, was de overweging, dat ook bij oorlogen en internationale spanningen de psychologie minder geïnteresseerd bleek te zijn in de wederkerige activiteiten der partijen en haar aandacht met name richtte op de motiveringen van iedere partij afzonderlijk. En vervolgens: Dat bij de rasserverhouding het sociaal conflict, als wederkerige activiteit, nog zo weinig werd aangetroffen, betekent waarschijnlijk alleen dat in deze sfeer de fase van het openlijk verzet nog niet ten volle is aangebroken. De weinig passieve houding der negers in Little Rock toont echter dat deze laatste fase zich op zijn minst reeds heeft aangekondigd.

Zo schijnt dus de conclusie gewettigd, dat rassenvooroordeel en -discriminatie mogen worden opgevat als voorstadia van een openlijk sociaal conflict, of liever als fasen in een tot op heden onvoltooid proces dat in zijn geheel een sociaal conflict kan worden genoemd. Daarmee zij overigens niet gezegd dat een dergelijk proces noodzakelijk zichzelf voltooit. Vooroordeel en discriminatie kunnen lange tijd bestaan en een grote ver-

---

² K. Lewin, „Resolving social conflicts”, New York 1948, p. 145—158. Vgl. ook E. F. Frazier, „Black Bourgeoisie”, Glencoe 111, 1956.

³ J. Dollard, „Caste and class in a southern town”, New York 1957, p. 287—314. (eerste druk 1937).

⁴ K. Clark, „Groupviolence: A Preliminary study of the attitudinal pattern of its acceptance and rejection: A study of the 1943 Harlemriot, in Journal of social psychology, 1944, vol. 19, p. 319—337.

breiding vinden zonder dat zij ooit door de fase van de openlijke strijd worden gevolgd. Intussen heeft de psychologie zich meer geïnteresseerd getoond in de vraag naar de oorsprong van dan in de vraag naar het vervolg op rassenvooroordeel en -discriminatie.

Na kennisname van de psychologische literatuur over oorlogen en internationale spanningen, blijkt de psychologische benadering van rassenvooroordeel en -discriminatie echter weinig of geen nieuwe perspectieven meer voor ons te openen. Herhaaldelijk worden in een en dezelfde publicatie de internationale en de rassenproblemen tezamen behandeld. Vandaar dat verschillende publicaties die in het eerste hoofdstuk besproken werden, ook thans weer genoemd moeten worden en dat de distributie van het materiaal over beide hoofdstukken soms min of meer willekeurig is geweest; vandaar ook, dat de inhoud en de indeling van dat tweede hoofdstuk grote gelijkenis zal vertonen met die van het eerste. Overbodig is het wel, erop te wijzen dat de literatuur die in het onderstaande zal worden besproken, slechts een kleine steekproef kan vormen uit de brede stroom van psychologische geschriften die in de laatste decennia aan dit onderwerp werden gewijd.

2. *De vernietigingsdrift.*

Na al hetgeen hier boven over de ingeboren vernietigingsdrift als oorzaak van aggressie is gezegd, kan thans worden volstaan met een korte verwijzing naar een van de plaatsen, waar Freud deze vernietigingsdrift met de rassenhaat in verband brengt. Opnieuw moet dan de aandacht worden gevestigd op „Das Unbehagen in der Kultur”.

Wij zagen reeds dat, volgens Freud, de aggressiedrift door het cultureel verbod verhinderd wordt zich te richten op objecten binnen de gemeenschap, zodat haar geen andere weg openblijft dan haar slachtoffers te zoeken onder degenen die buiten die gemeenschap staan.

In dit opzicht, zo zegt Freud ironisch, hebben de over de aardbodem verstrooide Joden zich voor de volkeren in wier midden zij moesten leven, uitzonderlijk verdienstelijk gemaakt. Toen Paulus de algemene naastenliefde tot fundament van zijn christelijke gemeente had gemaakt, was daarmee iedere uiting van agressiviteit binnen die gemeente onmogelijk geworden met als onvermijdelijk gevolg, dat het Christendom zich uiterst intolerant moest gaan gedragen tegenover de niet-Christenen. Bij de Romeinen zou deze religieuze onverdraagzaamheid niet opgetreden zijn, omdat zij hun staatsgemeenschap — ofschoon „von Religion durchtränkt” — niet op het fundament van de liefde hadden gebaseerd. In Sovjet-Rusland, zo suggereert hij tenslotte, zou de Jodenvervolg

slechts achterwege gebleven zijn, omdat daar nog niet geheel de bourgeoisie was uitgeroeid.⁵

Hoe deze theorie ontvangen is, is reeds bekend; daarover behoeft hier dus niet meer te worden gesproken. Wel willen wij hier nog eens de aandacht vestigen op het sterk individualistische karakter van Freud's voorstellingswijze — een critiek punt dat ook door de beide Sherifs⁶ is aangevoerd: Het individu streeft naar bevrediging van zijn ingeboren vernietigingsdrift, maar dit streven wordt gefrustreerd door het cultureel verbod der gemeenschap; het individu ziet zich hier dus geplaatst tegenover die gemeenschap. Hoe zeer die twee, individu en gemeenschap diametraal tegenover elkaar staan, blijkt eens te meer uit Freud's eigen woorden: „Wenn die Kultur nicht allein der Sexualität, sondern auch der Aggressionsneigung des Menschen so grosse Opfer auferlegt, so verstehen wir es besser, dass es dem Menschen schwer wird, sich in ihr beglückt zu finden“.⁷ In dit model treedt de gemeenschap met haar cultuur dus slechts op als oorzaak van de individuele frustratie. Kennelijk is er in dit denken geen plaats voor de opvatting dat het individu zich ook gefrustreerd kan voelen, omdat zijn gemeenschap in haar „strevingen“ door de buitenwereld geblokkeerd wordt, en nog minder voor de opvatting dat het individu, zonder zich gefrustreerd te voelen, gehoor geeft aan de oproep van zijn gemeenschap om zich vijandig te gedragen tegen een groep die haar in de weg staat.

3. De frustratie-agressie-theorie.

In de psychologische studie van het rassenprobleem is de frustratie-agressie-theorie in haar beide varianten verreweg favoriet geweest. Er zijn maar weinig publicaties in dit veld waarin zij niet op de een of andere manier een rol speelt. Meer nog dan voor de rest van dit hoofdstuk geldt dan ook voor de nu volgende beschouwing, dat zij berust op een zeer kleine en vrij willekeurige selectie uit de veelheid van literatuur waarin deze theorie werd toegepast.

a. De orthodoxe variant; de autoritaire persoonlijkheid.

Een algemene bespreking van de orthodoxe variant der frustratie-agressie-theorie in haar toepassing op het rassenprobleem zal weinig meer

⁵ S. Freud, „Das Unbehagen in der Kultur“, Frankfurt 1955, (Fischer-Bücherei), p. 152—153.

⁶ M. and C. W. Sherif, „Groups in harmony and tension; an integration of studies on intergroup relations“, New York, 1953, p. 37.

⁷ S. Freud, „Das Unbehagen“, p. 153.

dan een herhaling kunnen zijn van wat daarover in het eerste hoofdstuk gezegd werd. Wij menen daarom te mogen volstaan met een enkel voorbeeld, ontleend aan „Caste and Class in Southern Town” van J. Dollard. Dit voorbeeld werd gekozen om geen andere reden dan dat deze auteur in het algemeen — terecht overigens — slechts bekend is als voorstander van de vrijzinnige variant.

Bij zijn onderzoek in Southerntown moest Dollard constateren dat de houding en het openlijk gedrag van de blanken tegenover de negers in hoge mate bepaald werd door een element van jaloezie en achterdocht. Het feit, dat dit element hier zo'n centrale rol speelde, meende Dollard niet anders te kunnen verklaren dan met behulp van „the Freudian conception of the oedipuscomplex”. De verdrongen jaloezie tegen de vader en de daaruit resulterende zelfbeschuldiging uit de kinderjaren zou in de periode der volwassenheid geprojecteerd worden op de neger, tegen wiens machtige en ongeremde sexuele lusten de blanke vrouw door voortdurende waakzaamheid zou moeten worden beschermd.⁸

Iets langer menen wij stil te moeten staan bij de onderzoekingen naar de samenhang tussen rassenvooroordeel en autoritaire persoonlijkheidsstructuur, welke nauw bij de orthodoxe frustratie-aggressie-benadering aansluiten. Reeds in 1948 had E. Frenkel-Brunswik over een dergelijk onderzoek gerapporteerd in „Human Relations”.⁹ Haar bevindingen werden bevestigd door een uitgebreid onderzoek, waarvan de resultaten door T. W. Adorno c.s. werden neergelegd in „The Authoritarian Personality”. Hun ervaringen kunnen op de volgende wijze worden samengevat:¹⁰

Personen die een hoge graad van rassenvooroordeel, i.c. anti-semitisme, aan de dag legden, hadden in hun jeugd een strenge en harde opvoeding genoten, waarin grote nadruk gelegd werd op gezagsverhoudingen. Ge-negenheid werd hun door de ouders weliswaar niet zonder meer geweigerd, maar werd afhankelijk gesteld van het gedrag van de kinderen. Onder dit regiem hadden de kinderen geleerd strikt te gehoorzamen. Deze gehoorzaamheid, die eveneens typerend was voor hun verhouding tegenover andere gezagsdragers, was evenwel de vrucht van een diepgewortelde angst en onzekerheid. Deze angst en onzekerheid schiep bij hen een grote behoefte aan overzichtelijkheid en orde, aan een duidelijke status, die hun zwakke zelfrespect kon versterken, en aan scherp omschreven

---

⁸ J. Dollard, o.c., p. 324—325.

⁹ E. Frenkel-Brunswik, „A studie of prejudice in children”, in *Human Relations*, vol. I, 1948, p. 295—306.

¹⁰ T. W. Adorno, E. Frenkel-Brunswik, D. J. Levinson and R. N. Sanford, „The authoritarian personality”, New York 1950, passim; voor samenvatting zie p. 482 e.v.

normen, die ook door hen zelf met grote starheid werden gehanteerd. Geheel in overeenstemming hiermede was hun afkeer van zwakte en hun verering voor een sterke autoriteit. Hoe onverwerkt deze reactie op de opvoedingssituatie was, bleek uit het feit, dat deze zelfde respondenten heftige, doch uiteraard verdrongen, haatgevoelens en agressieve neigingen tegen hun ouders koesterden. In de overdracht van deze haat en agressiviteit op de minderheidsgroepen menen de auteurs de oorzaak te kunnen aanwijzen van het anti-semitisme van deze respondenten. Zo verschijnt hier dus de autoritaire persoonlijkheid als een type dat een grote bereidheid vertoont tot bevooroordeeld denken over minderheidsgroepen, en tot het aanvaarden van een autoritaire leiding.

b. De vrijzinnige variant.

Een kras voorbeeld — van de zeer weinige — van monistische toepassing der frustratie-agressie-theorie in haar vrijzinnige variant is de reeds uit de twintiger jaren daterende studie van F. Bernstein over het antisemitisme.¹¹

Zijn betoog komt in grote trekken op het volgende neer. Jodenhaat kan geen reële grond hebben, aangezien de antisemiet hoogstens enkele honderden Joden kent en van daaruit dus niet gerechtigd is tot een generaliserend oordeel over het Joodse volk. De Jodenhaat kan derhalve niet beschouwd worden als het gevolg van Joodse misdragingen. Veeleer is die haat, eenmaal ontstaan, de oorzaak dat men alle handelingen der Joden in een ongunstig licht gaat plaatsen.¹²

Maar vanwaar stamt dan die haat? Bernstein antwoordt op deze vraag, dat het menselijk gedrag gericht is op de bevrediging van een oneindige veelheid van individuele strevingen, de „egoistische Wille”, die nu eenmaal veel machtiger is dan het altruïsme, d.i. de bereidheid om de strevingen van de ander te bevredigen.¹³ Deze egoïstische strevingen worden echter voortdurend gefrustreerd, niet alleen door andere mensen, maar ook door een blind noodlot en door eigen tekortkomingen. Op deze frustraties reageert het individu met het opwekken van haatgevoelens. Deze haatgevoelens kunnen echter maar zelden op de werkelijke bron der frustratie worden gericht.¹⁴ Veeleer is het zo, dat „jeder Schmerz, jedes Unbestgefühl, von wem und wie auch erweckt, ob durch Schuld oder durch zulässiges Handeln eines anderen Menschen verursacht, ob durch eigene

¹¹ F. Bernstein, „Der Antisemitismus als Gruppenercheinung”, Berlin, 1926.

¹² F. Bernstein, o.c., p. 41—43.

¹³ F. Bernstein, o.c., p. 54—55.

¹⁴ F. Bernstein, o.c., p. 56—59.

Schuld oder jegliche Schuld, ja ohne irgendein menschliches Einwirken entstanden, die Tendenz hat, sich in ein Feindschaftsgefühl umzusetzen, sich gegen Nebenmenschen zu richten und sich möglichst gegen diese zu äusern".¹⁵

Om deze haatgevoelens op een substituut-object te kunnen richten, is alleen maar een rechtvaardiging, d.i. een beschuldiging nodig; maar die valt gemakkelijk te construeren. Uiting van die haatgevoelens is echter veel bezwaarlijker, aangezien dit reacties bij de getroffen en kan oproepen. Vele en daaronder juist de felste haatgevoelens vinden dan ook vaak lange tijd geen object, waarop zij zich veilig kunnen richten, zodat in een individu steeds „Vorräte aufgestauter Haszsentiments vorhanden (sind), die ihm primär eine starke Disposition zur Äuszerung solcher Gefühle verleihen".¹⁶

Maar tegen welke objecten kan de haat zonder gevaar worden geuit? Het is duidelijk, zo zegt Bernstein, dat dit niet objecten binnen de eigen groep kunnen zijn. De groep is immers de kring waarbinnen de liefde-behoefte van het individu bevredigd moeten worden; de haatgevoelens zullen derhalve naar buiten moeten worden gericht.¹⁷ Daarmee acht Bernstein dan tevens de twee wezenskenmerken van de groep gegeven: Hij wordt gekenmerkt door vriendschapsverhoudingen naar binnen en vijandsverhoudingen naar buiten. En dit zijn niet alleen de kenmerken, het zijn ook oorzaak en doel van de groep.¹⁸ De beschuldigingen die de ene groep tegen een andere richt, hebben dan ook doorgaans nauwelijks een reële grond.¹⁹ De oorzaak dezer vijandigheidsuitingen ligt dan ook niet in aardverschillen (b.v. verschillen in huidskleur), noch in ideologische of economische tegenstellingen; zij kunnen aanleidingen zijn, en worden inderdaad als zodanig gaarne aangegrepen om een argument te hebben, maar oorzaak van de haat zijn zij niet.²⁰

Men kan deze studie van Bernstein bewonderen om de vele scherpzinnige observaties, het blijft niettemin onmiskenbaar, dat zijn theorie volmaakt monistisch is. Het is ongetwijfeld overbodig dit monisme te bestrijden, temeer, omdat het nergens aanhang gevonden heeft, hoe populair de frustratie-agressie-theorie in latere jaren ook geworden is. Mis-

---

¹⁵ F. Bernstein, o.c., p. 59—60.

¹⁶ F. Bernstein, o.c., p. 62.

¹⁷ F. Bernstein, o.c., p. 77—78.

¹⁸ F. Bernstein, o.c., p. 83.

¹⁹ F. Bernstein, o.c., p. 145.

²⁰ F. Bernstein, o.c., p. 145—154.

schien zou de indruk van een monisme nog gewekt kunnen worden bij oppervlakkige lezing van het klassieke werk „Frustration and Aggression”;²¹ een zorgvuldiger kennisname van die studie leert evenwel dat de beperking van de aandacht tot de agressie als frustratie-reactie louter op methodische overwegingen was gebaseerd.²² Twee jaar later hebben deze auteurs trouwens nog eens uitdrukkelijk verklaard dat naar hun mening „frustration produces instigation to aggression but this is not the only type of instigation that it may produce”.²³ Bovendien had de hoofd-auteur, J. Dollard, in 1937 reeds naast de frustratie-agressie-hypothese andere benaderingswijzen gebruikt.²⁴

Van verschillende zijden is gepoogd, om met behulp van statistisch materiaal te demonstreren dat er een samenhang zou bestaan tussen frustraties, met name in het economische vlak, en aggressief gedrag. Bekend is vooral de studie van C. J. Hovland en R. R. Sears.²⁵ Als indicatie voor de mate van frustratie kozen zij de schommelingen in de opbrengsten der katoenoogsten in het Zuiden der Verenigde Staten, als indicatie voor de mate van aggressief gedrag gold de frequentie der lynchings. De conclusie uit dit onderzoek was, dat er tussen deze twee inderdaad een hoge correlatie bestond. Na nadere analyse van ditzelfde materiaal kon A. Mintz echter slechts tot de slotsom komen, dat een dergelijke correlatie niet viel aan te tonen.²⁶

Men dient hierbij echter wel te bedenken dat uit Mintz' critiek geen andere conclusie getrokken kan worden, dan dat Hovland en Sears geen bewijs hebben geleverd voor de juistheid der frustratie-agressie-theorie, doch dat daarmee niet is aangetoond dat deze theorie geen steek zou houden.

In vele studies is zij sindsdien dan ook nog toegepast, b.v. door B. Bettelheim en M. Janowitz. Inderdaad kwamen deze auteurs in een onderzoek onder oorlogsveteranen uit de tweede wereldoorlog tot de bevinding,

---

²¹ J. Dollard, L. W. Doob, N. E. Miller, O. H. Mowrer and R. R. Sears, „Frustration and aggression”, New Haven, 1939.

²² Vgl. J. Dollard c s., o c., p 19

²³ N. E. Miller, R. R. Sears, O. H. Mowrer, L. W. Doob and J. Dollard, „The frustration-aggression hypothesis”, in Psychological Review, 1941, vol. XLVIII, geciteerd uit Th Newcomb and E L Hartley, editors, „Readings in Social Psychology”, New York, 1947, p 258.

²⁴ J. Dollard, „Caste and class in a southern town”, New York, 1937.

²⁵ C. J. Hovland and R. R. Sears, „Minor studies in aggression VI, Correlation of lynchings with economic indices”, in Journal of psychology, 1940, 9, p. 301—310.

²⁶ A. Mintz, „A re-examination of correlations between lynchings and economic indices”, in Journal of abnormal and social psychology, 1946, 41, p. 154—160

dat de mate van verdraagzaamheid ten opzichte van negers en Joden onder anderen samenhang met gunstige of ongunstige herinneringen aan de militaire dienst, met de mate van tevredenheid over de overheidsmaatregelen voor veteranen en met de recente stijging of daling der respondenten op de maatschappelijke ladder.²⁷

In ditzelfde werk hebben Bettelheim en Janowitz ook aandacht besteed aan wat door G. W. Allport de controverse tussen displacement- en drainage-theorie is genoemd.²⁸ Hun vonden stemmen overeen met die van R. Stagner en bevestigen dus Allport's standpunt: „... attitudes of tolerance or intolerance are generalized to some degree since almost all those who were intolerant of Jews were also intolerant of Negroes”.²⁹

Samenvattend kunnen wij zeggen, dat de rassenhaat door de frustratie-agressie-theorie beschouwd wordt als het gevolg van individuele aggressieve neigingen welke op hun beurt de reactie zijn op individuele frustraties. Aan de maatschappij wordt in deze benaderingswijze geen andere betekenis toegekend dan die van frustratie-bron, en vervolgens van instantie welke agressiviteit kanaliseert.

Tegen deze opvatting heeft O. Klineberg reeds in 1940 een fundamentele critiek laten horen. Indien de maatschappij, zo betoogt hij, de neger aanwijst als een rechtmatig object van vijandigheid, dan moet er reeds vijandigheid tegen de negers bestaan, voordat zij aan de blanke individuen een uitlaat voor hun latente agressiviteit kan verschaffen. Het is een logische onmogelijkheid om enerzijds het begrip latente agressiviteit aan te wenden ter verklaring van het rassenvooroordeel en tegelijkertijd anderzijds het bestaan van dit rassenvooroordeel reeds te veronderstellen.³⁰

De frustratie-agressie-theorie, aldus vervolgt Klineberg, kan dus geen verklaring leveren voor de oorsprong van het rassenvooroordeel, hoogstens voor de intensiteit ervan. Waar een grote mate van frustratie heerst, terwijl de gelegenheid voor expressie gering is, daar zal een grote bereidheid verwacht mogen worden om in de rassenhaat een ventiel voor de agressiviteit te zoeken.

Hij besluit zijn betoog met de woorden: „This leads us, however, to an interpretation of raceprejudice not in terms of the psychological mecha-

---

²⁷ B. Bettelheim and M. Janowitz, „Dynamics of prejudice”, New York, 1950, resp. p. 62 e.v., p. 77, en p. 59.

²⁸ Zie p. 17.

²⁹ B. Bettelheim and M. Janowitz, o.c., p. 26; vgl. ook p. 28.

³⁰ O. Klineberg, „Social Psychology”, New York, 1940, p. 380.

nisms operative in the individual so much as in the political and socio-economic conditions prevailing in the community or in the region".³¹

4. *Conditioes voor het substitutie-proces.*

Ook al werd door O. Klineberg reeds gesteld, zoals uit bovenstaande regels bleek, dat het vraagstuk van de rassenhaat primair om een sociologische benadering vraagt, toch is de psychologische frustratie-aggressie-hypothese zeer populair gebleven. Evenwel hebben ook de aanhangers van deze hypothese steeds moeten erkennen dat de bundeling der individuele aggressiviteit op een collectief object, i.c. een minderheidscategorie, moeilijk verklaard kan worden zonder daarbij te verwijzen naar de maatschappelijke context.

Zo noemt Eva Reichmann — die overigens in een interessant betoog, waarop wij nog nader terug zullen komen, de eenzijdigheid der frustratie-aggressie-theorie benadrukt heeft — de volgende factoren, die de Joden in hoge mate gepredisposeerd zouden hebben om object van aggressie te worden.

Vooreerst: De Joden zijn „late-comers”, d.w.z. overal, waar zij arriveren, zijn reeds anderen met oudere rechten aanwezig. Noodzakelijk brengen de Joden dus voor iedere samenleving waarin zij zich vestigen, een aanpassingsprobleem met zich mee. Het is dan ook niet meer dan natuurlijk dat hun komst door de reeds aanwezige bevolking als een aanslag op haar rechten wordt beschouwd. Zo ontstaat er een intergroeps-spanning tussen Joden en niet-Joden, en deze wordt vervolgens de focus waarop de door veelsoortige frustraties verwekte aggressiviteit zich vastzet.

Bovendien zijn zij steeds de zwakste partij, zodat aggressiviteit jegens hen voor de meerderheid betrekkelijk ongevaarlijk is. De Joden vormen overal immers slechts een kleine minderheid die geen centrum van macht, zoals de katholieken dat zouden hebben, achter zich heeft.

Doordat zij over de gehele aardbodem verspreid zijn, vervolgens, komen zij veelvuldig in contact met niet-Joden; en evenredig aan deze contact-frequentie stijgt de conflict-mogelijkheid.³²

Zeer belangrijk zijn ook de economische factoren. Veel Joden vonden noodgedwongen een bestaan in de sectoren van handel en financiën. De handel echter heeft het stigma improductief te zijn en a fortiori geldt en gold dit voor de sector der financiën. Van groot gewicht is in dit ver-

³¹ O. Klineberg, o.c., p. 381.

³² E. Reichmann, „Hostages of civilisation; The social sources of national socialist anti-semitism”, London, 1950, p. 40.

band ook het feit dat „this much abused activity, equally hated and indispensable, seems to place in the hands of him who exercises it complete power either to save or to ruin his client”. En vervolgens komt daar nog bij, dat volgens de gangbare mening de Joden op deze manier zonder inspanning rijk zijn geworden, dank zij de hoge renten die zij vroegen.³³ Zo verwierven de Joden, door hun concentratie in bepaalde beroepen — ook nadat de juridische belemmeringen voor een emplooi in andere beroepen waren weggevallen — een eigen economische positie, waardoor zij als aparte categorie duidelijk van de anderen te onderscheiden waren. Dit, tezamen met het feit dat het hier ging om beroepen waartegen doorgaans diepe ressentimenten bestonden, maakte hen een dankbaar object van agressiviteit.³⁴

Ook buiten het economische vlak vormen de Joden een aparte categorie, door hun uiterlijk dat door het geoefende oog meestal gemakkelijk van het arische kan worden onderscheiden, en vooral door het feit dat zij geen Christenen zijn. Van grote betekenis zou volgens E. Reichmann daarbij de omstandigheid zijn dat deze verschillen gepaard gaan met een grote gelijkenis, „They just show that degree of similarity which makes people all the more sensitive to remaining differences . . .” In de sfeer der religie is deze dualiteit gelegen in het feit dat Joden en Christenen een integrerend deel van hun geloof en van hun geïnspireerde bronnen gemeenschappelijk hebben, maar dat het de Joden zijn die Christus hebben vermoord.³⁵

In Reichmann's behandeling van de dualiteitsfactor ligt een verwijzing naar de van oorsprong psycho-analytische theorie van het symbolisme. Volgens deze theorie zou het individu dat zijn agressiviteit niet durft te uiten tegen het oorspronkelijke object van agressie, in een onderbewust keuzeproces een substituut kiezen dat samenhangt met het oorspronkelijke object.³⁶ In het geval van de Jodenhaat komt dit neer op het volgende: De Christenen komen herhaaldelijk in de verleiding om de regels van de christelijke moraal te ontduiken. Daarmee worden zij zelf tot „moordenaars van Christus”. Hun super-ego dwingt hen echter deze neigingen te onderdrukken. Hun verdrongen schuldgevoelens projecteren zich dan op de Joden, in de comfortabele overweging dat dezen het waren, die Christus hebben gedood.³⁷

---

³³ E. Reichmann, o.c., p. 44—45.

³⁴ E. Reichmann, o.c., p. 51—52.

³⁵ E. Reichmann, o.c., p. 40.

³⁶ A. Rose, „Race prejudice and discrimination”, New York, 1953, p. 430—431.

³⁷ Vgl. G. W. Allport, „The nature of prejudice”, Cambridge Mass., 1954, p. 249.

Ook deze symbolistische benadering maakt dus gebruik van een gegeven dat ontleend is aan de maatschappelijke context, i.c. van een in de christelijke maatschappij heersende traditionele opvatting. En zo komen wij dus weer eens te meer tot de conclusie dat de verklaring van anti-Joodse houdingen en gedragingen door middel van de frustratie-aggressie-hypothese in feite reeds het bestaan van een anti-Joodse houding vooronderstelt.

Indachtig de indeling die in het vorige hoofdstuk werd gemaakt,³⁸ kan men de vraag stellen of er nog bijzondere voorwaarden vervuld moeten zijn voordat de aggressieve gevoelens tegen een rassenminderheid zich kunnen uiten in aggressieve acties.

Vooreerst zij dan opgemerkt, dat dergelijke voorwaarden hier niet zo'n dwingend karakter zullen hebben als in het veld van de georganiseerde internationale agressiviteit.

Desondanks kan worden gezegd, dat de waarschijnlijkheid van dergelijke acties in hoge mate van sociale factoren afhankelijk schijnt te zijn. Talrijke onderzoeken hebben aangetoond, dat er tussen negatieve „attitudes” en discriminerend gedrag ten aanzien van raciale minderheden geen rechtstreeks verband bestaat, doch dat deze relatie mede bepaald wordt door specifieke groepsnormen welke discriminerend gedrag veelal slechts in bepaalde situaties toelaten.³⁹

Bij lynchings en „riots”, m.a.w. in gevallen van zeer aggressieve acties, blijken bovendien nog bepaalde meer bijzondere factoren mee te spelen. Lynchings kunnen slechts verwacht worden in sociale structuren waar rassenscheiding en -discriminatie diep geworteld liggen en streng gehandhaafd worden, terwijl anderzijds de vertegenwoordigers van de wet tegenover lynchings een zeer lankmoedige houding aannemen. Er bestaan twee vormen: „Mob lynching” en „vigilante lynching”. „Mob lynching” is een massale uitbarsting, weinig gestructureerd en weinig georganiseerd. „Vigilante lynching” daarentegen geschiedt gedisciplineerd door een beperkt aantal personen, niet zelden plaatselijke leiders, met in acht-neming van allerlei ceremonieel.⁴⁰ Bij deze laatste vorm is er dus duidelijk sprake van een gedragspatroon, een institutie, dus een maatschappelijk verschijnsel.

³⁸ Zie p. 19.

³⁹ Vgl. J. Harding, B. Kutner, H. Proshansky and I. Chein, „Prejudice and Ethnic Relations”, in G. Lindzey, „Handbook of Social Psychology”, vol. II, Cambridge Mass., 1954, p. 1031—1034.

⁴⁰ Vgl. G. W. Allport, „The nature of prejudice”, Cambridge Mass., 1954, p. 61—62; G. Myrdal, „An american dilemma”, New York, 1944 (9th edition), p. 560—564.

Terwijl lynching steeds een vorm van eenzijdige agressiviteit is, wordt een „riot” gekenmerkt door het feit dat de aangevallenen terugslaan. Voorwaarde voor een „race-riot” is dan ook een maatschappelijke structuur waarin de raciale verhoudingen recent verstoord zijn, doch zodanig dat de minderheid althans enige hoop heeft op een gunstige uitslag.⁴¹

Wederom zijn het dus sociaal-structurele factoren die het frustratie-aggressie model moeten aanvullen.

5. *Behoeften als oorzaak van rassenconflict.*

Naast het frustratie-aggressie model ontmoet men in de psychologische literatuur over het rassenvraagstuk — evenals in die over oorlog en internationale spanningen — de benaderingswijze in termen van individuele behoeften die rechtstreeks bevredigd worden. Mutatis mutandis is de gehele opsomming welke in dit verband in het vorige hoofdstuk gegeven werd, ook hier van toepassing. Korthedshalve zullen wij ons thans beperken tot een bespreking van die behoeften welke in de literatuur de meeste aandacht hebben gekregen.

In zijn reeds vaker geciteerde „Caste and Class in a Southern town” betoogt J. Dollard dat de rassendiscriminatie, gekristalliseerd in de kastenstructuur der Zuidelijke staten, in drie opzichten een voordeel oplevert voor de heersende blanke bevolking, in het bijzonder voor de blanke middle class.⁴²

Vooreerst: Door de kastenstructuur is de neger gedoemd tot zware eentonige arbeid voor een laag loon; voor zijn meester betekent dit dat deze gevrijwaard is van concurrentie — althans van de zijde der negers — en dat hij tegen zeer lage kosten zijn economische winstbehoefte bevredigd ziet.⁴³

Interessant is in dit verband ook de studie welke de Nederlander B. Schrieke gewijd heeft aan de houding van blanken tegenover de Chinese minderheid in Californië. Hij constateerde dat de „attitudes” van Californische blanken tegenover de Chinezen fluctueerden met de veranderingen in de concurrentieverhoudingen in de loop der negentiende eeuw. Toen de Chinezen in de vijftiger jaren der vorige eeuw op de goudvelden verschenen, namen de blanken een zeer vijandige houding aan, die niet zelden zelfs tot „riots and attempted lynching” leidde.⁴⁴ Veel Chinezen ver-

⁴¹ G. Myrdal, o.c., p. 566—567. O. Dahlke, „Race and minority riots; a study in the typology of violence”, in *Social Forces*, 30, 1952, p. 419—429.

⁴² J. Dollard, o.c., p. 98.

⁴³ J. Dollard, o.c., p. 98 e.v.

⁴⁴ B. Schrieke, „Alien Americans”, New York, 1936, p. 8.

lieten dan ook reeds vrij spoedig de goudmijnen om emplooi te zoeken in beroepen waarvoor de blanken, bevangen door de goudkoorts, weinig interesse hadden. Zij werden fabrieksarbeider, huisbediende, wasserij-knecht, kok, ambachtsman enzovoort, kortom zij werden een welkome aanvulling in dat gedeelte van de arbeidsmarkt waar een gering personeelsaanbod bestond. Met deze verandering in de concurrentieverhouding correspondeerde een verandering in de „attitudes” der blanken. In deze jaren werden de Chinezen geprezen als „the best immigrants in California”.⁴⁵ Naarmate echter de immigratie van blanken in de steden voortgang vond en de arbeid in de goudmijnen minder lucratief werd, veranderden de concurrentieverhoudingen opnieuw. Wederom ontmoetten blanken en Chinezen elkaar als concurrenten en in korte tijd was de animositeit tegen de Chinezen weer tot grote hoogte gestegen. Opnieuw uitte de haat zich in massale agressiviteit tegen de Chinezen, die nu gebrandmerkt werden als „unassimilable”, „criminal”, „deceitful and vicious”, kortom, „undesirable as workers and as residents of the country”.⁴⁶

Als tweede voordeel van het kastensysteem noemt J. Dollard de „sexual gain”. Doordat de neger weinig of geen gehoor vindt bij politie of rechter, en hij bovendien alles te vrezen heeft van blanke represailles als hij zelf in verweer zou komen, heeft de blanke een vrijwel onbeperkte vrijheid om voor de bevrediging van zijn sexuele behoeften te beschikken over negervrouwen.⁴⁷

In de derde plaats verschaft het kastensysteem aan de blanke een effectief middel tot vervulling van zijn statusbehoeften. De neger is gedwongen met eerbiedige bewondering naar de blanke heren op te zien en bevestigt daarmee bij voortduring het zelfrespect van de blanke.⁴⁸

Tenslotte kan dan nog gewezen worden op de behoefte zich te confronteren aan de opvattingen en gedragingen van zijn groep. Voor wie behoort tot een groep waarin rassenvooroordeel en -discriminatie als een vanzelfsprekendheid gelden, zal deze behoefte aan conformisme niet anders vervuld kunnen worden dan door zelf met die vooroordelen en discriminaties in te stemmen, of althans er zich niet openlijk tegen te verzetten.⁴⁹

Wie kennis neemt van het vele materiaal dat J. Dollard in zijn monografie verzameld heeft, zal ongetwijfeld bereid zijn om aan te nemen dat

⁴⁵ B Schrieke, o.c., p 9—10

⁴⁶ B Schrieke, o.c., p 11—12.

⁴⁷ J Dollard, o.c., p 134 e.v.

⁴⁸ J Dollard, o.c., p 173 e.v.

⁴⁹ G W Allport, „The nature of prejudice”, Cambridge Mass., 1954, p 293.

de discriminatiepraktijken zoals die in het kastensysteem hun neerslag vonden, in staat zijn om de economische, sexuele en statusbehoefte van de blanken te bevredigen. Een andere vraag is echter, in hoeverre deze discriminatiepraktijken verklaard kunnen worden vanuit die behoeften. De stelling, dat deze behoeften inderdaad een rol gespeeld hebben, is zeer plausibel, de stelling, dat zij de enige rol zouden hebben gespeeld, wordt door niemand verdedigd. Schrieke's studie schijnt op zijn minst een aanvullende verklaring te geven. Vijandige houdingen en gedragingen tegenover een raciale minderheid hangen samen met het probleem van maatschappelijke aanpassing tussen de betreffende volksdelen.

De benadering in termen van een behoefte aan conformisme tenslotte, veronderstelt zelf reeds het bestaan van vooroordeel en discriminatie in de groep.

6. *De groepsdynamische benaderingswijze.*

Voor de school van Kurt Lewin is het menselijk gedrag, zoals wij reeds zagen, de resultante van een samenspel van factoren in een sociaal krachtenveld. Een toepassing van deze benaderingswijze op het rassenvraagstuk is te vinden in Lewin's analyse van de levenssituatie waarin de Westeuropese Jood zich bevond tijdens de ghetto-periode en in die waarmee hij geconfronteerd werd in de jaren tussen de beide wereldoorlogen.⁵⁰

Tijdens de ghetto-periode vormden de Joden een homogene groep, van de buitenwereld afgesloten door een onoverkomelijke barrière welke door de Joden zelf zowel als door de buitenwereld in stand gehouden werd. Deze inperking van de vrije bewegingsruimte verwekte spanningen voor het individu zowel als voor de groep.

In de jaren tussen de beide wereldoorlogen was de situatie echter grondig gewijzigd. De Joden waren bevrijd uit de ghetto's, woonden temidden van niet-Joden en namen met dezen op vele wijzen deel aan het maatschappelijk verkeer. De verschillen tussen Joden en niet-Joden waren genivelleerd, het leven van de Jood voltrok zich niet meer grotendeels in homogeen Joodse verbanden. Kortom, de barrière was grotendeels neergehaald.

Maar de spanning voor het Joodse individu was daarmee niet afgenomen; zij was veeleer gestegen. Wel had er een verzwakking plaats gevonden van de krachten die tegen de Joodse groep waren gericht, maar het gevolg was geweest, dat deze groep zich in hoge mate had opgelost,

---

⁵⁰ K. Lewin, „Resolving Social Conflicts”, New York, 1948, p. 149—157.

zodat het Joodse individu nu veel meer als eenling met de resterende negatieve krachten geconfronteerd werd. In de ghetto-periode kon de Jood wel onder hoge druk worden gezet als hij buiten het ghetto trad, maar binnen de eigen groep kon hij zich toen toch betrekkelijk vrij bewegen.

Bovendien kende de Jood tijdens de ghetto-periode ternauwernood het verlangen om lid te worden van de niet-Joodse wereld, die voor hem immers onbereikbaar was. Nu de barrières echter waren verzwakt en in feite de niet-Joodse wereld, die nog steeds als de bevoorrechte gold, veel dichterbij gekomen was, ontwaakte in hem een sterk verlangen om nu ook geheel lid te worden van de groep waartoe hij reeds zo dicht was genaderd. En zo ontstond de paradoxale figuur, dat de nog resterende barrières voor hem frustrerender werden dan de zoveel hogere uit de ghetto-periode. De gevolgen van dit alles meende Lewin weerspiegeld te zien in de grote lusteloosheid en zelfhaat van zovele Joden uit de dertiger jaren.

In deze analyse werden individuele strevingen en frustraties geïdentificeerd vanuit het sociale veld, d.i. vanuit het sociale systeem voor zover dit psychologisch relevant is. Deze strevingen en frustraties werden dus gezien als rechtstreeks verbonden met de positie der individuen in het sociale systeem. Dat Lewin zelf bij deze analyse hogelijk psychologisch georiënteerd was, blijkt uit het feit dat hij vanuit deze levenssituatie de rusteloosheid en de zelfhaat, twee bij uitstek psychologische verschijnselen, meende te kunnen verklaren. Wellicht is men ook geneigd een tweede bewijs van Lewin's psychologische oriëntatie te zien in zijn onderscheid tussen krachten die tegen de Joodse groep en krachten die tegen het Joodse individu waren gericht. Maar dit laatste is slechts schijn. Men kan immers met evenveel recht zeggen, dat de Joden niet alleen als individu maar ook als Jood, d.i. als lid van de sociale categorie „Joden”, in deze situatie verkeerden, en zelfs dat zij hierin slechts als individu betrokken waren omdat zij tot de Joodse categorie behoorden.

Wij menen dan ook tot geen andere conclusie te kunnen komen, dan dat de groepsdynamische benaderingswijze zich hier op het raakvlak van sociale psychologie en sociologie beweegt, d.w.z. op het vlak waar men noodzakelijk tegelijkertijd zowel sociale psychologie als sociologie bedrijft.

7. Het Rassenantagonisme als sociologisch verschijnsel.

Wij hebben kunnen constateren, dat in de psychologische benaderingswijze van het rassenantagonisme voortdurend verwijzingen aanwezig wa-

ren naar maatschappelijke factoren, die daar fungeerden als oorzaak van frustraties, als determinant van behoeften en als kanalisator der aggressiviteit. Ondanks al deze verwijzingen naar sociologische kaders bleef het rassenantagonisme zelf echter een aangelegenheid van het individu.

Alleen Lewin's analyse vormde op deze regel een uitzondering; in deze analyse bleek het immers mogelijk het woord individu te vervangen door het woord sociale categorie, zodat hier dus met evenveel recht gesproken kon worden van een spanningsverhouding tussen de categorie „Joden” en de categorie „niet-Joden” — twee sociale categorieën — als van een spanningsverhouding tussen individu en maatschappij.

Tot slot van dit hoofdstuk willen wij thans aandacht wijden aan Eva Reichman's „Hostages of civilisation”, waarin zij de stelling poneert, dat het antisemitisme steeds een sociologisch aspect vertoont in deze zin, dat het altijd — dus ook wanneer het grotendeels door individuele aggressiviteit wordt gevoed — een spanning tussen de sociale categorieën „Joden” en „niet-Joden” vooronderstelt.

Deze schrijfster erkent volmondig, dat de Joden bij uitstek geschikt zijn om te funderen „as a peg on which to hang hostile sentiments of a quite different origin...”.⁵¹ En zelfs is zij van mening dat de ontwikkeling van het antisemitisme in de laatste honderd jaar in steeds toenemende mate verklaard kan worden met behulp van de object-substitutie.⁵² Maar met even grote nadruk stelt zij, dat degenen volgens wie de Joden op geen enkele wijze debet zijn aan het antisemitisme, zich bijna evenzeer aan eenzijdigheid schuldig maken als de antisemieten die beweren dat het antisemitisme uitsluitend aan het gedrag van de Joden moet worden toegeschreven.⁵³

Immers, wanneer een homogene groep in contact komt met een andere groep, dan is het onvermijdelijk gevolg een verstoring van het evenwicht. De groep zal dan streven naar een herstel van het evenwicht, hetzij door de weg van het separatisme, hetzij door de weg van de assimilatie te bewandelen, hetzij door een compromis tussen assimilatie en separatisme te beproeven. Wanneer dit compromis echter niet strikt wordt nageleefd, zal het evenwicht zeer labiel blijven.⁵⁴ Zolang de Joden dus als een duidelijk onderscheiden sociale categorie in direct contact met niet-Joden blij-

---

⁵¹ E. Reichmann, „Hostages of civilization; the social sources of national socialist anti-semitism”, London, 1950, p. 30.

⁵² E. Reichmann, o.c., p. 59—64.

⁵³ E. Reichmann, o.c., p. 37.

⁵⁴ E. Reichmann, o.c., p. 32.

⁵⁵ E. Reichmann, o.c., p. 34.

ven, zal een zekere graad van groepsantagonisme onvermijdelijk zijn. Dit te meer omdat de Joden een grote mobiliteit kennen, waardoor het evenwichtsprobleem telkens opnieuw wordt gesteld.⁵⁵

Wel zal met het afnemen van de groepsverschillen dit oorspronkelijke groepsantagonisme zwakker worden. Geheel verdwijnen zal het echter pas, wanneer de Joden als afzonderlijke categorie hebben opgehouden te bestaan.⁵⁶

Intussen moet de schrijfster constateren dat ondanks de voortgaande assimilatie het antisemitisme op zijn minst niet afgenomen is, dat het, met andere woorden, is blijven voortbestaan hoewel de objectieve grond ervoor steeds meer verdwenen is. De oorzaak hiervan zoekt zij inderdaad in het wijdverbreide ongenoegen dat vooral in de laatste decennia door nationale leiders met succes werd weggedirigeerd „into the river-bed of Jewish-Gentile groupantagonism, ever narrowing, but still serviceable”.⁵⁷

De uitdrukking „ever narrowing”, but still serviceable” is karakteristiek voor Reichmann's denken: Het oorspronkelijke groepsantagonisme, als gevolg dus van de evenwichtsverstoring tussen Joden en niet-Joden is een noodzakelijke voorwaarde voor het antisemitisme, ook al kan de factor frustratie in een gegeven periode van groter betekenis zijn. Zolang men niet inziet dat het antisemitisme steeds in meerdere of mindere mate het symptoom is van een intergroepsprobleem, d.i. het probleem van het evenwicht tussen twee groepen, blijft het onbegrijpelijk, waarom het zo gemakkelijk kan dienst doen als ventiel voor spanningen van zo uiteenlopende oorsprong.⁵⁸

8. *Samenvatting.*

Dit overzicht van de psychologische benaderingswijzen van het rassenantagonisme heeft een schets opgeleverd die, hoewel minder volledig, op alle wezenlijke punten overeenstemt met die in de eerste paragraaf.

Wij hebben gezien hoe degenen die het rassenantagonisme vanuit individuele strevingen — al of niet als gevolg van frustratie — trachtten te verklaren, herhaaldelijk maatschappelijke factoren te hulp moesten roepen om het beeld te completeren, hoe de groepsdynamische benaderingswijze de mogelijkheid bood om de term „individu” te vervangen door de term „sociale categorie”, en hoe door Eva Reichmann het rassenantagonisme in eerste instantie als groepsantagonisme werd beschouwd.

---

⁵⁰ E. Reichmann, o.c., p. 37.

⁵⁷ E. Reichmann, o.c., p. 64.

⁵⁸ Vgl. E. Reichmann, o.c., p. 38—39.

De vraag naar de preciese verhouding tussen psychologie en sociologie zal pas in het vierde hoofdstuk beantwoord kunnen worden. Desondanks zij reeds hier gezegd, dat de benaderingswijzen, in de volgorde waarin zij in dit hoofdstuk werden ondergebracht, een steeds kleinere afstand te zien hebben gegeven tussen de psychologie en sociologie.

HOOFDSTUK III

INDUSTRIËLE CONFLICTEN

1. *Inleiding.*

Onder alle conflictverschijnselen zal men in onze jaren er niet gemakkelijk een vinden waarover in de kring van de beoefenaren der sociale wetenschappen de gemoederen zo bewogen en de opinies zo verdeeld zijn als over het industrieel conflict.

Het is verre van ons te ontkennen dat de psychologische benadering der internationale spanningen herhaaldelijk aan niet geringe critiek heeft blootgestaan, maar blijkbaar ging het hier om een materie waarvan het al te duidelijk was dat de psychologie slechts een zeer secundaire verklaring zou kunnen leveren; aan een fel dispuut over de psychologische approach op dit terrein heeft men kennelijk weinig behoefte gevoeld. En in ieder geval is de discussie daarover, voorzover zij heeft bestaan, thans gesloten. Wat het rassenconflict — en, in het algemeen, het minderhedenconflict — betreft, hier is de psychologische benadering ongetwijfeld met veel meer belangstelling ontvangen, maar ook op dit terrein is men reeds lang tot de erkenning gekomen, dat naast de psychologische de sociologische aspecten van grote betekenis moeten worden geacht. Ook hier is van een dispuut dan ook ternauwernood meer sprake.

In het veld der industriële conflicten daarentegen is de psychologische benaderingswijze in het laatste decennium, met name als integrerend bestanddeel van de „human relations approach”, het voorwerp geworden van een vaak zeer felle critiek,¹ in Amerika zowel als in Europa, waar-

---

¹ o.a. D. Bell, „Adjusting men to machines”, in *Comentary*, III, 1947, p. 79—88. H. Blumer, „Sociological theory in industrial relations”, in *American Sociological Review*, 12, 1947, p. 271—278. M. Crozier, „Le mouvement des ‚relations humaines’ et l’etude objective des rapports entre patrons et ouvriers”, *Communicationpaper International Sociological Association, Liege Congress, 1953*, nr. ISA/L/IC/Ind/12. A. Kornhauser, A. Dubin, A. Ross, eds, „Industrial Conflict”, New York, 1954. W. Moore, „Current issues industrial sociology”, in *American Sociological Review*, 1947, 12, p. 651—657. H. Sheppard, „Approaches to conflict in American industrial sociology”, *Communicationpaper International Sociological Society, Liege Congress, 1953*, nr. ISA/L/IC/Ind/14. H. Wilensky, „Human relations in the workplace. An appraisal of some recent research”, in C. Arensberg a.o., „Research in industrial human relations; a critical appraisal”, New York, 1957, p. 25—50.

tegen de aanhangers van laatstgenoemde richting op hun beurt in het geweer gekomen zijn.²

De term „human relations approach” is in de loop van het dispuut herhaaldelijk van betekenis veranderd, zoals bij woorden die tot peiorativa worden gebruikelijk is. Vandaar dat het op het ogenblik verre van eenvoudig is om ondubbelzinnig vast te stellen, wat men onder deze term dient te verstaan. Soms, zo zegt H. Wilensky terecht, is het de verzamelnaam voor alle sociale wetenschappen met uitzondering alleen van de economie — „an unnecessary ambitious view”, soms schijnt de betekenis beperkt te worden tot de studie van handarbeiders in fabrieken — „an unnecessary narrow view”.³

Een bijzondere complicatie wordt bovendien veroorzaakt door het feit, dat het hier een term betreft die, zoals H. Stirn opmerkt, reeds een lange geschiedenis heeft en in zijn oorspronkelijke betekenis betrekking had op een zuiver individueel-psychologische benaderingswijze, waartegen de vertegenwoordigers van de huidige „human relations approach” zich juist willen verzetten. Veel weerstanden en critiek, met name uit de vakbondskringen, moeten aan een verwarring van deze twee richtingen worden toegeschreven.⁴

Een andere interpretatie, die bij veel critici opgang heeft gemaakt is, dat de „human relations approach” de studie zou zijn van de storingen der tussen-persoonlijke verhoudingen in het bedrijf als gevolg van semantische en communicatiemoelijkheden.⁵ Hoe eng deze opvatting ook is, zij wijst in ieder geval op een zeer belangrijk kenmerk van deze benaderingswijze, namelijk dat zij vooral gericht is op de storingen in de persoonlijke verhoudingen en dus ook grote aandacht besteedt aan de betekenis van de kleine groep voor de verklaring van arbeidsrust en -onrust.

In deze zin wordt de term ook opgevat door H. Wilensky, wanneer hij spreekt over „the study of the social relations of people at work”: Het centrale probleem daarbij zou zijn de „social and psychological aspects of the organization of work and the nature of work experience in urban-industrial society”. Het studie-object wordt gevormd door „people at work taking account of each other in typical ways”.⁶

---

² o a G Homans „Industrial harmony as a goal”, in A Kornhauser etc, o c, p 48—58 W F Whyte and F Miller. „Industrial Sociology” in J B Gittler, ed, Review of Sociology, New York, 1957, 1, h bijz p. 331—341.

³ H Wilensky, o c, p. 26—27.

⁴ H. Stirn, „Die informelle Arbeitsgruppe”, Dortmund, 1952, p. 51.

⁵ Vgl. o a. C Kerr and A Siegel, „The interindustry propensity to strike An international comparison”, in A Kornhauser c s., o.c., p. 199.

⁶ H Wilensky, o.c., p. 27.

Mocht men er bezwaar tegen hebben, dat hierboven slechts gebruik gemaakt werd van omschrijvingen door personen die tot het kamp van de critici behoren, dan zijn B Gardner en D Moore als orthodoxe vertegenwoordigers van de „human relations approach” in ieder geval een onverdachte bron „Behind the formal, paper facade (sc. of an industrial organization) is another organization, consisting of a group of people from various walks of life — people having varying interests, needs and ambitions, and all of whom are making adjustments to the formal tasks which they are called upon to perform, adapting their own interests to the demands of the people with whom they are thrown into daily contact, making friends and acquiring enemies” Bij deze benaderingswijze, zo vervolgen de auteurs, wordt gepoogd om met een aangepast begrippenapparaat „to organize and systematize this welter of feelings, emotions, and purely social behavior characterizing industrial employees, so that it takes on meaning and significance”⁷ Het is dus de studie van de wijze waarop mensen die in verband met hun taak in een arbeidsorganisatie bijeen zijn gebracht, zich in hun arbeidssituatie en daarmee allereerst aan elkaar pogen aan te passen.⁸

Dat hierbij de belangstelling vooral uitgaat naar de aanpassingsstoringen en de spanningen die daarmee samenhangen, wordt met grote nadruk gesteld door C. Arensberg, wanneer hij de „human relations approach” karakteriseert als de „scientific study of the sources of unrest in labor and management relations”. Kennelijk tegen de critici is het vervolg van zijn betoog gericht Weliswaar hebben de vertegenwoordigers van bedoelde benaderingswijze zich met grote ijver gewijd aan de studie van de oorzaken van industriële vrede en van de wijze waarop „constructive and cooperative industrial relations” bereikt kunnen worden Doch zij doen dit slechts „because these things are the antithesis of the industrial unrest”⁹ Hierbij zij aangetekend, dat een onbevooroordeelde kennisname van de arbeid die in deze stroming is verricht, inderdaad tot een bevestiging van deze stelling leidt, maar dat zij eveneens tot de conclusie voert dat al die studies in meerdere of mindere mate de arbeidsonrust, zich uitend in staking, beperking der productie, ruzies, absentisme e d , steeds in verband brengen met spanningen op het tussen-persoonlijk niveau.

Dat de psychologie in een richting als deze een zeer centrale plaats

---

⁷ B Gardner and D Moore, „Human relations in industry”, Chicago, 1950, p 7

⁸ Tegen deze omschrijving kan terecht als critiek worden aangevoerd dat zij de studie van de menselijke verhoudingen buiten de arbeidssituatie verwaarloost, voor de doeleinden van dit hoofdstuk is zij echter toereikend

⁹ C Arensberg, „Behavior and organization Industrial studies”, in J Rohrer and M Sherif eds., „Social psychology at the crossroads”, New York, 1951, p 330—331

inneemt, is niet meer dan natuurlijk. Elton Mayo, de vader van de „human relations approach”, was dan ook een klinisch psycholoog van professie, die zich, eerst in Engeland, later in de Verenigde Staten, met productiviteitsonderzoekingen in de industrie had bezig gehouden. Maar deze zelfde Mayo werd in zijn benaderingswijze ten zeerste beïnvloed door de sociologische en cultureel-anthropologische theorieën van Durkheim, Pareto, Malinowski en Radcliffe-Brown, en onder zijn medestanders vindt men niet alleen psychologen, maar ook sociologen van naam, zoals W. Lloyd Warner en G. Homans.

Dit intiem verband tussen psychologie en sociologie maakt de psychologische benadering der industriële conflicten in het kader van de „human relations approach” voor onze doeleinden bijzonder interessant. Tegelijk dwingt het ons echter eens te meer om op de achtergronden van deze benadering, die in korte tijd tot een ware beweging is uitgegroeid, nader in te gaan.

2. *Achtergronden van de „human relations approach”.*

Voor een juiste waardering van de psychologische benadering der industriële conflicten is niet alleen de sociologische achtergrond van de „human relations”-beweging belangrijk, haar ideologische en praktische uitgangspunten zijn eveneens van groot gewicht. In deze paragraaf zal daarom ook aan deze achtergrondgegevens, naast de strikt sociologische, de aandacht moeten worden gewijd.

a. *Het conservatisme.*

Een geliefd thema bij de critici is de conservatieve instelling van de vertegenwoordigers der „human relations”-beweging. Al naar gelang de smaak van de critici wordt onder dit conservatisme nu eens verstaan een weemoedige verheerlijking van een voorbije tijd, toen iedereen zich gelukkig zou hebben gevoeld in een paternaal arbeidssysteem met gevestigde verhoudingen, waar iedereen zijn plaats wist en zich op deze plaats dienstbaar maakte voor het nut van het algemeen; dan weer wordt bedoeld een geestesinstelling die geen ander doel kent dan de economische machtsposities te handhaven zoals zij bestaan, en die daarom de arbeiders zodanig beïnvloeden wil, dat zij zich schikken in het raderwerk van het bedrijf.

H. Sheppard, een der scherpzinnigste critici, legt vooral de nadruk op het conservatisme in de eerste zin van dat woord. Een fundamenteel kenmerk van de „human relations approach” is, naar zijn mening, dat zij een model van het verleden construeert om dit als vergelijkingseenheid aan te

leggen bij de waardering van de huidige industriële verhoudingen. Voor Mayo, en voor sommigen van zijn volgelingen, zou het verleden gekenmerkt zijn door het bestaan van kleine gemeenschappen, „homogeneous in population, with its members accepting wholeheartedly („spontaneously”) their place in society”. In deze gemeenschappen zou conflict een onbekend verschijnsel zijn geweest. Een vergelijking van dit verleden met het heden kon voor Mayo slechts de constatering opleveren, dat er van de oude harmonie maar weinig was overgebleven. In plaats van vrede zag hij slechts conflicten om zich heen. De conclusie kon toen geen andere meer zijn, dan dat naar middelen moest worden gezocht om de harmonie te herstellen. Nieuwe „social skills” moesten ontwikkeld worden, om de conflicten op te lossen.¹⁰

De tweede variant van het conservatisme wordt bereikt door H. Wilensky — die zich daarbij overigens niet tegen Mayo richt — wanneer hij uit een handleiding een passage citeert waar „human relations” gedefinieerd wordt als „the art of dealing with people in such a manner that they will want to conduct themselves in a desired fashion”. Deelname in de besluitvorming, aldus vervolgt hij ironisch, betekent hier nog slechts de rituele bevestiging van de bestaande beleidslijn, democratisch leiderschap is hier niets anders dan „a set of charm school gimmicks”.¹¹

Maakt Wilensky nog de restrictie, dat hij deze karakteristiek niet op alle vertegenwoordigers van de „human relations approach” wil toepassen, M. Crozier omschrijft de gehele richting kortweg als het totaal van min of meer bewuste pogingen der Amerikaanse ondernemersklasse om een nieuwe sociale geestesgesteldheid ingang te doen vinden en aldus uiteindelijk haar leiderschap door de gehele volksklasse te doen accepteren. „Un vice fondamentale”, zo zegt hij vervolgens, „c’est de ne pas tenir compte du caractère profondément naturel de la revolte ouvrière et de négliger délibérément les satisfactions essentielles — affirmation de l’indépendance et de la dignité personnelle qu’elle apporte au travailleur”. In feite vallen de „human relations”-specialisten terug in de oude traditionalistische houding, „posant comme intangibles les rapports sociaux existants et comme normale et nécessaire l’intégration de l’individu à ces rapports tels qu’ils sont”.¹²

Dit laatste citaat illustreert op duidelijke wijze hoezeer het conservatisme in de tweede variant door de critici in verband wordt gebracht met

---

¹⁰ H. Sheppard, „Approaches to conflict etc.”, p. 5.

¹¹ H. Wilensky, o.c., p. 40.

¹² M. Crozier, o.c., p. 3.

een ondemocratische instelling. Doch daarover zal in het vervolg van deze paragraaf nader gesproken worden.

Wat is er nu waar van deze beschuldigingen? Om met de ernstigste aantijging, het conservatisme in de tweede zin van dat woord, te beginnen: De verdenking ligt voor de hand, wanneer men overweegt dat de „human relations approach” zijn sterkste stimulansen steeds gekregen heeft in de productiviteitsonderzoekingen, waartoe door ondernemers de opdrachten waren verstrekt. En inderdaad kan niet worden ontkend dat vele, vooral de meer praktisch georiënteerde geschriften deze mentaliteit aan de dag leggen. Let men evenwel op de meest vooraanstaande vertegenwoordigers, dan is het even duidelijk, dat zij deze aantijging naast zich neer kunnen leggen.

Wat Mayo zelf betreft, zijn gehele werk ademt onmiskenbaar een andere geest. Sprekend over politieke constellaties laat hij zich zelfs de — in onze dagen naief lijkende — stelling ontvallen, dat het betrekkelijk onbelangrijk is, of een land een monarchale, een democratisch-individualistische, een fascistische dan wel een sovjetcommunistische staatsvorm heeft. „... The question who is to control is of small importance as compared with the question whether he is alertly aware of the problems — psychological, personal, social, and technical and human”.¹³ Wat men ook van deze woorden mag denken, het is duidelijk dat zij niet uit de mond komen van een man die koste wat het kost de huidige status quo wil verdedigen.

Ook tegen Homans kan de beschuldiging niet worden gericht. In zijn bijdrage tot de bundel van Kornhauser c.s. zegt hij uitdrukkelijk dat de belangen van de huidige ondernemers hem weinig interesseren, maar dat een „undefined but recognizable degree” van industriële harmonie, d.i. van afwezigheid van spanningen en conflicten, noodzakelijk is voor het welzijn van de maatschappij en haar leden. Uiteindelijk hebben alle partijen immers bepaalde belangen gemeen, namelijk „the preservation of the organization and its jobs and . . . the preservation of a free society”.¹⁴

Een duidelijke afwijzing van het conservatisme in zijn scherpe vorm spreekt tenslotte ook uit de geschriften van K. Lewin die herhaaldelijk heeft laten blijken, dat hij niet van „gimmicks” is gediend.¹⁵

Van conservatisme in de eerste, meer gematigde vorm, is de „human relations approach” zeker niet vrij te pleiten. Evenzeer als de tweede

---

¹³ E. Mayo, „The human problems of an industrial civilization”, New York, 1933, p. 145.

¹⁴ G. Homans, „Industrial harmony as a goal”, in A Kornhauser, c.s., o.c., p. 48—50.

¹⁵ K. Lewin, „Resolving Social Conflicts”, New York, 1948, p. 135.

variant bij Mayo ontbrak, is de eerste variant in zijn werken aanwezig. Reeds in „The human problems” introduceerde hij Tawney’s distinctie tussen de „functional society” van vroegere dagen, waar harmonische verhoudingen bestonden, en de „acquisitive society” van het heden, waar de mensen elkanders concurrenten zijn en waar het succes niet wordt gemeten aan de maatstaf van persoonlijke verantwoordelijkheid of van ander sociale waarden, maar aan die van de verworven rijkdom.¹⁶ In „The social problems” werkt hij dit thema nader uit. De „established society”, zoals de functionele maatschappij daar wordt genoemd, ziet hij geïncarneerd in primitieve samenlevingen, maar ook, en op hoger niveau, in het Victoriaanse Engeland. De voordelen van dit maatschappijtype zijn vele. Het is een stabiele wereld, waar veranderingen zich slechts zeer geleidelijk voltrekken en men zich slechts zelden voor verrassingen geplaatst ziet die tot een directe en ingrijpende aanpassing dwingen. De jonge mensen vinden in deze maatschappij hun levensweg reeds grotendeels voor zich uitgestippeld, zodat zij ruimschoots in de gelegenheid zijn, niet alleen om zich voor te bereiden op hun vak, maar ook om te leren „how to get on with (their) fellows and associates”.¹⁷

Maar de tijden zijn veranderd. De continuïteit, zo kenmerkend voor de maatschappij van nog geen honderd jaar geleden, is doorbroken; de ene verandering volgt op de andere in een proces van economische-technologische ontwikkeling, dat niet kan worden stopgezet. Bij deze zich in zo snel tempo voltrekkende veranderingen heeft de mens zich, juist in zijn sociale vaardigheden — d.i. in de vaardigheden in het omgaan met anderen — niet weten aan te passen, met als gevolg het dreigende gevaar van een om zich heen grijpende desintegratie.¹⁸

Mayo verheelt niet, dat de „established society”, waarin ieder zich zo volledig op zijn plaats zou hebben gevoeld, toch ook een maatschappij was die aan de individuele initiatieven slechts weinig vrijheid liet; hij wijst daar zelfs uitdrukkelijk op, maar voegt er onmiddellijk aan toe, dat dit ook een niet te onderschatten voordeel zou hebben betekend: „Over almost the entire area of life the (sc. established) society thinks for (the individual); and he learns only the social responses he must produce in reply to given signals. This is a very restricted method of living, but it is highly integrate and „functional”; in addition to this it is very comfortable for the individual, who does not need to wrestle with a solitary pro-

---

¹⁶ E. Mayo, „The human problems”, p. 151 e.v.

¹⁷ E. Mayo, „The social problems of an industrial civilization”, Londen, 1957, p. 11—13.

¹⁸ E. Mayo, „The social problems”, p. 13—14.

blem".¹⁹ Wat gold voor primitieve en negentiende eeuwse maatschappijen, geldt tot op zekere hoogte ook nog in onze tijd: Zelfs een moderne maatschappij zal van deze vorm van „intelligent social direction of individual activities" niet geheel kunnen afzien.²⁰

Uit dit alles blijkt Mayo's sympathie voor — althans belangrijke aspecten van — het verleden overduidelijk. Maar al betreurt hij het teloorgaan van de oude maatschappij, hij is niettemin realist genoeg om in te zien, dat de klok niet kan worden terug gezet. „It is certain that the passage from an established to an adaptive society is one we have to make: we have put our hands to the plough and cannot turn back". Daarmee staan wij voor een grote opgave: We are committed to the development of a high human adaptability that has not characterized any known human society in the past".²¹ Allereerst is dit een opgave voor de elite, de leiders van bedrijf en maatschappij, die in dit opzicht door een lacune in hun eigen vorming, schromelijk zijn tekort geschoten.²² Hun eerste taak zal zijn de ontwikkeling van betere technieken van communicatie.²³

Als resultaat van deze analyse treden de volgende conclusies naar voren: In de eerste plaats, de aantijging dat de „human relations"-beweging een poging zou zijn om de ondernemers in hun machtspositie te handhaven, doet onrecht aan de bedoelingen van de leiders dier beweging. Derhalve is het niet aannemelijk, dat het industrieel conflict, beschouwd vanuit het oogpunt van die beweging, allereerst een bedreiging van de gevestigde belangen zou zijn en dat de eerste intentie der „human relations"-specialisten zou gericht zijn op de beveiliging van de ondernemersbelangen tegen deze conflicten. Dat onder de epigonen dergelijke bedoelingen vaak wel zouden bestaan, kan echter niet worden ontkend.

Met de hypothese van het gematigd conservatisme zijn de zaken echter anders gesteld. De analyse heeft aangetoond, dat deze hypothese inderdaad een kern van waarheid bevat. Voor een beter begrip van de conflictbenadering door de „human relations"-specialisten is zij dan ook van niet geringe betekenis: Industriële conflicten zijn het gevolg van een verstoring van de normatieve orde in bedrijf en maatschappij, die op haar beurt te wijten is aan het snelle tempo waarin zich in onze tijd de maatschappelijke veranderingen hebben voltrokken en nog steeds voltrekken.

---

¹⁹ E. Mayo, „The human problems", p. 156.

²⁰ ibidem.

²¹ E. Mayo, „The social problems", p. 14.

²² E. Mayo, „The human problems", p. 175.

²³ E. Mayo, „The social problems", p. 20—21.

E. Mayo, „The human problems", p. 120.

b. De cultural lag-hypothese.

Mayo's theorie van de orde-verstoring door te snelle verandering kan, globaal beschouwd, worden ingedeeld bij de vele cultuursociologische verhandelingen over de behoeften van de mens die door de ontwikkeling der techniek in het gedrang worden gebracht.²⁴ Van meer nabij bezien blijkt zij gebaseerd te zijn op de in de sociologie zeer gangbare hypothese van de „cultural lag”, volgens welke de ontwikkeling van de verschillende delen van een cultuur asynchroon zou verlopen. Tussen die asynchrone ontwikkeling als onafhankelijke en de spanningen en conflicten als afhankelijke variabelen wordt door Mayo echter een psychologische factor als intervenierende variabele ingevoegd: het individueel psychisch evenwicht. Zijn betoog kan als volgt worden weergegeven.

De personen die in een afdeling van een bedrijf bijeen zijn om te werken, vormen niet louter een verzameling, zij vormen een groep waarin zij normaliter een systeem van vaste relaties hebben ontwikkeld ten opzichte van elkaar, van hun superieuren, van hun werk en van het ondernemingsbeleid.²⁵ Dit systeem is niet zonder meer de concretisering van de formele organisatie zoals die door de bedrijfsleiding geconstrueerd is; het is minstens evenzeer een informele organisatie, in de groep zelf ontstaan, waardoor ieder zijn vaste rol en prestige aangewezen krijgt.

Ten tijde van de „established society”, in de achttiende en de negentiende eeuw, werden de arbeiders van hun jeugd af in een zeer geleidelijk proces van opvoeding getraind voor het vervullen van hun technische en sociale taak in dit systeem.²⁶ Het gevolg was, dat ieder zich zonder weerspanningheid volgens vaste normen, volgens de „sociale code”, gedroeg. Dit gedrag werd echter doorgaans niet overwegend geleid door een persoonlijk inzicht in de intrinsieke logica van die sociale code; het was veeleer het resultaat van een socialisatie-proces waarin men geleerd had op bepaalde signalen te reageren. Dit „non-logische gedrag”, zoals Mayo het noemt, bevorderde in deze stabiele maatschappij evenzeer de sociale orde en de onderlinge samenwerking als het geluk en het gevoel van zekerheid.²⁷

De sociale code echter, welke als richtsnoer diende voor dit non-logische gedrag, is door de snelle economisch-technologische veranderingen van de laatste decennia buiten werking gesteld, zonder dat men er in

---

²⁴ C. Arensberg, „Behaviour and organization”, in J. Rohrer and M. Sherif, „Social psychology at the crossroads”, New York, 1951, p. 330—331.

²⁵ E. Mayo, „The human problems”, p. 116, idem, „The social problems”, p. 72

²⁶ E. Mayo, „The social problems”, p. 28

²⁷ E. Mayo, „The human problems”, p. 164—165.

slaagde een nieuwe code op te bouwen, die bij de veranderde omstandigheden was aangepast.

De oorzaak van deze noodlottige gang van zaken is gelegen in de asynchrone ontwikkeling van technische en sociale vaardigheden. Onder technische vaardigheden verstaat Mayo het vermogen om dingen ten nutte van menselijke doeleinden aan te wenden, onder sociale vaardigheden het vermogen „to receive communications from others, and to respond to the attitudes and ideas of others in such fashion as to promote congenial participation in a common task”.²⁸ De grote moeilijkheid is nu, dat in onze dagen de natuurwetenschap, na een lange periode van voorbereiding, plotseling enorme vorderingen heeft gemaakt, met als gevolg een fabelachtig snelle ontwikkeling van de technische vaardigheden, doch dat de ontwikkeling van sociale vaardigheden, waardoor een heilzame samenwerking opnieuw moet worden mogelijk gemaakt, nog maar nauwelijks op gang is gekomen. „Our social invention has not kept pace with our technical invention ... whereas in the material and scientific spheres we have been careful to develop knowledge and technique, in the human and socio-political we have contented ourselves with haphazard guess and opportunist fumbling”.²⁹

Onder deze omstandigheden kon de snelle ontwikkeling op het economisch-technologische vlak, en dus in de formele organisatie van het bedrijf, slechts als gevolg hebben, dat de sociale orde en het psychisch evenwicht beide grondig werden verstoord. De „non-logical social organisation” maakte plaats voor een „irrational social disorganisation”.³⁰ Voor al degenen immers, die aan de ontwikkeling van de wetenschap geen deel hadden gehad, waren de veranderingen in de economisch-technologische sfeer in hoge mate ondoorzichtig. Zij constateerden slechts, dat de oude sociale code geen gelding meer had, maar konden niet inzien waarvoor de nieuwe maatregelen nodig of nuttig waren. Deze situatie werkte in hoge mate verstorend voor het psychisch evenwicht van het individu en dit te meer, wanneer die veranderingen hun bestaanszekerheid aantastten en, in zowel als buiten het bedrijf, voor hen een prestige-verlaging betekenden.³¹ In zulk een situatie kan het individu zijn arbeid nog slechts

²⁸ E. Mayo, „The social problems”, p. 12.

²⁹ E. Mayo, „The human problems”, p. 137.

³⁰ E. Mayo, „The human problems”, p. 165. Irrationeel gedrag berust, evenals non-logisch gedrag, niet op het onafhankelijk oordeel van het individu, maar het is, in tegenstelling tot het nonlogische, „symptomatic of social maladjustment and shows all the signs of obsession” (E. Mayo, „The human problems”, p. 164).

³¹ Vgl. E. Mayo „The social problems”, p. 27—28. Ook W. L. Warner and J. Low, „The social system of the modern factory”, New Haven, 1948.

³² E. Mayo, „The human problems”, p. 119.

verrichten „against opposition from himself”.³² Van non-logisch vervalt de arbeider in irrationaal gedrag. De arbeiders voelen zich machteloos en vernederd en construeren tenslotte in hun eigen kring een nieuwe sociale code, maar „at a lower level and in opposition to the economic logic”. Een van de symptomen van een dergelijke regressieve sociale code, zo hebben de Hawthorn-onderzoekingen aangetoond, is de praktijk van de „restriction of output”.³³ Bij deze stand van zaken is het opbouwen van een aangepaste sociale code even moeilijk als de poging om een regiment te laten excerceren „with a new set of commands and a new drillbook every day”.³⁴

Mayo's model voor de benadering van het sociaal conflict is, zo hopen wij, door deze bespreking duidelijk geworden: De grote vooruitgang van de wetenschap leidt tot een zeer versnelde ontwikkeling van technische vaardigheden. De vernieuwingen die hierdoor op het economisch-technologische niveau worden ingevoerd, veroorzaken een verstoring van de bestaande sociale code. De ontwikkeling van nieuwe sociale vaardigheden kan met dit snelle veranderingstempo geen gelijke tred houden. Het gevolg is een ontredde van de sociale orde en het psychisch evenwicht. De uit hun evenwicht geraakte individuen reageren met irrationeel gedrag, waarvan sociaal conflict een van de symptomen is.

Men zou geneigd zijn te zeggen, dat voor wie deze theorie aanhangt de toekomst er weinig rooskleurig uitziet. Hoe zal men er immers ooit in kunnen slagen het arbeidsleger te leren excerceren „with a new drillbook every day”? Mayo zelf toont zich, de omstandigheden in aanmerking genomen, desondanks vrij optimistisch. Een oplossing blijft mogelijk, zo betoogt hij, als men maar de juiste sociale vaardigheid weet te ontwikkelen. Die juiste sociale vaardigheid is naar zijn mening een aan de klinische psychologie ontleende techniek van communicatie.

De moeilijkheden ontstaan volgens Mayo's theorie immers met name, doordat de arbeiders geen inzicht hebben in de zin der vernieuwingen. Omdat zij niet begrijpen waartoe dit alles dient, moet het voor hen wel de betekenis krijgen van een willekeurige ingreep door de ondernemers in hun leven. Een breuk in hun vertrouwensrelatie ten opzichte van de ondernemers is dan het onvermijdelijk gevolg. En tegen deze trouweloze ondernemers kunnen zij zich niet anders te weer stellen dan door conflictueus gedrag.

De oplossing is daarmee echter tegelijk gegeven, aldus meent Mayo.

---

³³ E. Mayo, „The human problems”, p. 120—121.

³⁴ E. Mayo, „The human problems”, p. 181.

Men behoeft daartoe namelijk weinig anders te doen dan de communicatie te herstellen: Geef de arbeiders inzicht in de reden der veranderingen, luister naar hun moeilijkheden, en het vertrouwen zal worden hersteld. Mayo neemt dan ook iedere gelegenheid te baat om te pleiten voor een verbetering van de communicatie en de toepassing van het vrije interview.³⁵ Zo wordt in Mayo's denken het industrieel conflict dus uiteindelijk gereduceerd tot een oplosbaar misverstand.³⁶

c. De hypothese der fundamentele belangeneenheid.

In zijn reeds eerder geciteerde studie over de Amerikaanse benaderingswijzen van het industrieel conflict richt H. Sheppard tot de „human relations”-specialisten het verwijt, dat hun arbeid slechts een poging is „to sell employers and workers alike on the myth that they are really arguing over nothing important, or over intrinsically non-existent matters”.³⁷

Voorzover deze critiek de theorie van Mayo betreft schijnt zij inderdaad gerechtvaardigd te zijn. Wie immers, zoals Mayo, de mening huldigt, dat industriële conflicten door een verbetering der communicatie voorkomen of opgelost kunnen worden, aanvaardt daarmee impliciet de stelling, dat de grond voor deze conflicten in het communicatiesysteem of in de communicabiliteit der personen gelegen is en niet in de posities welke de partijen in het sociaal systeem ten opzichte van elkaar innemen. Hoe zou hij anders kunnen zeggen, dat een verbetering der communicatie de vrede zal herstellen

Ook als men, lettend op Mayo's praktijk, die zoveel rijker is dan zijn theorie, het communicatiebegrip zover uitbreidt dat ook de deelname door alle partijen aan de besluitvorming daaronder gebracht kan worden, kan men tot geen andere conclusie komen. Wie de arbeiders laat deelnemen aan de besluitvorming over veranderingen in het sociaal systeem, ondervangt de mogelijkheid van conflicten daardoor immers alleen, indien er tussen arbeiders en ondernemers geen belangen- of waardentegenstellingen bestaan. Zijn deze laatste er wel, dan zal de invoering der medezeggenschap slechts kunnen leiden tot een toename van conflicten, of althans

---

³⁵ E. Mayo, „The human problems”, p 119—120. „The social problems”, p. 20—21, 45, 65—69, 89—90.

³⁶ Overgens was Mayo's eigen praktijk minder simplistisch geweest dan zijn theorie zou doen vermoeden. De verbetering van het moreel van de experimentgroepen in het befaamde Hawthorn-onderzoek bleek namelijk niet alleen het gevolg van een verbetering der communicatie in het algemeen en van de toepassing van vrije interviews in het bijzonder, maar o.a. ook van de invoering van een participatie van arbeidszijde in de besluitvorming (Vgl „Human problems”, p. 69—72).

³⁷ H. Sheppard, „Approaches to conflict”, p. 22.

tot nieuwe manifeste conflicten die latent gebleven waren als de arbeiders niet aan de besluitvorming hadden deelgenomen.

Echter, ook al schijnt deze critiek, voor zover het Mayo betreft, gerechtvaardigd te zijn, men dient toch wel te bedenken, dat zij slechts op een explicite berust van wat bij Mayo impliciet gebleven is. Ons is althans in Mayo's werken geen plaats bekend, waar hij de hypothese van de belangen- en waardeneenheid expliciet onder woorden brengt. En voorts: Wat ook de mening van de vader der „human relations”-beweging moge zijn, in ieder geval hebben enigen van zijn voornaamste medestanders deze hypothese zodanig verzacht, dat daarmee voor de critici grotendeels de wind uit de zeilen is gehaald.

Vooreerst zijn daar W. Foote Whyte en F. B. Miller, die in een recent geschrift betoogd hebben dat communicatie niet het enige en toereikende middel tot oplossing der conflicten kan worden geacht. „Communication is not enough. Sometimes the worker just wants to express himself and is glad to have somebody to listen to him, but, at other times, he wants the foreman to take some action in response to this conversation.”

Na deze standpuntverruiming valt het hun niet moeilijk meer ook het bestaan van belangentegenstellingen te erkennen: „The industrial organization is a balance (perhaps a precarious one) of conflicting and congruent interests”.³⁸ Tussen het standpunt van deze auteurs en dat van de critici zou nog slechts dit verschil bestaan, dat de belangentegenstelling, naar de mening van de laatsten, allereerst die van de ondernemer tegenover de arbeider is, terwijl de auteurs de tegenstellingen veel gecompliceerder achten en naar voren brengen, dat noch de arbeiders noch de vertegenwoordigers van „management” homogene belangengroepen vormen.³⁹

Ofschoon de moraal van dit betoog grotendeels onuitgesproken blijft, is zoveel toch wel duidelijk, dat de hypothese der belangeneenheid voor deze auteurs op zijn minst geen postulaatkarakter heeft. Het ligt veeleer in de lijn van hun betoog deze hypothese te omschrijven als de stelling, dat de industriële conflicten, voorzover zij niet op belangentegenstellingen terug te voeren zijn, beschouwd kunnen worden als het gevolg van communicatieverstoringen — en daaruit voortvloeiende vertrouwenscrises en frustraties — en dat deze conflicten derhalve door een verbetering der communicatie kunnen worden opgelost en voorkomen.

---

³⁸ W. Foote Whyte and F. B. Miller, „Industrial sociology”, in J. B. Gittler, ed., „Review of sociology”, New York, 1957, p. 338.

³⁹ W. Foote Whyte and F. B. Miller, o.c., p. 335.

Een min of meer gelijksoortig standpunt wordt gehuldigd door G. Homans in een geschrift dat eveneens als een apologie voor de „human relations approach” is bedoeld. Belangentegenstellingen, zo zegt Homans, bestaan inderdaad en zij zijn zelfs onvermijdelijk, d.w.z. zij kunnen zelfs door veranderingen in het sociaal systeem niet worden opgelost.⁴⁰ Zou men de conflicten, welke in de belangentegenstellingen hun grond vinden, aanwakkeren, dan zou het resultaat uiteindelijk slechts zijn, dat er een systeem ontstaat dat, „as far as the every day environment of the working man is concerned”, ontstellend veel gelijkenis zou vertonen met het huidige.⁴¹

Een op de spits gedreven belangenstrijd zou naar het inzicht van Homans namelijk uiteindelijk alleen resulteren in een totalitair systeem op communistische of fascistische grondslag. In dit nieuwe bestel nu zouden de leiders-posities inderdaad door anderen worden ingenomen, maar voor het overige zou dit bestel, juist wat de belangenpositie der arbeiders betreft, geen fundamentele verandering hebben ondergaan. De grote monopolistische organisaties zouden blijven bestaan; in het staatssocialisme zouden zij zelfs nog minder gemist kunnen worden dan in het kapitalistische. De bedrijven zouden hun hiërarchische structuur behouden. De verschillen in beloning zouden niet verdwijnen. Waarschijnlijk zouden er ook arme mensen blijven. De opbrengsten zouden niet geheel aan de arbeider kunnen worden uitgedeeld. De eis van productiviteit en dus van een zekere arbeidsinspanning zou blijven gelden. En tenslotte zou een zekere vorm van pressie nodig blijven om bepaalde mensen te bewegen tot het vervullen van de „dirty jobs”, die nooit geheel kunnen verdwijnen. Kortom, alle fundamentele grieven die de arbeider tegen het huidige systeem kan aanvoeren, zouden in ieder ander systeem aanwezig blijven.⁴²

Ondanks al deze belangentegenstellingen, zo betoogt Homans evenwel, is er één belang dat ondernemers en arbeiders met elkander gemeen hebben, namelijk de effectiviteit van het sociaal systeem. Het is immers een noodzakelijke voorwaarde voor het welzijn van de samenleving in al haar geledingen, dat er een voldoende quantum goederen wordt geproduceerd. Het systeem zal daartoe niet bij machte zijn, tenzij er een zeker minimum aan vreedzame samenwerking bestaat. Bovendien heeft wanorde en desorganisatie in het bedrijf een funeste invloed op de arbeidsvreugde van de tewerkgestelden.⁴³

⁴⁰ G. Homans, „Industrial harmony as a goal”, in A. Kornhauser c.s., „Industrial Conflict”, New York, 1954, p. 50.

⁴¹ G. Homans, o.c., p. 52.

⁴² G. Homans, o.c., p. 51—52.

⁴³ G. Homans, o.c., p. 50—51.

Welnu, indien de fundamentele belangentegenstellingen toch niet oplosbaar zijn en de eis van een zekere vreedzame samenwerking in alle sociale systemen blijft bestaan, dan is er geen enkele reden om niet reeds nu zich in te spannen voor de realisering van die vreedzame samenwerking. Aan dit doel hebben de „human relations”-specialisten zich gewijd.⁴⁴

De critiek op Homans' argumentatie is hier niet aan de orde. Volstaan wij derhalve met de conclusie dat ook voor Homans de hypothese der belangeneenheid geen postulaatkarakter heeft.

Ook in deze gematigde vorm blijft de hypothese der belangeneenheid een belangrijk achtergrond-gegeven voor wie zich een nader begrip wil vormen van de psychologische benaderingswijze der industriële conflicten. Zij verklaart met name, waarom de psychologen bij voorkeur de loonklachten e.d. niet beschouwen als verwijzingen naar de reële grond van het conflict, doch als een symptoom van een conflict dat elders, en wel in feite in de interpersoonlijke relatie, zijn oorsprong vindt.

d. De humanitair-democratische mensbeschouwing.

De termen humanitair en democratisch zijn in het algemene spraakgebruik dermate vaag geworden, dat zij zonder moeite op welhaast iedere mensbeschouwing kunnen worden toegepast. Een nadere omschrijving is daarom zeer gewenst, al zal zij in hoge mate willekeurig moeten blijven. Humanitair noemen wij een mensopvatting welke de persoonlijkheid als een waarde-in-zich-zelf beschouwt en aan de persoon daarom het onvervreemdbaar recht op vrije zelfontplooiing toekent. Democratisch noemen wij een mensopvatting welke aan de persoon het recht toekent om in zekere mate deel te nemen aan de besluitvorming van de groep, waartoe hij behoort.

Wanneer wij nu de stelling poneren, dat de „human relations”-beweging op deze mensopvatting is gebaseerd, dan zijn wij ons ten volle er van bewust dat deze stelling strijdig is met de mening van vele critici.⁴⁵ Het nu volgende moge onze mening echter verduidelijken.

Allereerst zij dan erkend, dat Mayo in zijn „Human Problems” de lezer op dit punt bij eerste kennisname min of meer in het ongewisse laat. Het normaal gedrag van de arbeiders wordt door hem in hoge mate „non-logisch” genoemd,⁴⁶ hetgeen op zijn minst de vraag oproept, of het demo-

⁴⁴ G. Homans, o.c., p. 53.

⁴⁵ Vgl H. Wilensky, o.c., p. 26, 40.

⁴⁶ Vgl E. Mayo, „The human problems”, p. 164.

cratisch ideaal door Mayo dan nog wel realiseerbaar wordt geacht; en in zijn beschouwingen over het probleem van de leiding blijkt hij geïnspireerd te zijn door de weinig democratische Pareto.⁴⁷ Met dit alles is echter verre van bewezen, dat Mayo's benaderingswijze niet door een humanitair-democratische mensopvatting werd beïnvloed. Zijn researchpraktijk wijst veeleer in een geheel andere richting. In zijn verslag van het relay-assemblingroom experiment" verklaart hij, dat de verhoging der productie en de verbetering van het moreel in deze groep moet worden toegeschreven aan het feit dat de hoofdobserverator de proefpersoon als vrije mensen met een eigen waarde benaderde, dat hij de groep hielp „to feel that its duty was to set its own conditions of work" en „helped the workers to find the freedom of which they so frequently speak".⁴⁸ Voor iedere wijziging in het arbeidsproces, tenslotte, werd de groep geraadpleegd.⁴⁹ In ieder geval ligt achter dit alles de gedachte, dat het creëren van relaties welke met de humanitair-democratische mensopvatting in overeenstemming zijn, een vermindering van spanningen ten gevolge zal hebben.

In zijn inleiding tot „The social problems" erkent Mayo de democratische bestuursvorm bovendien expliciet als „immeasurably superior to all other forms",⁵⁰ zij het dan, dat hij haar niet overal realiseerbaar acht. Dat hij deze democratie tot in de afdelingen van het industriële bedrijf wil doortrekken, blijkt op diezelfde plaats. Hij zegt daar namelijk dat de democratische bestuursvorm gekenmerkt wordt door het bestaan van perifere gezagsinstanties naast — niet per se onder — de centrale autoriteit, en dat de verhouding tussen die beide varieert naar gelang de omstandigheden.⁵¹ In noodsituaties zal de centrale autoriteit een bijna onbepaalde beslissingsbevoegdheid bezitten. Is de nood echter geweken, dan verschuift de „locus of authority" weer naar de perifere instanties, „for it is always in the informal groups at the workingbench and elsewhere that spontaneity of cooperation originates. The central and peripheral authorities thus supplement and complete each other — logical and purposive control from above, spontaneous and cooperative control from below".⁵²

Uit dit citaat blijkt wel zeer duidelijk, dat Mayo's democratie geen egalitarisme is; de bevoegdheden der verschillende gezagsinstanties, met aan de extremen arbeider en „management", zijn immers ongelijk van karakter.

---

⁴⁷ Vgl. E. Mayo, „The human problems", p. 174 e.v.

⁴⁸ E. Mayo, „The human problems", p. 71.

⁴⁹ E. Mayo, „The human problems", p. 72.

⁵⁰ E. Mayo, „The social problems", p. xiv.

⁵¹ E. Mayo, *ibidem*.

⁵² E. Mayo, „The social problems", p. xv.

Evenmin mag deze democratie individualistisch worden genoemd. Het duidelijkst blijkt dat uit het feit, dat Mayo de democratie slechts gerealiseerd acht, indien er een spontane samenwerking bestaat. En hoe vaag dit woord „spontaan” bij hem ook zijn mag, zoveel is toch wel duidelijk dat naar Mayo's opinie deze spontane samenwerking slechts mogelijk is, voorzover de personen met elkaar verbonden zijn in een vertrouwensrelatie, waarin zij zich door elkander geaccepteerd en gerespecteerd weten. Wanneer de maatschappij uit individuen zou bestaan die dergelijke bindingen niet kennen, zou noch hun eigen psychisch evenwicht, noch dat der maatschappij gerealiseerd kunnen worden, er zou integendeel een toestand van volstrekte anomie gaan heersen.⁵³ Van een individualisme, zoals dat in het negentiende-eeuwse Amerika zo'n grote opgang had gemaakt, is hier geen spoor meer te bekennen. Mayo staat in de geschiedenis van het bedrijfsleven dan ook terecht bekend als degene die aan het Taylorisme een einde heeft gemaakt.⁵⁴

Wat hierboven over Mayo werd gezegd, geldt in meer of mindere mate voor alle „human relations”-specialisten. Ook al getuigt hun theorie op dit punt vaak slechts van individualisme⁵⁵ of egalitarisme⁵⁶ hun praktijk laat er geen twijfel aan bestaan dat zij in een humanitair-democratische mensbeschouwing hun leidraad hebben gevonden.

Daarmee is overigens niet ontkend, dat vele epigonen bij de keuze van deze leidraad van weinig zuivere intenties bezielde zijn. Inderdaad is hun bedoeling vaak geen andere dan het belang der onderneming te dienen. Zij zijn evenwel de mening toegedaan, dat zij tot dit doel de medewerking van de arbeiders behoeven en deze slechts kunnen verwerven door het creëren van een schijn-democratisch klimaat. Hoe ondemocratisch hun persoonlijke intenties echter ook zijn, dit doet niets af aan het feit dat hun conflictbenadering verduidelijkt kan worden door de wetenschap dat zij zich in de selectie van hun hypothesen door een humanitair-democratisch mensbeeld hebben laten leiden.

3. De psychologische benadering van het industrieel conflict.

Kenmerkend voor het psychologische standpunt ten aanzien van de in-

---

⁵³ Vgl. E. Mayo, „The social problems” p. 31 e.v. „The human problems”, p. 130 e.v.

⁵⁴ Vgl. R. Bendix, „Work and authority in industry”, New York, 1956, p. 313.

⁵⁵ Bijv. B. Gardner and D. Moore, „Human relations in industry”, Chicago, 1950, p. 3-5.

⁵⁶ Bijv. J. C. Worthy, „Management's approach to Human Relations”, in C. Arensberg a.o., „Research in industrial human relations—a critical appraisal”, New York, 1957, p. 14 e.v.

dustriële conflicten is de opvatting dat het conflict moet begrepen worden als een afweerreactie van individuen die door frustraties uit hun evenwicht zijn geraakt. De nadruk wordt daarbij vooral gelegd op het irrationeel karakter van het conflictueuze gedrag. Dit irrationeel gedrag blijkt echter bij psychologisch onderzoek volkomen logisch te zijn als men het maar in verband brengt met de psychische processen waarop het betrokken is.⁵⁷

Reeds bij Mayo wordt herhaaldelijk naar dit irrationeel karakter van het conflictgedrag verwezen. De ervaringen tijdens de interviewfase van het „Hawthorn-research” waren daarom voor hem aanleiding geweest om zich opnieuw te bezinnen op de theorieën van Janet en Freud.⁵⁸

Hetzelfde onderzoek had intussen ook aangetoond dat slechts een zeer kleine minderheid der respondenten regelrechte psychiatrische patiënten waren. De belangstelling der onderzoekers richtte zich derhalve in het bijzonder op de studie van de meerderheid. Als richtlijn gold daarbij Janet's stelling dat een overigens volkomen normaal individu zich irrationeel zal gedragen wanneer het geconfronteerd wordt met een situatie welke moeilijk te verwerken is.⁵⁹ Zo kwam men tot de centrale vraag: „1. Is some experience which might be described as an experience of personal futility a common incident of industrial organization for work? 2. Does life in a modern industrial city in some unrealized way predispose workers to obsessive response?”⁶⁰

Mayo's oriëntatie is in zoverre door zijn volgelingen overgenomen, dat men in hun kringen zelden studies tegenkomt over de invloed van de persoonlijkheidsstructuur, zoals die zich in de kinderperiode ontwikkeld heeft, op het gedrag in de bedrijfssituatie. De aandacht wordt integendeel geconcentreerd op de vraag, in hoeverre dit gedrag verklaard kan worden als een afweerreactie van het individu op de frustraties in de actuele levenssituatie. Janet bleef als leermeester de overhand behouden op Freud. Zelfs E. Jaques, medewerker van het Tavistock-instituut, dat van alle „human relations”-kringen wellicht het sterkst psycho-analytisch georiënteerd is, toont zich in zijn behandeling van de spanningen in een Engels bedrijf geen orthodox freudiaan.⁶¹

Een zekere inperking van Mayo's belangstellingsveld is bij de „human relations”-specialisten echter eveneens waar te nemen. Het industrieel

---

⁵⁷ Vgl. R. Stagner, „Psychology of industrial conflict”, New York, 1956, p. 3.

⁵⁸ E. Mayo, „The human problems”, p. 101.

⁵⁹ E. Mayo, „The human problems”, p. 112—113.

⁶⁰ E. Mayo, „The human problems”, p. 114.

⁶¹ E. Jaques, „The changing culture of a factory”, London, 1957. Vgl. o.a. p. 276—277.

conflict wordt dikwijls niet in verband gebracht met spanningen in de totale levenssituatie, het wordt bij voorkeur beschouwd in zijn betrekking tot de arbeidssituatie zelf, welke geacht wordt een zeer belangrijke frustratiebron te zijn.⁶² Het industrieel conflict wordt dus geïnterpreteerd als een afweerreactie van overigens normale individuen, die uit hun evenwicht zijn geraakt door frustratie van hun strevingen in de arbeidssituatie.

Welke zijn nu de behoeften wier frustratie in de arbeidssituatie volgens de psychologen aansprakelijk moet worden gesteld voor het optreden van conflicten? Kornhauser's classificatie van „human motivations” welke volgens hem voor de studie van het industrieel conflict van belang zijn omvat zowel fysiologische behoeften, zoals de behoeften aan voedsel, slaap, e.d., als sociale.⁶³ Maar Kornhauser kan bezwaarlijk een trouw volging der „human relations”-beweging worden genoemd. Hoe dieper men in het kamp van deze beweging doordringt, des te minder aandacht blijkt er uit te gaan naar de fysiologische, des te meer naar de sociale behoeften. Mayo zelf had zich weliswaar aanvankelijk met de studie der fysiologische aspecten beziggehouden, o.a. in Engeland, maar zijn grote ontdekking in het Hawthorn-onderzoek was juist geweest dat de bevrediging der fysiologische behoeften veel minder gewichtig was dan die der sociale.⁶⁴ Het is met name deze ontdekking geweest, die tot de ontwikkeling van de „human relations approach” de grote stoot heeft gegeven.

Niet alleen rustpauzen en verlichting waren in de onderzochte groepen van geringe invloed, hetzelfde kon gezegd worden van de loonfactor. Ofschoon aan deze laatste stellig niet alle invloed kon worden ontzegd, meende Mayo toch tot geen andere conclusie te kunnen komen dan dat de hypothese van de homo economicus weinig had bij te dragen tot het inzicht in de gedragingen van de arbeiders.⁶⁵

Wanneer de „human relations approach” aan deze researchervaringen haar ontstaan te danken heeft, dan kan het geen verwondering wekken, dat de psychologen die tot deze beweging behoren, hun volle aandacht hebben gericht op de invloed van de sociale behoeften op de arbeidsrust en -onrust. Pas in de laatste jaren is in hun kringen weer de belangstelling gegroeid voor de betekenis van „wage-incentives”⁶⁶

---

⁶² R Stagner, o.c., p. 165

⁶³ A Kornhauser, „Human motivations underlying in industrial conflict”, in A Kornhauser e.s., „Industrial conflict”, New York, 1954, p. 68

⁶⁴ E Mayo, „The human problems”, p. 69 „The social problems”, p. 62—63.

⁶⁵ E Mayo, „The social problems”, p. 38—39

⁶⁶ Vgl. W Foote Whyte and F Miller, „Industrial sociology”, in J B Gittler, ed., „Review of Sociology”, New York, 1957, p. 334

Welke zijn nu meer in het bijzonder de sociale behoeften welke de mens, naar de mening van de psychologen, in de arbeidssituatie bevredigd wil zien?

In de eerste plaats moet dan worden gewezen op de behoefte aan persoonlijke contacten. Het is door deze behoefte, dat zich in de werkplaats informele, sterk samenhangende groepen vormen, die de tendentie vertonen om zich tegen de voortdurende technische en organisatorische veranderingen te weer te stellen door middel van praktijken zoals het omlaagdrukken der productie. In deze informele groeperingen zien de „human relations”-specialisten dan ook een der gewichtigste conflictbronnen.⁶⁷

Evenzeer echter vraagt deze behoefte om een vertrouwensrelatie tussen arbeider en superieur, vooral tussen arbeider en baas. Juist door de breuk in deze vertrouwensrelatie zou de informele groep zijn antagonistisch karakter krijgen.

Bij nadere analyse blijkt deze behoefte in meerdere (deel)behoeften te kunnen worden gedifferentieerd. Als eerste treedt dan naar voren de behoefte aan zekerheid. De mens, de baas niet minder dan de arbeider, wil weten waar hij in zijn sociale omgeving aan toe is. Hij heeft deze zekerheid nodig om psychisch in evenwicht te blijven. In deze zekerheidsbehoefte wordt daarop ook de verklaring gezocht voor het vaak zo hardnekkige verzet tegen de invoering van veranderingen in het sociaal systeem. Iedere verandering betekent immers een verstoring van het schema dat aan de mens zekerheid verschaft.⁶⁸

Uit de vorige alinea zal de lezer reeds hebben begrepen dat de zekerheidsbehoefte door de „human relations”-specialisten niet allereerst gezien wordt als een behoefte aan economische zekerheid — een vaste betrekking en een vast salaris —, ofschoon een overvloedige hoeveelheid van researchresultaten ter beschikking staat om te bewijzen dat deze behoefte in feite een der voornaamste is.⁶⁹ Weliswaar mag niet worden gezegd, dat de psychologen in het „human relations”-kamp deze behoefte aan economische zekerheid geheel over het hoofd hebben gezien; niettemin betekent de zekerheidsbehoefte voor hen in de eerste plaats de behoefte van het individu om zich zeker te voelen van zijn plaats in het arbeidsmilieu.

Een eerste vereiste voor deze zekerheid is, dat de personen niet in het ongewisse verkeren aangaande de verwachtingen welke de anderen koes-

---

⁶⁷ G. Homans, „Industrial harmony as a goal”, in A. Kornhauser c.s., „Industrial Conflict”, New York, 1954, p. 56.

⁶⁸ B. Gardner and D. Moore, „Human relations in industry”, Chicago, 1950, p. 9.

⁶⁹ Vgl. M. Viteles, „Motivation and morale in industry”, London, 1954, p. 302 e.v.

teren omtrent hun gedrag. In de arbeidssituatie betekent dit uiteraard allereerst, dat zij een dringende behoefte hebben aan een voldoende duidelijke omschrijving van de taak die hun is opgelegd. Op grond van ervaringen in een „case-study” verworven kwam A. Gouldner tot de hypothese, dat „tensions will be minimal when there is some degree of clarity in the expectations which ego and alter have of each other; tensions will tend to increase in their relationship when these expectations are ‚insufficiently’ clear, or ‚too vague’ ”.

De auteur tekende hierbij aan dat hij tussen deze twee verschijnselen — spanning en helderheid van verwachting — geen volmaakte correlatie wilde veronderstellen, aangezien het niet onmogelijk moet worden gedacht, dat boven een bepaald punt een toename van de helderheid kan leiden tot vergroting van de spanning; als voorbeeld verwees hij naar klachten over een baas die met al te grote duidelijkheid had medegedeeld dat hij gehoorzaamheid verwachtte.⁷⁰ Wij vragen ons af of de spanningen waarvan in dit voorbeeld sprake is, in feite niet werden opgewekt, doordat het gedrag van de baas niet beantwoordde aan de verwachtingen van zijn arbeiders. Als ons vermoeden juist is, moeten de spanningen allereerst worden toegeschreven aan de inhoud van de instructie.

Een duidelijke taakomschrijving is echter niet de enige voorwaarde, waaraan voldaan moet zijn, opdat het individu zich zeker kan voelen. Eveneens is nodig een helder inzicht van het individu in het doel van de groepsactiviteit, in de weg waarlangs dat doel bereikt zal worden en in de wijze waarop de eigen taak daarin past. In een ingenieus geconstrueerd laboratorium-experiment werd door B. Raven en J. Rietsema een situatie geschapen waarin zowel het doel van de groepsactiviteit als de manier waarop dat doel zou worden bereikt, in het vage werden gehouden; daarnaast creëerden zij een controle-situatie waarin doel en weg duidelijk werden omschreven. Het resultaat was, dat de personen in de experiment-situatie, vergeleken met die in de controle-situatie, een significant hogere graad van vijandigheid demonstreerden, in significant mindere mate sympathie gevoelden voor de andere leden van de groep, van wie zij de instructies hadden ontvangen, en zich in bijna significant mindere mate als lid van de groep beschouwden.⁷¹ Deze resultaten werden weliswaar verworven in een laboratorium-experiment, maar de auteurs merkten terecht op dat eenzelfde situatie vaak wordt aangetroffen in een

---

⁷⁰ A. Gouldner, „Wildcat strike”, Yellow Springs, 1954, p. 134.

⁷¹ B. Raven and J. Rietsema, „The effects of varied clarity of group goal and group path upon the individual and his relation to his group”, in *Human Relations*, X, 1957, p. 36—39.

modern bedrijf, waar het individu, „may feel that the larger organization of which he is a member, does have a clear goal, namely the product of the factory, and also that there may be a clear path towards that goal. However he himself has no clear picture either of the goal or of the path”.⁷² De auteurs hebben zich onthouden van een interpretatie van de door hen gevonden samenhangen.

De resultaten zelf inspireren evenwel tot de formulering van een tweetal hypothesen. Ten eerste: Een helder inzicht in het groepsdoel en de weg waarlangs dat wordt nagestreefd maakt niet alleen de eigen taak zinvol, maar maakt het bovendien mogelijk, om doel en weg, en daarmee de groep zelf, als waardevol te zien. Ten tweede: Een duidelijke informatie omtrent groepsdoel en groepsweg betekent voor de betrokken persoon dat men hem niet als instrument maar als volwaardig groepslid beschouwt; deze zekerheid omtrent zijn positie in het sociale veld schenkt hem een positieve verhouding tot de groep. Indien de tweede hypothese juist is, dan is daarmee eens te meer beklemtoond wat sedert Mayo bij voortduring door de „human relations”-specialisten naar voren is gebracht, namelijk dat arbeidsvrede en -onvrede ten nauwste samenhangen met de behoefte van het individu om zich geaccepteerd te weten door de groep.

Dit laatste aspect van de zekerheidsbehoefte — het zich als volwaardig lid geaccepteerd willen zien — verwijst onmiddellijk naar een tweede behoefte welke in de psychologische conflictsbenadering een grote rol speelt, de behoefte aan erkenning.

Wanneer het individu zich door zijn groep niet gerespecteerd weet als volwaardig lid met rechten en plichten die aan zijn verwachting beantwoorden, zal ook zijn zelfrespect geschokt worden en zijn evenwicht verstoord. In extreme gevallen zal deze statusangst zich ontwikkelen tot een neurose.⁷³ Binnen de sfeer van het normale uit zij zich echter veelvuldig in een grote gevoeligheid voor statussymbolen⁷⁴ en in een hunkering naar blijken van goedkeuring en onderscheiding.⁷⁵

Bij de vervulling van deze behoefte aan erkenning spelen de superieuren, met name de directe bazen, een belangrijke rol. Zo komt Viteles, recente onderzoeken samenvattend, tot de conclusie, dat „jobsatisfaction and morale are dependent upon the extent to which supervisors

---

⁷² B. Raven and J. Rietsema, o.c., p. 30.

⁷³ B. Gardner and D. Moore, o.c., p. 247 e.v.

⁷⁴ F. Roethlisberger, „Management and morale”, Cambridge, 1944, p. 79—80.

⁷⁵ Vgl. R. Stagner, „Psychology of industrial conflict”, New York, 1956, p. 168—169.

take into consideration employees' needs for recognition and status".⁷⁶

Een niet geringe complicatie bij dit alles is, dat juist in de huidige maatschappij, waar het ideaal der sociale stijging zo op de voorgrond wordt geplaatst, de aspiraties van het individu niet vastliggen, maar vaak bij iedere promotie naar een hoger niveau worden verlegd. Evenredig daaraan stijgt de kans op een frustratie.⁷⁷

Weliswaar wordt deze verschuiving der aspiratieniveau's niet tot in het oneindige voortgezet, maar voor de man die de top van de statushierarchy heeft bereikt, rijzen weer nieuwe moeilijkheden op. E. Jaques brengt in dit verband naar voren, dat de gezagsdrager in zekere zin even afhankelijk is van zijn ondergeschikten als zij van hem. Zoals zij zijn waardering voor hun werk behoeven, behoeft hij de hunne.⁷⁸

Nauw samenhangend met de behoefte aan erkenning is de behoefte om deel te hebben aan de beslissingen die in de groep genomen worden. De „participation in decisionmaking”, zo kenmerkend voor een democratisch klimaat, heeft in het kamp van de „human relations”-beweging steeds in het brandpunt der belangstelling gestaan. Reeds Mayo had als zijn overtuiging uitgesproken, dat het verzet van de arbeiders, zoals dat in de acties van de informele groep tot uitdrukking kwam, verband hield met de invoering van veranderingen waaraan die arbeiders part noch deel hadden gehad. Vooral in de kringen die onder invloed stonden van K. Lewin, is dit verband nader bestudeerd. In het befaamde leiderschapsexperiment van R. Lippitt en R. White bleken frustraties en conflictueus gedrag veel frequenter op te treden onder de autocratische leiding, die geen enkele deelname aan de besluitvorming toeliet, dan onder de democratische, die deze deelname juist stimuleerde.⁷⁹ In dit experiment waren echter vele variabelen tegelijk in het spel, zodat het onmogelijk was, vast te stellen in hoeverre de frustraties en conflictueuze gedragingen een functie waren van de mate van deelname in de besluitvorming. Dit tekort werd opgevangen door het bijna even bekende experiment van L. Coch en J. French, waarin geconstateerd werd, dat de weerstand tegen veranderingen daalde, naarmate de deelname in de besluitvorming toenam.⁸⁰

---

⁷⁶ M Viteles, o.c., p 325.

⁷⁷ Vgl W Eaton, „Hypotheses relating to worker frustration”, in *Journal of Social Psychology*, 35, 1952, p 62—63

⁷⁸ E Jaques, „The changing culture of a factory”, London, 1957, p 276—277

⁷⁹ K Lewin, R Lippitt and R White, „Patterns of aggressive behavior in experimentally created social climates”, in *Journal of Social Psychology*, 10, 1939, p 271—299.

⁸⁰ L Coch and J French Jr, „Overcoming resistance to change”, in *Human Relations*, 1, 1948, p 512—533

Op de vragen die in dit verband te stellen zijn, zal hieronder nader worden ingegaan.

In de „human relations approach” wordt de oorzaak der industriële conflicten dus vooral gezocht in een frustratie van de behoeften aan zekerheid, erkenning en deelname in de besluitvorming.

Of er in feite een frustratie zal optreden wordt in laatste instantie niet afhankelijk geacht van de objectieve omstandigheden, maar van de situatie zoals die door het betrokken subject wordt gezien. Men is gefrustreerd, wanneer men de indruk heeft, dat de strevingen geblokkeerd worden. Frustratie is een functie van perceptie. Deze perceptie wordt op haar beurt beïnvloed door een veelheid van factoren, o.a. door de vooroordelen welke heersen in de groep waarvan men lid is of zou willen zijn, de referentiegroep.⁸¹ Een vooroordeel leidt tot selectieve perceptie en versterkt daardoor zichzelf: Feiten die met het vooroordeel in strijd zijn, worden niet opgemerkt of zodanig geïnterpreteerd, dat zij ermee in overeenstemming kunnen worden gebracht.

Zo komt men spoedig in een noodlottige spiraal terecht, aldus betogen de „human relations”-specialisten. Wanneer zich bij de arbeiders eenmaal de mening vastgezet heeft, dat hun chef geen rekening houdt met hun behoeften, dan zullen al zijn gedragingen in overeenstemming met deze mening worden geïnterpreteerd. Het beeld van de chef wordt aldus steeds negatiever en zal — indien het al ooit aan de werkelijkheid beantwoord heeft — na korte tijd daar aanzienlijk van afwijken. Deze negatief geïnterpreteerde gedragingen van de chef betekenen even zo vele frustraties voor zijn arbeiders en versterken daarmee eens te meer het vooroordeel. Deze vicieuze cirkel kan slechts verbroken worden door een open communicatie, waarin de misverstanden worden rechtgezet. Maar de negatieve „attitude” die inmiddels gegroeid is, zal deze communicatie juist beletten. De belemmering der communicatie leidt tot een isolement waarin het vooroordeel zich des te vrijer kan ontwikkelen en daarmee dus aanleiding wordt tot steeds grotere frustraties. Wanneer deze frustraties vervolgens hun uitweg vinden in agressie tegen de chef, zal diens antwoord waarschijnlijk zijn, dat hij op zijn beurt agressief wordt. Zijn agressie is dan het zoveelste bewijs dat het vooroordeel juist was; en zo kan men voortgaan.⁸²

Daarmee zijn wij bij het geliefkoosd thema der „human relations”-specialisten teruggekeerd: Het industrieel conflict moet worden gezien

⁸¹ R. Stagner, o.c., p. 43.

⁸² Vgl. R. Stagner, o.c., p. 59—62, 330.

als het gevolg van een misverstand. De oplossing ligt in een doorbreking van dit misverstand door middel van een grondige verbetering der communicatie.

Het woord communicatie heeft in de taal van de „human relations”-specialisten een zeer wijde betekenis. Met name dient men onder verbetering der communicatie niet alleen te verstaan een zodanige correctie van het communicatie-systeem, dat iedereen in voldoende mate over realistische informatie kan beschikken; eveneens zal men er onder moeten verstaan een herstel der vertrouwensrelatie zelf.

De meest bekende methode waarmee men dit laatste tracht te bereiken is de „counseling”-techniek, d.i. de techniek van het vrije interview, waarin de cliënt zijn situatie herinterpreteert en aldus tot een grondige herziening van zijn houding komt.

In de tweede plaats zij gewezen op de door F. Mann ontwikkelde methode van „organizational feedback”. Hierbij wordt gepoogd het gehele personeel van een afdeling, samen met de directe chef, in groeps gesprekken over problemen welke door een onderzoek in het bedrijf aan het licht gekomen zijn, tot een herziening der interpersoonlijke verhoudingen te brengen.⁸³

Tenslotte is daar de techniek van de deelname in de besluitvorming, een techniek die aanvankelijk in „human relations”-kringen zeer geprezen werd, doch waarover de laatste jaren in diezelfde kringen toch ook kennelijk twijfels gerezen zijn. Hoe ver kan men daarmee gaan, zo vraagt men zich nu af. Kan men volstaan met de arbeiders te raadplegen, of moet men hun een strikte beslissingsbevoegdheid geven?⁸⁴ Deze vraag is tekenend voor de kentering die zich in dit kamp aan het voltrekken is. Zolang men zich nog baseerde op de veronderstelling, dat er tussen arbeiders en ondernemers geen fundamentele belangentegenstelling kon bestaan, was deze vraag immers volkomen onbelangrijk geweest. Redenerend vanuit deze veronderstelling kon men immers veilig aannemen, dat de arbeiders, na zich een realistisch beeld van de stand van zaken te hebben gevormd, tot geen andere beslissing zouden komen dan de ondernemer. Het feit dat tegenwoordig toch die vraag gesteld wordt, is een bewijs dat in het kamp van de „human relations”-specialisten twijfel is ontstaan over een van hun meest fundamentele veronderstellingen.

Volledigheidshalve willen wij hier nog een punt naar voren brengen :

---

⁸³ F. Mann, „Studying and creating change: a means to understanding social organization” in C. Arensberg, a.o., o.c., p. 146—167.

⁸⁴ G. Homans, „Industrial harmony as a goal”, in A. Kornhauser a.o., o.c., p. 57.

Terwijl in de psychologische benadering van internationale en rassenconflicten veelvuldig gebruik gemaakt werd van het begrip objectsubstitutie, vindt men bij de „human relations“-specialisten slechts zelden een uitdrukkelijke verwijzing hiernaar. Impliciet is de objectsubstitutie echter zeer vaak in hun theorie aanwezig, bijvoorbeeld wanneer de onderzoekers in het Hawthorn-project tot de conclusie komen, dat vele zaken waarover door de arbeiders geklaagd werd, niet de reële oorzaak van de frustratie waren doch slechts een symptoomkarakter hadden, of wanneer B Gardner en D. Moore de lezer verzekeren, dat loonklachten veelal slechts bewijzen, dat er frustraties zijn, doch dat die frustraties vaak niet door loonsverhogingen kunnen worden opgeheven⁸⁵ Expliciet wordt het begrip objectsubstitutie gehanteerd door H James en C. Tenen⁸⁶ en door E. Jacques.⁸⁷

Slotbeschouwing.

Na kennis te hebben genomen van wat in de hoofdstukken over internationale en rassenconflicten is gezegd, kan men niet anders dan tot de conclusie komen, dat de analyse in de zojuist afgesloten derde paragraaf van dit hoofdstuk geen nieuw licht heeft geworpen op de psychologische benaderingswijze van het sociaal conflict Wij vernieuwden slechts de kennismaking met de begrippen behoefte, frustratie, frustratiereactie, en objectsubstitutie. Het model is dus geen ander dan dat wat op de internationale en rassenconflicten werd toegepast; het is alleen sterk vereenvoudigd.

Hetzelfde kan gezegd worden van de plaats die door de sociale factoren in dit model wordt ingenomen. Vooreerst zijn de behoeften welke men in de arbeidssituatie zocht te bevredigen, in hoge mate bepaald door de cultuur waaraan de individuen participeren; de „human relations“-specialisten zijn de eersten om dit te erkennen⁸⁸ De stelling van de critici „als zou de „human relations approach“ geen oog hebben voor de ruimere sociale omgeving van het bedrijf,⁸⁹ is in haar algemeenheid dan ook ongemotiveerd. Wel blijft bij Mayo zelf de aandacht beperkt tot de invloed van de normen van de informele arbeidsgroep. In de tweede plaats · De frustratie

⁸⁵ B Gardner and D Moore, o.c., p 258

⁸⁶ H James and C Tenen, „Grievances and their displacement“, in *Occupational Psychology*, 1946, vol XX, p 182 e.v.

⁸⁷ E Jaques, „The changing culture of a factory“, London, 1957, p 284

⁸⁸ Vgl J Worthy, „Management's approach to „human relations“, in C Arensberg a.o., *Research in industrial human relations, a critical appraisal*, New York, 1957, p 14—24 B Gardner and D Moore, a.o., o.c., p 217 e.v.

⁸⁹ Vgl H Wilensky in C Arensberg, a.o., o.c., p 43 e.v.

van deze behoeften wordt gezien als een gevolg van sociaal bepaalde veranderingen in het arbeidspatroon die op haar beurt zouden leiden tot vernietiging der sociale code.⁹⁰ In de derde plaats kunnen wij erop wijzen, dat het aggressief gedrag zelf niet zelden gezien wordt als gemodelleerd en gedirigeerd door de informele groep, met name waar sprake is van de „restriction of output”.⁹¹ En tenslotte kan gezegd worden, dat Mayo althans op het punt gestaan heeft de groep als conflictpartij te ontdekken, namelijk toen hij tot de erkenning kwam dat „management succeeds (or fails) in proportion as it is accepted without reservation *by the group as authority and leader*”.⁹²

De grens tussen psychologische en sociologische benaderingswijze was hiermee, zoals wij in het volgende hoofdstuk hopen duidelijk te maken, bereikt. Tot de stap over die grens zijn de aanhangers van de „human relations”-beweging echter niet gekomen. Vele critici zijn zelfs de mening toegedaan, dat deze stap voor de „human relations”-specialisten onmogelijk was, omdat in hun sociologisch model geen ruimte zou zijn voor het conflictbegrip. Over de juistheid of onjuistheid van deze mening zal later worden gesproken. Maar al zal deze vraag voorlopig dus nog blijven rusten, toch vraagt dit sociologisch model reeds nu onze aandacht.

Heeft de analyse van de psychologische benadering van het industrieel conflict ons geen nieuwe inzichten kunnen verschaffen, des te interessanter is het sociologisch kader waarin die benadering door de „human relations”-beweging is geplaatst.

Kenmerkend voor dit sociologisch kader is de veronderstelling van de uiteindelijke harmonie, d.i. de uiteindelijke verzoenbaarheid, van de belangen van ondernemers en arbeiders. Op grond van deze veronderstelling wordt het conflict als een nodeloze complicatie beschouwd, welke door een gezonde communicatie had kunnen worden voorkomen.

Door deze veronderstelling, zo betogen nu de critici, wordt het gehele model tot een utopie die verwijderd is van de werkelijkheid.⁹³ Tegenover dit beeld van een sociaal systeem dat normaliter een harmonie van belangen zou weerspiegelen, stellen zij het model van een spanningsveld waarin partijen met tegengestelde belangen elkaar ontmoeten.

Het industrieel conflict is in hun ogen niet het gevolg van een noodlottig misverstand; het vindt in tegendeel zijn oorsprong in de tegenstel-

---

⁹⁰ Vgl E Mayo, „The human problems”, passim.

⁹¹ Vgl E Mayo, „The human problems”, p 121, „The social problems”, p 70

⁹² E Mayo, „The social problems”, p 72

⁹³ Vgl R Dahrendorf, „Out of Utopia: Toward a reorientation in sociological analysis”, in *American Journal of sociology*, 64, (1958—59), p 115—127

ling tussen de „Auffassung des Unternehmens vom Lohn als Kosten und der des Arbeiters vom Lohn als Einkommen”. Uit deze tegenstelling ontwikkelt zich noodzakelijk een strijd om een zo gunstig mogelijke machtspositie.⁹⁴ Het industrieel conflict zou dus zijn oorsprong vinden in een fundamentele belangentegenstelling en gericht zijn op de verandering, respectievelijk het behoud, van de bestaande machtsstructuur.

Kornhauser, Dubin en Ross gaan zelfs zo ver, dat zij ook de „personal dissatisfactions concerning jobassignments, agreeableness and safety of workconditions, opportunities for personal participation and self-expression” terug brengen tot „the issue of whether the prerogatives of management, the power relations in industry, are to be maintained as they now exist or whether they are subject to modification in the interests of fuller participation by working people and their unions”.⁹⁵

Uit dit alles mag intussen niet begrepen worden, zo zeggen deze auteurs, dat de grond van het industrieel conflict een strikt economische zou zijn. Het gaat namelijk niet om de uitwendig waarneembare verhouding van ondernemerswinst en arbeidsloon, doch om de „social interpretations” welke onder de betrokkenen gangbaar zijn.⁹⁶ R. Dubin werkt dit in een afzonderlijk hoofdstuk nader uit, waar hij stelt, dat het industrieel conflict het gevolg is van „industrial disorder”, en dat industrial disorder optreedt wanneer het patroon van verwachtingen van een der partijen wordt verstoord.⁹⁷

Tenslotte zij er nog op gewezen, dat deze critici de verhouding tussen ondernemers en arbeiders niet alleen bepaald achten door de tegenstelling van belangen, maar eveneens door de belangengemeenschap.⁹⁸ Het industrieel conflict is weliswaar onvermijdelijk en kan zelfs nuttig zijn, de gemeenschappelijkheid van belangen dwingt de partijen niettemin om dit conflict binnen bepaalde perken te houden. De institutionalisering van het conflict, met name in de techniek der collectieve onderhandeling, wordt dan als oplossing aangewezen.⁹⁹

In het bovenstaande hebben wij kennis gemaakt met twee standpunten welke in het vijfde hoofdstuk nader zullen worden onderzocht.

Voor het ogenblik willen wij er slechts op wijzen, dat deze twee modellen, hoezeer zij ook op tegenstrijdige grondhypothesen zijn gebaseerd,

---

⁹⁴ R. Dahrendorf, „Industrie- und Betriebssoziologie”, Berlin, 1955, p. 84.

⁹⁵ A. Kornhauser c.s., „Industrial Conflict”, New York, 1954, p. 14.

⁹⁶ ibidem.

⁹⁷ R. Dubin, „Constructive aspects of industrial conflict”, in A. Kornhauser c.s., o.c., p. 40—41.

⁹⁸ A. Kornhauser c.s., o.c., p. 13; vgl. ook p. 38.

⁹⁹ R. Dubin, o.c., p. 44 e.v.

met weinig moeite verzoend kunnen worden. Het model van de „human relations”-specialisten is in feite meestal, zo niet uitsluitend, gebruikt bij de studie van interpersonele conflicten, het model van de critici bij klassenconflicten. En tenslotte: Wanneer zij beide op eenzelfde conflict worden toegepast kan dit nog zinvol gebeuren, mits zij elk een afzonderlijk aspect aan dit conflict bestuderen; het model van de critici kan gebruikt worden, voorzover dit conflict zijn grond vindt in een belangentegenstelling, dat van de „human relations”-specialisten voorzover het gaat om misverstanden.¹⁰⁰

---

¹⁰⁰ Vgl. R. Stone, „Conflicting approaches to the study of worker-manager relations”, in *Social Forces*, 1952—53, vol. 31, p. 117—124.

HOOFDSTUK IV

DE PSYCHOLOGISCHE EN DE SOCIOLOGISCHE BENADERINGSWIJZE VAN HET SOCIAAL CONFLICT.

1. *Inleiding.*

In de achter ons liggende hoofdstukken werd gepoogd een overzicht te geven van de wijze waarop door de psychologen het sociaal conflict, tussen naties, tussen rassen en in de industrie, in de literatuur der laatste decennia werd benaderd. Wij hebben de voornaamste verklaringsmodellen die door hen werden gehanteerd, de revue laten passeren en wij hebben in onze commentaren voortdurend gezinspeeld op het verschil tussen de psychologische en de sociologische benaderingswijze en voorts vooral op de ontoereikendheid van de eerste.

Voor meer dan toespelingen was er in deze hoofdstukken echter nog geen plaats. Thans staan wij voor de opgave om het verschil tussen de wijzen waarop de sociologie en de psychologie de verschijnselen van het sociaal conflict kunnen behandelen, ondubbelzinnig vast te stellen.

Alvorens aan het werk te gaan dienen evenwel een aantal preliminaire opmerkingen te worden gemaakt, waaruit kan blijken hoe wij gemeend hebben onze opgave te moeten verstaan en wat wij niet tot deze opgave rekenen. Mogelijke misverstanden kunnen hierdoor wellicht worden voorkomen.

In de eerste plaats zij er dan uitdrukkelijk op gewezen, dat het niet de bedoeling is om in de hier volgende bladzijden een onderzoek in te stellen naar de vraag, in hoeverre de psychologische studies waarmee de lezer in de vorige hoofdstukken heeft kennis gemaakt, de toets van een psychologische critiek kunnen doorstaan. Dit vraagstuk, hoe interessant het op zichzelf ook moge zijn, valt buiten het thema van dit geschrift; de behandeling ervan zou onze competentie bovendien verre te buiten gaan.

In de tweede plaats: De hiervolgende confrontatie van de psychologische en de sociologische benaderingswijze zal voor ons aanleiding zijn om herhaaldelijk een critisch geluid te doen horen tegen de psychologie van het sociaal conflict. Het is echter geenszins de bedoeling om door

deze critiek de indruk te wekken dat de psychologische benadering van het sociaal conflict een ongewichtige aangelegenheid zou zijn. Het sociaal conflict is een materie welke vanuit vele gezichtspunten belicht kan worden, ook vanuit het psychologische

De enige opgave van dit hoofdstuk is, na een kritische beschouwing van de psychologische benaderingswijze, de eigen aard van de sociologie van het conflict duidelijk te maken. Een herziening op beider taak zal zowel aan de sociologie als aan de psychologie tot voordeel kunnen strekken. Dat dit geldt voor de sociologie, die op het terrein van het sociaal conflict in de laatste decennia al te lang verstek heeft laten gaan, is wel zonder meer duidelijk. Dat echter ook de psychologie van het sociaal conflict daarbij gebaat kan zijn, is aangetoond door de psycholoog Sherif, die betoogd heeft, dat de eerste opgave voor de psychologie in dit veld gelegen is in de studie van conformistisch en nonconformistisch gedrag.¹

Een derde opmerking — waardoor aan onze critiek veel van haar scherpte moge worden ontnomen — luidt, dat ondanks alle eenzijdigheid de auteurs die in de vorige hoofdstukken besproken werden, geenszins zonder meer van een psychologisch imperialisme mogen worden beschuldigd, hoezeer dit door menig criticus ook is gesuggereerd. De besten onder hen hebben kennelijk geen andere bedoeling gehad dan zich uit methodische overwegingen tot de psychologische aspecten te beperken.

Met grote nadruk wordt dit gesteld door Gordon Allport, waar hij zegt dat de bijdragen van andere wetenschappen dan de psychologie van groot gewicht moeten worden geacht. „The potential contributions of economics, geography, political science and history are unquestionably large. But these disciplines fall outside the range of the present survey.”² Dat de sociologie in deze opsomming ontbreekt, is wellicht een onachtzaamheid, waaraan geen boos opzet mag worden toegeschreven. Men kan zich bovendien afvragen of de sociologen daar zelf niet debet aan zijn.

Ook E. Frenkel-Brunswik is deze mening toegedaan. In een nabeschouwing over „The Authoritarian Personality” verklaart zij, dat haar team geenszins een poging heeft willen ondernemen om voor het ontstaan van ethnocentrisme of fascisme zonder meer de verklaring te zoeken in de onvolgroeidheid van de individuen in een bepaald land. „Few clinicians, if any,” zo zegt zij, „and certainly none of the authors of the Authori-

---

¹Vgl. M. and C. W. Sherif, „Groups in harmony and tension, an integration of studies on intergroup relations”, New York, 1953.

²G. W. Allport, „Guidelines for research in international cooperation”, in T. H. Pear, ed., „Psychological factors of peace and war”, London, 1950, p. 145.

tarian Personality are inclined to regard psychological factors as the major or exclusive determinants of political or social movements".³

En zelfs een orthodox psychoanalyticus als M. L. Farber, tenslotte, is niet blind voor andere dan psychologische aspecten: „It should be emphasized, that the psychoanalytic approach to war is essentially limited to the level of individual motivation. A sociological analysis, for instance . . . , can doubtless supply other kinds of insights".⁴

Van een psychologisch imperialisme is hier klaarblijkelijk geen spoor te vinden. Gewettigd is daarom alleen de vraag, of door deze auteurs toch niet te snel de invloed van psychische factoren werd aangenomen, en of daardoor de aandacht van mogelijke andere factoren niet werd afgehouden.

2. Het onderscheid tussen de psychologische en de sociologische benaderingswijze van het sociaal conflict volgens de opvatting van Jessy Bernard.

Tot de referaten die tijdens het congres van de Internationale Sociologische Vereniging te Luik in 1953 de gemoederen het meest hebben bezig gehouden, behoort ongetwijfeld de bijdrage van Jessy Bernard, waarin de voornaamste stellingen van de critici der „Human Relations"-beweging opnieuw te beluisteren vielen. In het bijzonder was Bernard's studie evenwel gewijd aan de verhouding tussen de psychologische en de sociologische benaderingswijze van het sociaal conflict. Omdat zij een van de weinigen is, die zich expliciet met dit vraagstuk hebben beziggehouden, zal een critische beschouwing van dit geschrift⁵ onze eerste opgave zijn.

Kenmerkend voor de psychologische benaderingswijze, zo zegt Bernard, is het feit dat het sociaal conflict gezien wordt als „some simple or weighted additive function of individual behaviour . . .", en vervolgens „as essentially non-rational, though not necessarily non-functional, in nature". De nadruk valt op het individu Tegenover het conflict staan „morale, consensus, 'altruistic love', and 'co-operation', psychologically conceived". Al deze verschijnselen, tenslotte, worden gezien als „personality traits".

---

³ E Frenkel-Brunswik, „Further explorations by a contributor to 'The Authoritarian Personality'," in R Christie and M Jahoda, eds, „Studies in the scope and method of 'The Authoritarian Personality'," Glencoe Ill 1954, p. 228.

⁴ M L. Farber, „Psycho-analytic hypotheses in the study of war", in Journal of Social Issues, XI, 1955, p. 34.

⁵ Gepubliceerd als hoofdstuk 1, „The sociological study of conflict' in „The nature of conflict". By the International Sociological Association in collaboration with J. Bernard, T. H. Pear, R. Aron, R C. Angell, Paris, (Unesco), 1957

Haar fundament, aldus Bernard, vindt deze benadering in de „tension-theory”.⁶

Van groot belang voor een juist inzicht in Bernard's standpunt ten aanzien van de psychologische benaderingswijze is haar opvatting over het begrip „tension” „The essential characteristic of a tension”, zo zegt zij, zich beroepend op Krech en Crutchfield, „is conceived to be that of leading to behaviour designed to reduce it”.⁷ De grondgedachte van de psychologische benaderingswijze zou zijn, dat zich in het individu spanningen ophopen, welke van tijd tot tijd in een open conflict gelucht worden. Het beeld van het individu, zoals dat door Bernard geschilderd wordt — of beter, zoals zij meent, dat de psychologen het schilderen — is dat van een vat vol energie, die in actie moet worden omgezet; wordt deze omzetting verhinderd, dan zal de energie zich in dit vat ophopen, totdat een explosie de (tijdelijke) „oplossing” brengt „resentments and frustrations, from whatever source, pile up within the individual until, in effect, they explode in overt aggression of some kind — in quarreling in fighting, in rioting, or what-have-you, as a means of reducing the tension”.⁸ De sociale conflicten zouden derhalve door de psychologen worden opgevat als „non-rational, even irrational, ends in themselves.”⁹ als aggressiviteit omwille van de aggressiviteit

Bernard heeft geen fundamentele bezwaren tegen de „tensiontheorie” — hoewel zij het begrip „tension” vaag gedefinieerd acht — maar waarschuwt voor een verkeerde toepassing. Van de psychologische benadering verwacht zij vruchtbare resultaten, zolang deze wordt aangewend bij de studie van „face-to-face situations”, in de fabriek, de school, de kerk of het gezin, maar zij meent haar weinig of geen waarde te kunnen toekennen als het gaat om de studie van oorlogen, industriële conflicten — „abstractly conceived”, zo voegt de schrijfster hier voorzichtig aan toe — revoluties, sectevorming en alle soorten van schisma. Een moderne oorlog is een georganiseerde en gedisciplineerde onderneming, die waarschijnlijk meer „tensions” creëert dan oplost.¹⁰

Bernard's bezwaren blijken vooral te zijn gericht tegen de toepassing van de psychologische benadering op conflicten tussen groepen. Indien spanningen, zo vraagt zij, slechts bestaan in de individuen, hoe kan men dan spreken van groepsspanningen? Kan de uitdrukking „spanning tussen groepen” wel meer dan een figuurlijke betekenis hebben? Het gebruik

⁶ J Bernard, o.c., p 36

⁷ J Bernard, o.c., p 47

⁸ J Bernard, o.c., p 36

⁹ J Bernard, o.c., p 39

¹⁰ J Bernard, o.c., p 39

van deze term schijnt haar slechts dan gewettigd, wanneer men hem in verband brengt met het suggestie-begrip. Door de suggestie immers wordt de mogelijkheid geboden om een veelheid van individuen gelijktijdig op te warmen voor de realisering van een bepaald doel. Is deze instelling eenmaal gecreëerd, dan zullen de individuen, in een groep verenigd, onder spanning staan, totdat dit doel bereikt is. Kortom, „we might legitimately speak of group tensions when large numbers of people are being subjected to the same stimuli or suggestions at the same time under conditions conducive to suggestibility”.¹¹

De voorwaarden echter, zo vervolgt de schrijfster, waaronder deze groepsspanning kan ontstaan, schijnen betrekkelijk zelden te worden aangetroffen. De meeste individuen leven namelijk in een zeer beperkte wereld en kennen weinig of geen werkelijke belangstelling voor wat zich buiten deze enge gezichtskring afspeelt. In het bijzonder blijkt de interesse voor nationale en internationale vraagstukken verre van levendig te zijn. Onder deze omstandigheden is het oproepen van een groepsspanning een uitermate moeilijke onderneming. Het is weliswaar niet onmogelijk, maar het is een zware opgave.¹²

Aldus redenerend komt Bernard tot de slotsom, dat groepsspanningen, voor zover zij een realiteit zijn, bezwaarlijk als de oorzaak van intergroepsconflicten kunnen worden opgevat. Zij volgen veeleer op de intergroepsconflicten dan dat zij eraan voor af gaan.¹³

Werd de psychologische benadering gekarakteriseerd als een benadering vanuit intra-individuele spanningen, die slechts door een moeizame ingreep, met behulp van de suggestie, in groepsspanningen kunnen worden omgezet, kenmerkend voor de sociologische benadering acht Bernard, dat het sociaal conflict niet als noodzakelijk non-rationeel, integendeel soms zelfs als volledig rationeel wordt opgevat, dat de oorsprong van het sociaal conflict wordt gezocht in de relatie tussen systemen en dat de grondslag van deze benadering gelegen is in het kostenbegrip.¹⁴

De schrijfster prefereert de term systeem boven de term groep, omdat de eerste een ruimere en algemenere betekenis heeft; de term systeem „embraces any functional interaction pattern whether it be a pair of human beings or a complex empire”.¹⁵

---

¹¹ J. Bernard, o.c., p. 51—52.

¹² J. Bernard, o.c., p. 52—53.

¹³ J. Bernard, o.c., p. 55.

¹⁴ J. Bernard, o.c., p. 37—38 en 63.

¹⁵ J. Bernard, o.c., p. 37.

In de sociologische benadering nu, zoals Bernard die meent te kunnen karakteriseren, wordt het sociaal conflict beschouwd als een kostenprobleem: Het sociaal conflict is sociologisch relevant voor zo ver het zijn oorsprong vindt in de tegenstrijdigheid van de doelen welke worden nagestreefd door de systemen die bij dit conflict betrokken zijn; de realisering van het doel van het ene systeem kan slechts geschieden voor zover het doel van het andere systeem niet wordt gerealiseerd; de realisering van het ene doel geschiedt dus ten koste van de realisering van het andere doel. „Both (sc. goals) may be desirable; but both cannot be pursued simultaneously. If one is selected, it is at the expense of the other”.¹⁶

De grondhypothese van de conflictologie, zoals die door Bernard wordt opgevat, moet blijkbaar luiden, dat elk systeem, wanneer het geconfronteerd wordt met een situatie waarin het eigen doel niet tezamen met dat van een ander systeem gerealiseerd kan worden, zal trachten een zodanige actie te ontplooiën dat de kosten die het te dragen krijgt, althans zo gering mogelijk zijn.

De acties die in dat verband overwogen en eventueel uitgevoerd worden, noemt Bernard strategieën. „Strategy from the sociological point of view involves the minimization of the costs of achieving a goal against opposition. The basic questions, then, which the parties in any conflict must ask are these: what is the optimal strategy to follow to achieve certain ends under certain given conditions?” Voor de studie van deze vraagstukken, zo meent de schrijfster, kan de sociologie zich wellicht het best bedienen van de „theory of games of strategy . . . since this theory seems to offer a promising basis for a modern sociology of conflict”.¹⁷

Deze „theory of games of strategy” gaat uit van de veronderstelling, dat de mens rationeel handelt, hetgeen hier betekent, dat hij die handeling kiest, waardoor hij met de minste kosten de meeste resultaten zal verwerven. Het rationeel handelen nu, dat in deze theorie bestudeerd wordt, heeft niet betrekking op een geïsoleerd individu, maar op mensen die met elkander in interactie zijn, dat wil zeggen, „people who must plan their behaviour with reference to the behaviour of other people”.¹⁸ Het conflict wordt hier gezien als een spel, waarbij de spelers zoveel mogelijk willen winnen, of althans zo weinig mogelijk willen verliezen.

Iedere speler staat hier dus voor de opgave om die gedragslijn te kiezen, m.a.w. die strategie vast te stellen, welke hem uiteindelijk de grootste winst zal opleveren. Bij de keuze van die gedragslijn laat hij zich lei-

---

¹⁶ J. Bernard, o.c., p. 38.

¹⁷ J. Bernard, o.c., p. 89.

¹⁸ J. Bernard, o.c., p. 100.

den door wat hij verwacht omtrent de gedragslijn welke de ander zal kiezen.¹⁹

Het derde begrip, naast rationeel gedrag en strategie, waarvan men zich in deze theorie bedient, is de „pay-off matrix”, ook wel „pay-off function” geheten. In de „pay-off matrix” wordt uitgedrukt, wat de winst is — positief of negatief — voor speler A, bij de diverse strategieën die door hem en zijn tegenspeler gekozen kunnen worden. De theorie is het best uitgewerkt voor een spel tussen twee partijen waarbij de winst van de ene speler het verlies van de ander betekent. Onderstaand voorbeeld heeft betrekking op een dergelijk „zero-sum game”. De plus- en mintekens betreffen winst en verlies van speler A.

Speler A	Speler B	
	strategie B 1	strategie B 2
strategie A 1	—8	+ 4
strategie A 2	0	— 10

De procedure is de volgende: Speler A stelt vast, hoe groot de winst zal zijn waarvan hij tenminste verzekerd is bij elke strategie afzonderlijk die hem ter beschikking staat.²⁰ Vervolgens kiest hij die strategie welke hem de grootste minimale winst zal opleveren.²¹

Zijn er meer dan twee spelers betrokken bij het spel, dan zullen zij, als zij daar voordeel in zien, coalities gaan sluiten, en wel die coalities, welke voor hen het voordeligste zijn. Wanneer speler C, eveneens een rationeel handelend mens, door zich aan te sluiten bij speler A, van een minimale winst verzekerd is, die lager is dan die welke hem in een coalitie met speler B ten deel zou vallen, dan kiest hij niet de zijde van A, maar van B. De verdeling van de winst binnen een coalitie kan als een „sub-game” worden beschouwd.²²

De uiteindelijke keuze van de strategie wordt „solution” genoemd. Elke status quo in een maatschappij is in laatste instantie een „solution”, namelijk het resultaat van de keuze van een strategie.

¹⁹ J. Bernard, „The theory of games of strategy as a modern sociology of conflict”, in *American Journal of Sociology*, LIX, 1953—54, p. 413—414.

²⁰ Die winst kan uiteraard ook negatief, dus een verlies, zijn.

²¹ Vgl. J. Bernard, „The sociological study of conflict”, p. 100—101.

²² J. Bernard, „The theory of games”, p. 416—417.

De beschikbaarheid van strategieën en de winst die elke strategie oplevert, wordt bepaald door de spelregels. In een gezelschapsspel zijn deze „rules of the game” bij conventie, dus door mensen, vastgesteld. In het sociaal conflict echter zijn de spelregels geen „human creations”, maar „natural phenomena”. Zij worden gecreëerd door de „laws of nature”.²³ Het zijn al die omstandigheden, bijvoorbeeld geographische, biologische en psychologische, welke door de spelers niet kunnen worden veranderd, maar waarmede de spelers rekening moeten houden. Deze omstandigheden immers bepalen, welke strategieën ter beschikking staan en wat de winst of het verlies bij toepassing van deze strategieën zal zijn. Ook de cultuur, de niet-materiële zowel als de materiële, is een spelregel, zo verzekert ons de schrijfster, de niet-materiële cultuur kan echter bovendien als een „solution” worden opgevat.²⁴

Dat de beschouwingen van Bernard een stimulans hebben gevormd tot een nadere bezinning op het onderscheid tussen psychologische en sociologische benaderingswijze kan niet worden ontkend. Het is dan ook geenszins onze bedoeling de verdiensten van deze schrijfster in twijfel te trekken. Dat zij er in geslaagd zou zijn de juiste distinctie tussen de psychologische en de sociologische benaderingswijze aan te duiden, menen wij evenwel te moeten bestrijden.

In de eerste plaats zij er op gewezen, dat de karakteristiek van de psychologische benaderingswijze, zoals die door Bernard gegeven wordt, te eng is. Het sociaal conflict zou volgens deze auteur immers slechts psychologisch relevant zijn, voorzover het gezien kan worden als het gevolg van spanningen die zich in het individu hebben opgehoopt en die zich in agressie zoeken te ontladen; het voorwerp van agressie zou — in psychologisch opzicht — volslagen willekeurig worden gekozen; de agressie zou hier een doel in zichzelf zijn. Wezenlijk voor de psychologische conflictbenadering zou dus zijn, dat het sociaal conflict daar wordt gezien als een explosie van ongerichte aggressieve acties omwille van de agressie zelf.

Hoezeer hier van een verenging moet worden gesproken, blijkt onmiddellijk, wanneer men Bernard's opvatting confronteert met de psychologische studies die in de vorige hoofdstukken de revue hebben gepasseerd. De benadering in termen van behoeften die in het sociaal conflict rechtstreeks — d.w.z. zonder een voorafgaande frustratie — bevrediging vin-

---

²³ J. Bernard, „The sociological study of conflict”, p. 101.

²⁴ J. Bernard, „The theory of games”, p. 418.

den, de benadering in termen van het conformisme en ook de benadering in termen van frustratie-aggressie zonder object-substitutie worden hier immers totaal verwaarloosd. Dat deze verenging niet slechts een onvolledigheid inhoudt, maar zelfs direct geleid heeft tot een onjuiste karakterisering van het onderscheid tussen psychologische en sociologische benaderingswijze, moge blijken uit het nu volgende.

Het non-rationele conflict, object der psychologie, wordt door Bernard geplaatst tegenover het rationele, object der sociologie, dat gekenmerkt wordt door het feit, dat men overgaat tot bepaalde aggressieve acties tegen bepaalde tegenstanders omdat men hierin het meest doeltreffende middel ziet tot het bereiken van het geblokkeerde doel.

Een korte bezinning op de aard van het frustratie-aggressiemodel moet echter tot de conclusie leiden, dat het rationele conflict, waarin de agressie dus als instrumenteel gedrag fungeert, zonder bezwaar in de termen van genoemd model, dat een psychologisch model is, kan worden benaderd. In zijn meest fundamentele vorm berust dit model immers op de stelling, dat een individu wiens doel geblokkeerd wordt, zal reageren met aggressieve acties tegen de bron van de blokkade om aldus alsnog het bedreigde doel te verwezenlijken. Aan de agressie wordt hier in eerste instantie dus een instrumenteel karakter toegekend.

Wellicht zal hier de tegenwerping worden gemaakt, dat het gefrustreerde individu slechts zelden op grond van een koele doelmatigheidsredenering tot aggressieve acties overgaat. Deze tegenwerping is evenwel niet reëel, aangezien er in het frustratie-aggressiemodel geen enkel element is aan te wijzen waardoor de mogelijkheid van een dergelijke rationele berekening principieel wordt uitgesloten. Wel wordt die mogelijkheid in hoge mate ingeperkt door het affectieve moment, dat in het frustratie-aggressiemodel inderdaad een zeer centrale plaats inneemt, maar dit feit is niet toereikend om het non-rationele als specifiek kenmerk van het psychologisch relevante conflict te laten gelden. Bovendien is er geen enkele reden om aan te nemen, dat anderzijds de aggressieve acties van groepen volledig op rationele berekening berusten, zoals trouwens door Bernard impliciet wordt erkend.

De conclusie moet dus luiden, dat het rationeel conflict in principe ook in de psychologische conflictbenadering past en derhalve niet geschikt is om het specifieke onderscheid tussen psychologische en sociologische benadering van het conflict aan te duiden.

In deze conclusie ligt een andere, even gewichtige, geïmpliceerd. Wanneer de agressie voor de psycholoog niet noodzakelijk een doel in zich-

zelf is en zelf als rationeel beredeneerd instrumenteel gedrag van gefrustreerde individuen kan worden opgevat, dan kan de afstand tussen de psychologische benadering en de benadering in termen van het kostenbeginsel niet zo groot zijn als Bernard het wil doen voorkomen. Immers, het rationeel conflict is zelf een gedragswijze die geleid wordt door een rationele kostencalculatie. Wanneer het rationeel conflict dus niet alleen in de sociologische, maar ook in de psychologische conflictbenadering een plaats kan vinden, dan is de verhouding van de psychologische conflictbenadering tot de kostentheorie, in principe althans, geen andere dan de verhouding van de sociologische conflictbenadering tot deze theorie. Hetzelfde kan worden gezegd t.a.v. de „theory of games of strategy”, aangezien deze laatste in de kostentheorie haar grondslag vindt.

Om ieder misverstand te voorkomen zij nogmaals erkend, dat het gefrustreerde individu gewoonlijk niet koel calculerend zijn strategie bepaalt. Onze stelling is geen andere, dan dat een dergelijke rationele kostenberekening in principe ook voor het gefrustreerde individu mogelijk blijft.

Zo komen wij dus tot de slotsom, dat het kostenbeginsel niet kan gelden als *differentia specifica* tussen psychologische en sociologische conflictbenadering.

Er is een passage in Bernard's geschrift, waaruit men op het eerste gezicht zou kunnen afleiden, dat de schrijfster zich met onze conclusies in het voorgaande accord verklaart. Deze passage is, opmerkelijk genoeg, te vinden in haar beschouwing over de „tension-theory”. Na bij herhaling beweerd te hebben, dat „tension” het fundamentele begrip is in de psychologische benaderingswijze van het sociaal conflict zegt zij, tot verrassing van de lezer, in een voetnoot plotseling, dat het een ernstige fout zou zijn om de „tension-approach” te vereenzelvigen met de psychologische benaderingswijze, en dat haar bezwaren uitsluitend betrekking hebben op die soort van psychologische benadering, welke zich van het „tension”-begrip bedient. Dat zij daarmee de algemene tendenz van haar beoog in het geding brengt, schijnt zij zich niet te realiseren.

Het kostenbegrip, dat aan de basis ligt van de sociologie van het sociaal conflict, zo verzekert zij vervolgens, heeft een psychologisch zowel als een sociologisch aspect. De verbazing van de lezer verdwijnt evenwel, wanneer hij verneemt hoe dit alles door de schrijfster wordt toegelicht: „Costs may be measurable with some degree of objectivity in terms of territory, trade or privileges. But costs may be subjective also, determinable only in terms of the values which people attach to aspects of their systems which have to be sacrificed in order to achieve accomodation . . .

Costs may involve such things as „sovereignty”, „freedom”, „national pride”, „honour”, „face”.²⁵

Blijkbaar wordt „psychologisch” hier, in strijd met alles wat Bernard in ditzelfde geschrift heeft betoogd, plotseling gelijk gesteld met „betrekking hebbend op de waarden-oriëntaties”. Nog afziende van de inconsistentie welke hier aan het licht treedt, menen wij tegen een dergelijk woordgebruik ernstige bezwaren te moeten maken.

Immers, wie op deze wijze de psychologie wil definiëren, zal zich, ten aanzien van het vraagstuk dat ons bezighoudt, voor een dilemma geplaatst zien. Hij moet zich ofwel voor de mening verklaren, dat het object van de sociologie niets te maken heeft met waarden-oriëntaties, ofwel hij moet aannemen, dat sociologie en psychologie elkaar overlappen en dat er tussen die twee dus geen specifiek verschil bestaat.

Beide alternatieven zijn echter strijdig met de feiten. Kiest men het eerste alternatief, dan komt men in botsing met de gehele geschiedenis der sociologie, die zich vanaf haar vroegste begin eveneens met de studie van waarden-oriëntaties, heeft beziggehouden. Kiest men het tweede alternatief, dan vindt men tegenover zich, weliswaar niet alle, maar toch vele en gezaghebbende auteurs, die zich hebben beijverd om het verschil tussen beide wetenschappen te benadrukken.

Van Bernard's opmerking in de gewraakte voetnoot moet dus worden gezegd, dat zij slechts leidt tot een impasse. Op welke wijze vanuit de heersende opvattingen het onderscheid tussen sociologie en psychologie kan worden aangebracht, hopen wij in de volgende paragrafen uiteen te zetten.

Tenslotte: Zoals wij zagen, beschouwt Bernard als een van de kenmerken van de sociologische conflictbenadering, dat bij deze de oorsprong van het conflict gezocht wordt in de relatie tussen systemen, waarbij systeem gedefinieerd wordt als „any functional interaction pattern”.²⁶

Zoals uit de zesde paragraaf van dit hoofdstuk zal blijken, is Bernard hier naar onze mening inderdaad zeer dicht bij de waarheid. Niettemin moet worden gezegd, dat haar karakteristiek nog in hoge mate onvolledig is.

In de eerste plaats laat zij de aard van de relatie nog te veel in het duister, zodat onduidelijk blijft, waarin het specifiek sociologische gelegen is. Zij beperkt zich namelijk tot de opmerking, dat de sociologie de oorsprong van het conflict tracht te zoeken in de botsing van de doelen die

²⁵ J. Bernard, „The sociological study of conflict”, p. 51, voetnoot 1.

²⁶ Vgl. J. Bernard, o.c., p. 37.

door twee of meer systemen worden nagestreefd. Dit is op zich zelf weliswaar niet onjuist, doch de schrijfster verzuimt erop te wijzen, dat deze botsing van doelen voor de sociologie slechts relevant is voorzover daarmede de handhaving of schepping van acceptabele maatschappelijke verhoudingen in het geding wordt gebracht. De zesde paragraaf zal ons de gelegenheid geven deze critiek nader uit te werken.

In de tweede plaats acht Bernard de verhoudingen binnen een systeem, naar het schijnt, niet toegankelijk voor de sociologische conflictbenadering. Waarschijnlijk heeft zij zich tot deze formulering laten verleiden door de vrees, dat zij anders opnieuw de deur zou openen voor de studie van de persoonlijke verhoudingen, die in het „Tension-project” en in de „human relations”-beweging zo'n buitensporig grote aandacht hadden gekregen. In een tijd echter, waarin met zo grote kracht van argumenten de begrippen status en rol tot de elementaire begrippen van de sociologie zijn uitgeroepen,²⁷ is het wel voor eenieder duidelijk, dat ook de verhoudingen binnen een systeem, mits opgevat als status- en rolverhoudingen, voor de sociologische benadering toegankelijk zijn. Ook op deze kwestie zal in de zesde paragraaf nader worden ingegaan.

Voorzover onze beide critiekpunten houdbaar zijn, kan echter nu reeds de conclusie worden getrokken, dat Bernard's poging om de sociologische conflictbenadering te karakteriseren door te verwijzen naar de intergroepsverhouding zonder meer, ontoereikend is.

Na al deze critiek is het hier wel op zijn plaats nog eens te wijzen op de grote verdiensten die Bernard zich voor de sociologie van het conflict verworven heeft. Immers, hoeveel bezwaren ook tegen haar opvatting moeten worden aangevoerd, onmiskenbaar blijft het feit, dat zij door haar geschriften heeft bewerkt, dat men zich met verhevigde belangstelling is gaan bezighouden met het vraagstuk van de eigensoortigheid van de sociologische conflictbenadering. Juist door de tegenspraak, die door haar publicaties opgeroepen wordt, heeft zij de ontwikkeling van het denken op dit punt zeer versneld. En indien deze lof nog negatief mocht klinken, dan kan daar aan de positieve zijde in ieder geval nog aan worden toegevoegd, dat Bernard's uiteenzetting over kostenbeginsel en strategie-theorie een uitnodiging inhoudt om te onderzoeken in hoeverre vanuit dit beginsel en met deze theorie een ideaaltypische hulpconstructie kan worden verworven welke met vrucht in de conflictstudie kan worden toegepast.

Niettemin blijft staan, dat Bernard er niet in is geslaagd het specifieke

---

²⁷ Vgl. T. Parsons, „The social system”, Glencoe Ill., 1951, passim. Ook R. Dahrendorf, „Homo Sociologicus”, Köln-Opladen, 1959, passim.

onderscheid tussen psychologische en sociologische conflictbenadering aan te wijzen. In de volgende paragrafen van dit hoofdstuk zal daarom worden gepoogd een oplossing voor dit vraagstuk te vinden.

Een herbeschouwing zal daartoe nodig zijn van wat de psychologen, wier studies over het sociaal conflict in de vorige hoofdstukken werden besproken, hebben gedaan. De eerste vraag, die door ons beantwoord moet worden, zal zijn de vraag naar de specifieke kenmerken welke in deze psychologische benadering zijn waar te nemen. De vraag, die ons vervolgens zal bezighouden, is, in hoeverre vanuit de beperktheid der psychologische benaderingswijze de sociologische reeds kan worden aangeduid. Tenslotte zal worden gepoogd om vanuit de thans gangbare algemene sociologische theorie de karakteristiek van de sociologische conflictbenadering verder te expliciteren.

3. Naar een karakteristiek van de psychologische conflictbenadering.

De opgave, waarvoor wij ons in deze paragraaf gesteld zien, is, zoals gezegd, een nadere omschrijving te geven van het specifieke karakter dat aan de psychologische conflictbenadering moet worden toegekend.

Met het voorbeeld van Bernard voor ogen zal het duidelijk zijn, dat bij de uitvoering van deze opgave ervoor moet worden gewaakt om niet zonder meer karakteristiek voor de psychologische benaderingswijze te noemen wat in feite slechts een kenmerk is van een of meer bepaalde richtingen in de psychologie. Aangezien nu het begrippenapparaat, waarvan een psycholoog zich bedient, in hoge mate de uitdrukking is van de richting die hij is toegedaan, zal het voor ons zaak zijn om in eerste instantie die begrippen te vermijden. Wie de psychologische benaderingswijze wil karakteriseren zonder zich daarbij tot een bepaalde richting te bekennen, zal zijn gedachten derhalve in voorwetenschappelijke termen moeten uitdrukken, d.w.z. in termen die door geen enkele psychologische richting geijkt zijn.

De eenvoudigste weg, waarlangs deze opgave kan worden uitgevoerd, lijkt ons die van een bezinning op wat de psychologen, ongeacht hun voorkeur voor welke soort van psychologie dan ook, ons eigenlijk hebben mede te delen. Wat houdt hen bezig, waarover spreken zij, wat ook de richting moge zijn die zij wellicht zijn toegedaan? Ziedaar de vraag waarin wij voornoemde opgave voorshands menen te moeten vertalen.

Pas nadat deze vraag is beantwoord, zullen wij onze aandacht kunnen richten op de fundamentele begrippen, waarvan de psychologen die zich met de studie van het sociaal conflict bezighouden, zich in feite bedienen, om aldus de meer bijzondere kenmerken van de psychologische bena-

deringswijze, zoals die tot heden plaats gevonden heeft, aan te wijzen. Een waardering van deze kenmerken behoort tot het terrein der inwendig psychologische critiek en zal daarom niet door ons worden ondernomen.

Waarover spreken de psychologen dus, in welke richting zoeken zij, wanneer zij hun bijdrage willen leveren tot een beter inzicht in het sociaal conflict?

Een zaak is dan onmiddellijk duidelijk. Zij verwijzen allen in de richting van de mens. Het sociaal conflict is psychologisch relevant voorzover het gezien kan worden als het gedrag van mensen. Maar dit is nog slechts een eerste primitieve aanduiding, hoe fundamenteel zij dan ook moge zijn. Wij zullen verder moeten zoeken, in het bijzonder moeten wij ons afvragen, wat de psychologen ons over dit menselijk gedrag hebben mede te delen. Wat zijn de thema's waarmede zij zich bezighouden? Hun taal verschilt en op het eerste gezicht schijnen ook hun onderwerpen uiteen te lopen. Doch misschien is er onder al die verschillen een algemene tendenz waar te nemen. Door een nadere beschouwing van hun voorname thema's kan die tendenz wellicht worden aangewezen.

Daar zijn dan allereerst de psychologen die vertellen van de mens die zich in zijn meest intieme wens door zijn vader bedreigd ziet, maar die in zijn vader evenzeer een voorwerp van verering en een voorbeeld vindt. Hij wil zijn vader volgen en diens wens eerbiedigen, maar hij ontmoet diezelfde vader tevens als de rivaal die hem in de weg treedt.

Het is door deze dubbele verhouding waarin hij zich bevindt, dat hem belet wordt een oplossing te forceren. Hij zou zijn vader ongehoorzaam kunnen zijn, hem misschien zelfs met geweld terzijde kunnen schuiven als hij niet door de sterke banden der verering aan hem gebonden was. In deze dubbele verhouding kan hij echter niet voortleven en dus verbergt hij de dubbelheid, voor de anderen en voor zichzelf.

Intussen blijft het dilemma bestaan en het zal zich met vernieuwde hevigheid aan hem opdringen, telkens wanneer hij mensen of groepen of instituties ontmoet die in zijn ogen een gelijkenis met zijn vader vertonen. Wanneer hij tenslotte een gezagsdrager op zijn weg ontmoet, die wel beladen is met alles wat hij in zijn vader haatte, maar waaraan hij zich niet moreel gebonden voelt, zal hij tegenover deze het conflict proberen uit te vechten, dat tussen hem en zijn vader niet kon worden afgewikkeld.

Misschien schenkt deze strijd hem inderdaad voor enige tijd een zekere bevrediging, maar vroeg of laat zal het oude probleem weer opdoemen. Hij heeft zijn vader niet overwonnen, de dubbele relatie blijft bestaan.

Daar zijn anderen die spreken over de mens die van de mensen om zich heen waardering verwacht, of zekerheid, of die met hen de verantwoordelijkheid wil delen, of die eenvoudig wenst, dat zij zich niet zullen inlaten met zijn persoonlijke aangelegenheden.

Maar op een kwade dag meent hij te moeten constateren, dat er mensen zijn die aan zijn verwachtingen niet wensen te beantwoorden. Men weigert hem waardering, biedt hem geen zekerheid en beschikt integendeel zeer willekeurig over hem, men laat hem niet delen in de beslissingen en men beperkt zijn vrijheid. Hij zal antwoorden, wanneer hij durft althans, door aan degenen die hem zo verraden hebben, van zijn misnoegen blijk te geven.

Maar misschien ontbreekt hem de moed en beheerst hij zijn misnoegen. Het gevolg zal zijn, dat het onrecht in zijn ogen steeds ernstiger vormen aanneemt, dat van zijn zelfbeheersing steeds meer gevergd wordt en dat hij tenslotte zal losbreken in een felle aggressie — een pogrom of een lynchpartij — waarvan de intensiteit niet aangepast is bij wat deze laatste tegenstander hem misdeed, als hij hem al werkelijk iets misdeed, maar die volledig voortspruit uit de gesteldheid van hemzelf.

Ook hier heeft hij dus slechts een schijnoplossing bereikt. Het probleem blijft bestaan, en wanneer het tot hem doordringt, hoe diffuus dan ook, dat zijn actie is mislukt, zal hij opnieuw en in verhevigde mate onder gevoelens van machteloosheid en ontrecting gebukt gaan, tot hij een andere, zwakke, tegenstander op zijn weg tegenkomt.

Weer anderen spreken over de mens die in een groep is opgenomen. Misschien is hij trots op zijn groep en wenst hij haar grootheid; misschien vreest hij vooral haar sancties. Misschien gevoelt hij zich aan zijn groep moreel verplicht; misschien kan hij eenvoudig aan haar pressie niet ontsnappen. Misschien is de groep voor hem de volkomen vanzelfsprekende norm voor zijn gedrag. Wat de betekenis ook moge zijn die de groep voor hem heeft, in ieder geval betekent zij voor hem zo veel, dat hij zal volbrengen wat de groep van hem vraagt. Wanneer de groep hem oproept voor de strijd, is dat een oproep waaraan hij gehoor zal geven. En wanneer hij op meerdere groepen betrokken is wier eisen divergeren, is hij de verscheurdheid zelf.

Vervolgens zijn daar de psychologen, die spreken over de mens die zich op weg begeeft naar een doel dat hem aantrekt. Hij ziet een pad waarlangs hij dat doel meent te kunnen bereiken en hij overweegt de stappen die hij zal moeten ondernemen.

Met dit perspectief voor ogen begeeft hij zich op weg. Maar al spoedig ontmoet hij anderen op dit pad die hem de doorgang belemmeren. Wellicht is hij geneigd terug te treden, maar het doel blijft zijn aantrekkingskracht voor hem behouden. Wanneer die verlokking het wint van zijn vrees, zal hij zich keren tegen hen die hem in de weg getreden zijn.

Zo zou men kunnen doorgaan. Steeds staat de mens centraal, en wel de mens met al zijn wensen en gevoelens en met al zijn beelden over zichzelf en over de wereld om hem heen. Het gaat steeds om de totale mens die wenst, verwacht, denkt en teleurgesteld is. Blijkbaar bestudeert de psychologie de mens als éénheid in zijn situatie. Maar daarmee is pas de helft gezegd. Zij bestudeert hem eveneens als de mens die voor de opgave geplaatst is om van zijn wensen, ideeën en gevoelens een eenheid te maken. Voor de psychologie is de mens een eenheid en een opgave tot eenheid.

Wanneer de psychologie haar licht wil laten schijnen over het sociaal conflict, dan doet zij dit door dit conflict te beschouwen als het gedrag van een mens in zijn situatie en aan dit gedrag te onderzoeken, wat het voor die mens als totaliteit betekent. In deze zin kan men zeggen, dat de psychologische benaderingswijze van het sociaal conflict haar specifieke karakter hierin vindt, dat het dit conflict in verband brengt met de totale structuur van de mens die bij het conflict betrokken is.

Indien de psycholoog een romanschrijver was, zou hij zijn boeken in de ik-vorm schrijven, voorzover dit ik althans in staat geacht mag worden, wat er in hem omgaat inderdaad te verbaliseren. Maar de psycholoog is geen romancier. Hij is een wetenschapsbeoefenaar, voor wie het gewone taalgebruik niet toereikend is. Hij heeft behoefte aan een eigen terminologie.

Let men vervolgens op het begrippen-apparaat waarvan de psychologen, wier werken in de vorige hoofdstukken werden besproken, zich hebben bediend, dan kan de psychologische benaderingswijze van het sociaal conflict in engere termen worden omschreven. Zij verschijnt dan als een poging om het sociaal conflict te beschouwen als het gedrag van een individu, dat bepaald wordt door zijn behoeften, die tezamen met zijn waarnemingen en gevoelens in een totale structuur opgenomen zijn, en door de tendenz naar evenwicht in die structuur.

Drie dingen worden hier dus beweerd. Ten eerste dat het sociaal conflict door de onderhavige auteurs verklaard wordt vanuit individuele behoeften die in de situatie een bevrediging zoeken en daarbij al of niet

worden gefrustreerd. Ten tweede, dat deze behoeften zijn opgenomen in de totale psychische structuur van het individu, dat deze structuur tendert naar een evenwicht.

Weliswaar worden deze drie zaken niet door alle auteurs geëxpliciteerd, doch eenieder die probeert om hun benaderingswijze als een sluitend geheel te karakteriseren, zal onvermijdelijk op deze drie kenmerken stoten.

In het derde hoofdstuk hebben wij kennism gemaakt met auteurs die de stelling huldigen, dat een grote verscheidenheid van behoeften in het sociaal conflict, i.c. de oorlog, een onmiddellijke bevrediging vond. Op het eerste gezicht is men wellicht geneigd te denken, dat in dit model slechts een van de drie zojuist genoemde kenmerken, namelijk dat van behoeften die in de situatie een bevrediging zoeken, wordt aangetroffen. Zeer in het bijzonder schijnt dit te gelden voor de behoeften aan winst en macht, die volgens Krech en Crutchfield in de oorlog een rechtstreekse bevrediging zouden vinden.²⁸

Men dient echter wel te bedenken, dat de auteurs die naar dergelijke behoeften verwijzen, geen uitgebouwde theorie leveren. Zij hebben blijkens de context van hun geschriften geen andere bedoeling dan te zeggen, dat deze behoeften mede in het spel zijn. De onsamenhangende opsomming van behoeften, zoals die in de aangehaalde werken ²⁹ geleverd wordt, is daarvan een voldoende bewijs. Wij hebben hier slechts te doen met een eerste gedachtenbepaling, niet met een sluitende theorie. Wij bevinden ons hier, zo zou men ook kunnen zeggen, in een stadium dat nog niet wetenschappelijk mag worden genoemd, en waarin het daarom dwaasheid zou zijn de kenmerken te willen aanwijzen van welke wetenschap dan ook.

Vraagt men zich af hoe de psychologische theorie eruit zal zien, die vanuit dergelijke losse opmerkingen over winst- of machtsbehoeften kan worden geconstrueerd, dan kan men slechts te rade gaan op die plaatsen, waar door dezelfde auteurs theorieën ontwikkeld zijn die door henzelf en ieder ander als psychologisch worden betiteld. En dan verschijnen Krech en Crutchfield, als de kampioenen van de structurele samenhang van factoren in de menselijke psyche, volgens wie er een tendentie bestaat naar steeds hogere niveau's van psychisch evenwicht.³⁰ De conclusie lijkt gewettigd, dat Krech en Crutchfield, als zij hun opmerkingen

---

²⁸ Zie boven, p. 30—31.

²⁹ Zie boven, p. 29 e.v.

³⁰ Vgl. D. Krech and R. S. Crutchfield, „Theory and problems of social psychology”, New York, 1948, p. 30 e.v., 40 e.v., 51, 66 e.v.

over winst- en machtsbehoeften in een psychologische theorie hadden uitgebouwd, tot stellingen zouden zijn gekomen die alle drie de hierboven genoemde kenmerken zouden vertonen.

Bovendien, wanneer men verneemt, dat naar het oordeel van dezelfde auteurs de oorlog een bevredigingsmogelijkheid biedt aan de behoefte om te ontsnappen aan de sleur van het dagelijks bestaan,³¹ ontkomt men niet aan de indruk, dat in deze fragmentarische opmerking reeds de gedachte van een totale psychische structuur ligt opgesloten: Het individu ziet zich geplaatst in een levenssituatie waarmede het geen vrede meer heeft, dus waarin zijn psychisch evenwicht is verstoord en het zal tenslotte datgene trachten te doen, wat tot herstel van zijn evenwicht, of zelfs tot een evenwicht op hoger niveau, kan strekken.

Bij het frustratie-aggressiemodel treden de drie kenmerken reeds veel directer aan het licht. Ongetwijfeld is ook hier weliswaar in eerste instantie slechts sprake van behoeften die een bevrediging zoeken, doch in de verdere ontwikkeling van dit model treden ook het tweede en derde kenmerk spoedig naar voren.

Bij de orthodoxe variant is dit reeds onmiddellijk duidelijk. Het sociaal conflict wordt hier verklaard vanuit zijn verband met de totale psychische structuur van het individu, die het strijdtoneel is van conflicterende tendenties. De liefde voor de moeder komt in botsing met de eisen van de vader. Het tweede bedrijf wordt beheerst door de strijd tussen Es en Ueber-Ich. Het derde bedrijf brengt de ontknoping: het individu zal gaan proberen om de rust in zijn psyche te herstellen en het resultaat zal zijn een evenwicht of een „maladjustment”.

Bij de vrijzinnige variant liggen de zaken minder duidelijk. Doch hier kan bij implicatie dezelfde redenering worden opgezet als wij hierboven t.a.v. de winst- en machtsbehoeften hebben beproefd.

Tekenend is bovendien dat deze auteurs, zodra zij hun strenge vakjargon een ogenblik vergeten, niet meer spreken van gefrustreerde behoeften maar van gefrustreerde individuen. Ook de reacties worden aan de individuen toegeschreven — en waaraan zouden zij anders toegeschreven kunnen worden? Stagner's arbeiders zijn „disturbed”, Mayo's arbeiders voelen zich „futile”.³² Er is alle aanleiding om de vraag te stellen of niet hierdoor reeds de totale psychische structuur in de beschouwing wordt betrokken.

---

³¹ D. Krech and R. S. Crutchfield, o.c., p. 589.

³² R. Stagner, „Psychology of industrial conflict”, New York, 1956, p. 214; E. Mayo, „The human problems of an industrial civilization”, New York, 1933, p. 113.

In dit verband kan nog gewezen worden op S. Stansfeld Sargent's artikel, waar hij de stelling poneert dat de aard van de emotie, volgend op behoefte-frustratie, afhankelijk is van de wijze waarop het individu de totale situatie interpreteert,³³ om vervolgens met nadruk te wijzen op „the interoperation of both past experience and present situations as determining the form and content of resulting overt behavior”³⁴

Een duidelijker bewijs nog wordt geleverd, wanneer men de objectsubstitutie in de beschouwing betreft. Het individu is gefrustreerd, reageert met onlustgevoelens en aggressiviteit, maar kan zijn agressie niet richten tegen de frustratiebron, omdat daardoor andere behoeften, en blijkbaar grotere, zouden worden gefrustreerd. Een nieuwe frustratie en derhalve een verhevigde agressiviteit is het gevolg. Het tweede kenmerk, de beschouwing vanuit de structurele samenhang van behoeften, emoties en percepties in de individuele psyche, is daarmee aangewezen. En tenslotte: Dit dilemma van behoeften wordt opgelost door de agressie tegen een substituut-object te richten, hetgeen niets anders kan betekenen, dan dat het individu door deze manoeuvre zijn psychisch evenwicht poogt te herstellen.

In Sherif's theorie spelen de behoeften die naar een bevrediging streven op het eerste gezicht een minder belangrijke rol, maar zij zijn niettemin aanwezig, men denke slechts aan zijn uiteenzetting over de betekenis der frustratie in verband met de bedreiging van groepsdoelen.³⁵

Het tweede kenmerk vindt bij hem zelfs een expliciete formulering, wanneer hij zegt, dat het menselijk gedrag het resultaat is van een veelheid van interdependente factoren, die tezamen een systeem vormen.³⁶

Het derde kenmerk tenslotte, wordt weliswaar minder uitdrukkelijk door hem onder woorden gebracht, maar dat het aanwezig is, blijkt o.a. uit zijn hypothese van de status-equilibration”. Indien de posities van een individu in verschillende groepen sterk uiteenlopen, zal het individu streven naar een zodanige wijziging in zijn posities, dat een nieuw evenwicht wordt bereikt.³⁷

In de veldtheorie vinden wij alle drie de kenmerken uitdrukkelijk vermeld. De behoeften heten hier krachten, de krachten vormen een samen-

---

³³ S Stansfeld Sargent, „Reaction to frustration, a critique and hypothesis”, in *Psychological Review*, 55, 1948, p 109.

³⁴ S Stansfeld Sargent, o.c., p 113

³⁵ Zie boven, p 37.

³⁶ Zie boven, p 35—36

³⁷ M and C W Sherif, „Groups in harmony and tension. An integration of studies on intergroupsrelations”, New York, 1953 p 117 e.v.

hangend geheel, werkzaam in een psychologisch veld, het menselijk gedrag tenslotte, is een beweging in dit veld, die optreedt, wanneer de krachten elkander niet meer in evenwicht houden, en die gericht is op het bewerken van een nieuw evenwicht.³⁸

Verdere uitweidingen lijken overbodig, te meer omdat het hier stellingen betreft die tot het gemeengoed van de psychologie behoren

Wij willen daarom volstaan met de opmerking, dat juist dit samenspel van psychische factoren, dat in feite veel gecompliceerder is dan hierboven kon worden uiteengezet, het menselijk gedrag voor de niet-psycholoog vaak zo ondoorzichtig maakt. Hij ziet zich bijvoorbeeld in de economische sfeer geconfronteerd met koop- en consumptiegewoonten, waarvan hem de zin ontgaat en die hij daarom als irrationeel bestempelt. Of hij verneemt van industriële conflicten die geen der partijen voordeel zouden opleveren en wederom is hij niet in staat dit verschijnsel te begrijpen. Terecht zegt R Stagner, dat de psychologische benaderingswijze met name haar betekenis ontleent aan de bijdrage die zij levert tot een beter begrip van dergelijke irrationele gedragingen „Psychologists have become, in effect, specialists in the irrational. And, interestingly enough, psychological research often reveals that superficially irrational events are logical enough — if we understand the mental processes involved in them”³⁹

Dat Bernard het irrationele aspect zo'n gewichtige plaats toekent in de psychologische benadering van het sociaal conflict, is in dit licht beschouwd niet meer zo verwonderlijk. In onze critiek op Bernard's stellingen hebben wij dan ook geenszins de indruk willen wekken, dat dit aspect voor de psychologie iets bijkomstigs zou zijn. Ons bezwaar ging slechts uit naar het feit dat Bernard dit aspect, tezamen met de „tension”, in onmiddellijk verband waarmede het door haar besproken werd, zulk een exclusief centrale plaats toekende in de psychologische benadering, en voorts naar het feit, dat volgens deze schrijfster het rationeel conflictgedrag niet psychologisch benaderbaar zou zijn.

4. De sociologie als hulpwetenschap bij de psychologische conflictbenadering.

Nadat in het bovenstaande een omschrijving gegeven werd van wat men onder de psychologische benadering van het sociaal conflict kan verstaan, stelt zich thans de vraag, in hoeverre in de psychologische benadering, zoals wij dit in de geanalyseerde geschriften hebben aangetroffen, reeds verwijzingen naar een sociologie van het conflict aanwezig

³⁸ Zie boven p 33

³⁹ R Stagner, „Psychology of industrial conflict”, New York, 1956, p 3

zijn. De eerste stelling, die in dit verband geformuleerd kan worden, luidt, dat de sociologie een zeer gewichtige hulpwetenschap is bij de psychologische benadering van het sociaal conflict.

Reeds in de zojuist genoemde fragmentarische opmerkingen over individuele behoeften die in het sociaal conflict een bevrediging vinden, schijnt een eerste verwijzing naar de sociologie opgesloten te liggen. Wij hebben vroeger immers moeten constateren, dat deze behoeften, hoe individueel zij ook zijn, toch in hoge mate hun kracht en inhoud ontleenen aan de cultuur waarin de individuen leven en zijn opgevoed. Van de winstbehoefte, zo bleek ons, werd gezegd dat zij varieerde met de cultuur; hetzelfde kon worden vastgesteld t.a.v. de hedonistische en sexuele behoeften.⁴⁰ Zelfs dit primitieve materiaal laat dus, althans bij implicatie, de conclusie toe, dat de individuele behoeften, gemodelleerd worden, met name door het socialisatie-mechanisme, in de sociale kaders. De studie van de sociale kaders wordt in het feitelijk woordgebruik sociologie genoemd. Wie vanuit de hier besproken fragmentarische opmerkingen tot een psychologische theorie van het sociaal conflict wil komen, zal met de data der sociologie dus gebaat kunnen zijn.

In het zoveel verder uitgebouwde frustratie-aggressie-model zijn de verwijzingen naar de sociologie reeds talrijker.

Vooreerst is daar de theorie volgens welke de voornaamste factoren van behoeftenfrustratie gezocht moeten worden in de maatschappij. Wij hebben kennis gemaakt met Klineberg's stelling, dat de behoeftenfrustratie als interveniërende variabele zou fungeren tussen de maatschappelijke constellatie als onafhankelijke en de internationale spanningen als afhankelijke variabele;⁴¹ en wij hebben vernomen van studies waarin gepoogd werd een samenhang te construeren tussen maatschappelijke condities en uitingen van rassenhaat.⁴² De maatschappij, zo mag dus worden besloten, wordt hier gezien als de bron van behoeftenfrustraties. Wat ook de waarde van deze opvatting moge zijn, duidelijk is in ieder geval dat wie een dergelijke opvatting huldigt, de sociologie — die immers bij uitstek de maatschappelijke constellatie bestudeert — als hulpwetenschap zal moeten accepteren.

Opnieuw ontmoeten wij de maatschappij, nu als de instantie die als barrière fungeert, wanneer het individu, reagerend op zijn frustraties, zijn

---

⁴⁰ Zie boven, p. 33.

⁴¹ Zie boven, p. 16.

⁴² Zie boven, p. 46—47.

aggressie tegen de bron der frustraties richt. Het is de maatschappij, zo wordt de lezer voorgehouden, die vaststelt, welke objecten gevrijwaard moeten blijven van aggressie en welke objecten ongestraft kunnen worden aangevallen. Reeds bij de orthodoxe variant der frustratie-aggressie-theorie valt dit geluid te beluisteren.⁴³ Luidr klinkt het bij de vrijzinnige.⁴⁴ De maatschappelijke instituties worden door sancties beschermd en de eerbied voor die instituties wordt door socialisatie en propaganda aan de individuen opgedrongen, zodat een schending zowel door het eigen geweten als door maatschappelijke represailles wordt gestraft. De studie van de sociale pressie zal dus waardevolle inlichtingen kunnen verschaffen aan de psycholoog, die met het frustratie-aggressiemodel de sociale conflicten wil benaderen. Die studie nu wordt sinds Durkheim als het kernstuk van de sociologie beschouwd.

De maatschappij blijkt in de besproken literatuur echter niet alleen op te treden als de instantie die haar instituties tegen aggressie beveiligd, zij treedt ook actief op door de aggressie op een substituutobject te richten. Vooreerst zijn daar de collectieve vooroordelen tegen minderheidsgroepen, andere klassen of andere volkeren, waardoor de individuele frustraties worden gebundeld en in bepaalde kanalen gedirigeerd.⁴⁵ Vervolgens kan gewezen worden op de leiders door wier invloed de agressieve gevoelens in uitwendige vijandige handelingen worden omgezet, en tenslotte zij herinnert aan de institutionele middelen — de gevechtstechnieken, waaronder de oorlog — en het materieel, die door deze leiders op grond van hun status bij hun activiteiten kunnen worden aangewend.⁴⁶ Dat leiderschap en institutionele middelen, alsmede de beschikkingsmacht over materieel op grond van een status, tot het object van de sociologie behoren, wordt algemeen erkend. Dat die erkenning t.a.v. de vooroordelen niet zo algemeen is, kan slechts worden toegeschreven aan het feit dat nog niet iedereen hun collectief karakter heeft ontdekt.

De conclusie moet dus luiden, dat de sociologie als hulpwetenschap van groot nut kan zijn bij de psychologische conflictbenadering.

5. Verwijzing naar de sociologie van het conflict als autonome benaderingswijze.

In het bovenstaande werd betoogd, dat de sociologie in vele opzich-

---

⁴³ Zie boven, p. 13.

⁴⁴ Zie boven, p. 15, 45.

⁴⁵ Vgl. boven, p. 18

⁴⁶ Zie boven, p. 19, 27—28

ten als een hulpwetenschap kan fungeren, wier uitkomsten van groot gewicht zijn als gegevens voor de psychologische benadering van het sociaal conflict. Met deze nederige dienstmaagdenrol is de bijdrage, welke de sociologie tot de studie van het sociaal conflict kan leveren, echter geenszins uitgeput. Integendeel, wij hopen thans de stelling te kunnen verdedigen, dat in de geschriften van de psychologen, welke in de voorgaande hoofdstukken werden besproken, impliciet en expliciet verwijzingen liggen naar wat een autonome sociologische benadering van het sociaal conflict kan worden genoemd. Dat de psychologie hierbij op haar beurt als hulpwetenschap van de sociologie kan fungeren, wordt daarmee uiteraard niet ontkend.

In de frustratie-aggressietheorie, zo werd hierboven bij herhaling geconstateerd, wordt gehouden, dat de groep, wanneer zij haar instituties door de agressie van haar leden bedreigd ziet, zal pogen door effectieve sancties een aanval op haar instituties te voorkomen; anderzijds zal zij trachten de agressiviteit naar andere objecten af te leiden. Bij dit laatste verschijnsel, het kanaliseren in de richting van een substituut-object, zullen wij thans een ogenblik stilstaan.

Bij de uiteenzettingen over dit mechanisme wordt de indruk gewekt, dat de groep, of althans haar leiding, met het oog op de beveiliging van de groepsinstituties tegen interne agressie, de agressiviteit van de leden poogt te kanaliseren in de richting van objecten die voor de groep zelf onverschillig zijn.

Een dergelijke voorstelling van zaken kan, naar onze mening, opgaan voor bepaalde gevallen, doch zij kan geen algemene geldigheid hebben. Immers, hier wordt verondersteld, dat deze kanalisering opzettelijk geschiedt, dat zij door de groep, althans door de leiding, is beoogd omwille van de beveiliging tegen de eigen leden. Dit is echter een volslagen willekeurige veronderstelling, zoals reeds blijkt uit het feit, dat dergelijke intenties zelden aan te tonen zijn. Er is dan ook geen enkele reden die ons kan verbieden om ook de tegengestelde hypothese te beproeven.

Bij deze laatste hypothese, waar dus van een opzettelijke kanalisering der agressiviteit niet wordt gesproken, ontstaat de volgende figuur: Doordat de groep, of haar leiding, de instituties door sancties beveiligt, worden de individuen van een aanval op die instituties weerhouden. Toevallig heeft de groep, of haar leiding, in diezelfde tijd een bepaalde andere groep of sociale categorie als vijandig en derhalve als een gewettigd object van agressie gebrandmerkt. Zodra dit tot de agressieve individuen doordringt, zullen zij deze groep gretig als substituut-object aangrijpen.

In deze figuur wordt de kanalisering der aggressiviteit dus niet geïnterpreteerd als een tweede poging, naast de sanctionering, tot beveiliging der instituties. Zij wordt in eerste instantie slechts gezien als een effect, zonder dat daarbij a priori aangenomen wordt, dat dit effect werd beoogd.

Doch daarmee stelt zich onmiddellijk de vraag, hoe bij deze figuur het feit verklaard moet worden, dat de groep een andere groep als vijandig brandmerkt. De verklaring als een beoogde bescherming der institutie tegen de agressie van gefrustreerde individuen is weggevallen. De enige verklaring die overblijft, is gelegen in de voorafgaande relatie tussen deze groepen zelf.

In deze figuur is men dus genoodzaakt het sociaal conflict uiteindelijk te betrekken op de voorafgaande relatie tussen de partijen die in het conflict verwickeld zijn. In het bijzonder blijkt daarbij de aandacht te moeten uitgaan naar een relatie die althans voor een der partijen niet (meer) aanvaardbaar is, zodat deze partij haar niet wenst te continueren. Het conflict verschijnt hier dus als een poging om tot een nieuwe, meer acceptabele, regeling der verhouding te geraken, of — in het limiet geval — tot beëindiging der verhouding. Om dit doel te bereiken worden de leden opgeroepen tot aggressieve acties. De aanwezigheid van gefrustreerde individuen die op deze uitnodiging gaarne ingaan, blijkt nu nog slechts een, voor de groep en leiding gunstige, bijkomstigheid. Het aanbod van agressie-objecten zou ook bestaan, indien de leden van de groep totaal niet gefrustreerd waren. De intensieve agitatie, zo dikwijls nodig om de leden tot de strijd bereid te maken, is daarvan het sprekende bewijs.

Hier is het frustratie-aggressiemodel dus volledig naar de achtergrond gedrongen ; de studie van de intergroepsrelaties is op de voorgrond komen te staan. Deze intergroepsrelaties nu behoren, volgens de algemene opvatting, tot het object der sociologie. Blijkbaar ligt hier dus een ruimte voor een autonome conflictsociologie.

Ten aanzien van de leider, over wie hier boven telkens werd gesproken, rijst echter nog de vraag, of voor diens gedrag het frustratie-aggressiemodel niet onverminderd van kracht blijft. Zou men namelijk niet kunnen blijven volhouden, dat de leider een individu is, en dat dit individu, bijvoorbeeld in zijn machtsstreven, wordt gefrustreerd door een andere groep en vervolgens, uit reactie, zijn volgelingen te wapen roept ?

Men kan deze vraag met een wedervraag beantwoorden : Hoe groot is de kans, dat zijn oproep effect sorteert ? Is hij zelf niet gebonden door de instituties die hij belichaamt : en zal hij niet pas dan een kans op succes hebben, wanneer hij aannemelijk kan maken dat de groep, die hij

vertegenwoordigt, zich in een onaanvaardbare relatie tot die andere groep bevindt? Alles schijnt af te hangen van het sociaal systeem waarin hij zijn rol bekleedt. Op de leider in een autocratisch systeem kan het frustratie-aggressiemodel misschien nog met vrucht worden toegepast, hoewel ook daar de pressie op de leider dikwijls groter is dan de buitenstaander vermoedt. In de niet-autocratische systemen is de leider echter allereerst een rolvertolker. Hij zal zijn persoonlijke wensen veelal slechts dan kunnen volgen, wanneer zij verzoenbaar zijn met de eisen die het sociaal systeem aan hem stelt. Het lijkt zelfs waarschijnlijk, dat hij niet zelden gedwongen wordt tot het nemen van beslissingen die, in plaats van een reactie op zijn voorafgaande frustraties, voor hem een bron van nieuwe frustraties betekenen. Anderzijds is zeer wel denkbaar, dat de leider die zich met zijn rol heeft geïdentificeerd, een eventueel conflict, waarin zijn groep verwickeld raakt, als een persoonlijke frustratie zal ervaren en mede van daaruit tot agressie zal neigen.

Kortom, het gedrag van de leider is sociologisch relevant, voorzover hij optreedt als uitvoerder van de opdracht die de groep hem heeft verstrekt. Tot die opdracht behoort mede de bescherming van de groep tegen bedreigingen. Het criterium waarmee hij moet vaststellen of er van een bedreiging sprake is, is hem eveneens door de groep verstrekt. Voorzover dit criterium aan de leider ruimte laat voor persoonlijke interpretaties, is er ruimte voor een psychologische benadering. Voorzover het criterium zijn handelen bepaalt, is slechts de sociologische benaderingswijze op haar plaats.

Kon deze gedachtengang nog slechts vanuit een kritische beschouwing over de frustratie-aggressietheorie ontwikkeld worden, bij verschillende auteurs heeft zij reeds een expliciete erkenning gevonden.

Vooreerst zij dan gewezen op de geschriften van M. Sherif, waarin hij betoogt, dat intergroepsconflicten niet verklaard kunnen worden vanuit de frustraties der individuen, noch vanuit een poging van de groep of zijn leider om de interne verhoudingen tegen interne verstoring te vrijwaren, doch alleen vanuit de aard van de verhouding tussen de groepen zelf die in het conflict betrokken zijn. Individuele frustraties zijn slechts van belang, voorzover zij betrekking hebben op de blokkering van groepsdoelen welke door die individuen als groepslid worden nagestreefd. Voor het overige is het vraagstuk, dat de psycholoog hier te bestuderen heeft, niet dat van de frustratie, doch dat van het conformisme.⁴⁷ De lijn van be-

---

⁴⁷ Zie boven, p. 37; vgl. ook M. Sherif, „Superordinae goals in the reduction of intergroup conflict”, in *American Journal of Sociology*, LXIII, 1957—58, p. 350 e.v.

invloeding loopt dus niet van beneden naar boven, maar integendeel van boven naar beneden.

Een tweede bevestiging van onze gedachtengang is te vinden bij O. Klineberg, wanneer hij zegt, dat er reeds een vijandigheid tussen blanken en negers moet bestaan, voordat de negers als substituutobject voor de agressiviteit van de blanken kunnen fungeren.⁴⁸

Geheel in overeenstemming met deze stelling zijn de uitkomsten van B. Schrieke's onderzoek naar de houdingen van de blanken tegenover de chinese minderheid in Californië. De samenhang tussen deze houdingen en de onderlinge relaties van de bevolkingsdelen in het economische bestel trad hier wel zeer duidelijk aan het licht, al moet worden toegegeven dat een dergelijke coïncidentie op zichzelf nog geen bewijs is voor de onderhavige stelling.⁴⁹

Tenslotte kunnen wij verwijzen naar de studie van E. Reichmann, waarin zij aantoonde, dat het antisemitisme historisch slechts vanuit de conflictsverhouding tussen de joodse minderheid en de christenen verklaard kan worden en waarin zij voorts de mening aanhing, dat deze factor, hoezeer ook verzwakt, in het spel zal blijven zolang de Joden als een afzonderlijke groepering temidden van niet-Joden zullen vertoeven.⁵⁰

De conclusie schijnt dus alleszins gewettigd, dat het sociaal conflict hier wordt onderkend als een verschijnsel dat zelf niet door de psychologie kan worden verklaard, ook al vertoont het vele secundaire aspecten die zich zeer wel voor een psychologische verklaring lenen. In hoeverre de psychologische aspecten in feite een rol spelen, is een vraag die niet door een theoretische beschouwing, maar alleen door nauwgezet onderzoek kan worden beantwoord. Dat de psychologische en de sociologische benaderingswijzen elkaar op zeer vruchtbare wijze kunnen aanvullen, mag dan ook geenszins op voorhand worden ontkend.

Met dit alles is de autonome sociologische benaderingswijze nog slechts in zeer vage termen aangeduid. In de volgende paragraaf zullen wij ons inspannen om het beeld te verscherpen.

6. *De sociologische benaderingswijze van het sociaal conflict.*

Toen wij voor de opgave stonden een omschrijving te geven van de psychologische benaderingswijze van het sociaal conflict, hebben wij gemeend dit te moeten doen aan de hand van een analyse van de studies

---

⁴⁸ Zie boven, p. 47.

⁴⁹ Zie boven, p. 51—52.

⁵⁰ Zie boven, p. 55—56.

welke op dit terrein zijn ondernomen. Nu wij voor de taak staan om de sociologische benaderingswijze nader te karakteriseren, blijkt een dergelijke methode evenwel niet mogelijk te zijn, omdat sociologische conflictstudies in ditzelfde tijdsbestek slechts zeer sporadisch worden aangetroffen. De centrale vraag in de discussie waartoe dit werk een bijdrage wil leveren, is dan ook niet, op welke wijze de sociologie in de laatste drie decennia het sociaal conflict benaderd heeft, dan wel, hoe zij een eigensoortige benadering, onderscheiden van de psychologische, zou kunnen opleveren.

Op dit punt in ons onderzoek hebben wij de verleiding gevoeld om terug te gaan naar de werken van grote sociologen, die zich in vroegere jaren uitdrukkelijk en primair met sociale conflicten hebben beziggehouden, naar auteurs als Marx, Gumplowics en Ratzenhofer, of op zijn minst naar het essay „Der Streit” van Simmel.⁵¹ Ongetwijfeld zou een beschouwing over deze auteurs zeer interessant en van groot nut kunnen zijn. Evenwel, wij zouden daarmee buiten het tijdsbestek getreden zijn, waarop onze studie betrekking moet hebben. Onze taak kan daarom geen andere zijn dan een poging te ondernemen om vanuit de tegenwoordig gangbare algemene sociologische theorie de grondtrekken te schetsen van een mogelijke sociologische conflictbenadering.

Door de uitvoering van deze taak wordt echter tegelijk een antwoord gegeven op een andere vraag, die ons in deze studie moet bezighouden, de vraag namelijk, in hoeverre aan het structureel functionalisme terecht verweten wordt, dat zij ongeschikt zou zijn om de grondslagen te leveren voor een sociologie van het conflict.⁵² Immers, de tegenwoordige gangbare algemene sociologische theorie is structureel-functionalistisch van karakter. Wanneer wij er dus in slagen om vanuit deze theorie een conflictsociologie op te bouwen, is daarmee de critiek weerlegd. Faalt onze poging, dan hebben de critici eens te meer een argument voor hun stelling.

De sociologie is de wetenschap die als materieel object de maatschappij bestudeert en als formeel object de eigen gestalte van de maatschappij. Met deze formulering, waarin wij de communis opinio der moderne socio-

---

⁵¹ K Marx, „Das Kapital”, Berlin, 1953, L Gumplowics, „Der Rassenkampf”, Innsbruck, 1883, G Ratzenhofer, „Die sociologische Erkenntnis”, Leipzig, 1898, G Simmel, „Der Streit”, in zijn werk „Soziologie, Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung”, München-Leipzig 1922 (tweede druk), p 186—255

⁵² R Dahrendorf, „Out of Utopia, toward a reorientation of sociological analysis”, in American Journal of Sociology, LXIV, 1958—59, p 127, Idem, „Soziale Klassen und Klassenkonflikt in der Industriellen Gesellschaft”, Stuttgart, 1957, passim

logen over de aard hunner wetenschap menen te kunnen samenvatten, is het uitgangspunt geleverd voor onze beschouwing. Vanuit deze objects-omschrijving zal de sociologische conflictbenadering dus moeten worden gelocaliseerd en aldus gekarakteriseerd. Een nadere verduidelijking van het hier nog slechts vaag en voorlopig omschreven formeel object zal in deze onderneming de eerste stap moeten zijn.

Wat wordt hier dus meer precies bedoeld, wanneer gezegd wordt, dat de eigen gestalte van de maatschappij het formeel object is der sociologie? In eerste instantie wordt hier verwezen naar het ervaringsgegeven, dat de maatschappij geen volstreekte chaos is, hoe beweeglijk zij ook zijn mag en hoezeer de chaos soms benaderend, doch dat zij in meerdere of mindere mate een structuur vertoont. Meer in het bijzonder wordt bedoeld, dat veel verschijnselen op zinvolle wijze bestudeerd kunnen worden in het licht van, in hun samenhang met, deze structuur, en dat de sociologie de wetenschap is wier specifieke taak in deze beschouwingwijze gelegen is.

Wat dient men hier echter onder structuur te verstaan? De structuur waarvan de sociologie haar licht verwacht, treedt reeds hierin naar voren, dat de intermenselijke gedragingen niet geheel geïmproviseerd zijn, doch integendeel vanuit meer of minder duidelijk omliggende en veelal met algemeen aanvaarde namen aangeduide posities⁵³ worden bepaald.

Deze posities worden dus bekleed door mensen, die zich ten opzichte van elkaar gedragen op een wijze die meer of minder duidelijk met hun posities samenhangt, of anders gezegd, die verschilt naarmate de posities verschillen. Er zijn mensen die de positie van arbeider en mensen die de positie van directeur bekleden, en hun gedrag blijkt, samenhangend met hun posities, anders te zijn, ook al zijn individuele afwijkingen van deze patronen niet uitgesloten.

Maar wat wordt hier met positie — of om de in de sociologie meer gangbare term te gebruiken met status — bedoeld? Positie of status wordt in de sociologie gedefinieerd als een bundel bij elkaar behorende meer of minder duidelijk geformuleerde, meer of minder dwingend voorgeschreven en meer of minder aanvaarde rechten en plichten, waarbij de termen rechten en plichten in de ruimst mogelijke zin moeten worden opgevat. Hun inhoud wordt bepaald door waarden welke in de cultuur van de maatschappij of van bepaalde delen der maatschappij leven. Op de aard van de dwingende kracht dier rechten en plichten zal hier beneden nader worden ingegaan. Van de bekleders van een bepaalde status wordt in ieder geval verwacht, dat zij zich overeenkomstig hun rechten en plichten zullen gedragen. Deze, in de maatschappij heersende verwachting

⁵³ Vgl. R. Linton, *The study of man*, New York, 1936, p. 253.

wordt rol, ook wel rolvoorschrift of rolverwachting, genoemd.⁵⁴ De structuur zelf is derhalve het stelsel van posities, respectievelijk rollen. De vergelijking met het toneelspel ligt voor de hand. De maatschappij is een „schouwtoneel”, waarin de lijst van dramatis personae de posities opsomt en waarin voor ieder dier personae een rol is voorgeschreven.⁵⁵ Soms zijn die rollen tot in detail bepaald; soms zijn zij slechts globaal gekarakteriseerd, zodat er, zoals in de Comedia dell' Arte, een grote ruimte voor improvisatie overblijft. Pantalone en Polichinelle hebben een grote armslag, maar zijn niettemin nog duidelijk omschreven typen met een duidelijke rol. Is echter ook de globale omschrijving te vaag, dan is het stuk niet meer speelbaar, dan verliest de maatschappij haar structuur.

Na deze uiteenzetting over het sociologisch structuurbegrip stelt zich onmiddellijk een nieuwe vraag: Vanwaar dit alles? Als het de structuur is, die de intermenselijke verhoudingen en gedragingen ordent, waaraan ontleent zij dan haar bestaan en haar kracht? Pas door het antwoord op deze vraag zal de eigensoortigheid van het formeel object der sociologie en daarmee de zelfstandigheid van de sociologie als wetenschap aan het licht komen.

De vraag is sedert het ontstaan der sociologie en in de tijd waarin de sociologie nog niet als wetenschap bestond, herhaaldelijk gesteld en herhaaldelijk vals beantwoord. Met een van deze valse antwoorden, het psychologistische, dienen wij ons thans bezig te houden.

Volgens het psychologisme moet de sociale structuur gezien worden als het resultaat van de pogingen der individuen om hun behoeften — „instincten”, „drives”, „volitions”, „interests”, „wishes”, etc. — te bevredigen. In deze opvatting wordt de sociale structuur derhalve teruggebracht tot een stelsel van onderlinge gedragingen van individuen, waarin deze individuen, gegeven elkanders aanwezigheid, een optimale bevrediging van hun behoeften nastreven. Voorzover deze opvatting juist is, moet de zelfstandigheid van de sociologie naast de psychologie worden ontkend. De sociale structuur zal dan immers volledig vanuit de psychologie te benaderen zijn, zodat er voor de sociologie geen eigen formeel object meer overblijft. Een nadere bezinning op dit psychologisme is daarom thans een dwingende noodzaak. Wij zullen daartoe aan de hand van een voorbeeld onderzoeken, wat de mogelijkheden en de grenzen zijn van deze psychologistische benaderingswijze.

⁵⁴ R. Linton, o.c., p. 113; T. Parsons, „The social system”, p. 38—40; T. Parsons and E. Shils, eds, „Toward a general theory of action”, Cambridge Mass., 1954, p. 190—191.

⁵⁵ Vgl. R. Dahrendorf, „Homo Sociologicus”, Köln-Opladen, 1959, p. 13 e.v.

Indien wij constateren, dat wielrijders in het algemeen de voorschriften van het verkeer naleven, dan zal het psychologisme daarvan moeten zeggen, dat dit gebeurt, omdat die wielrijders aldus ontsnappen aan de bekeuring door een agent, en dat zij dus op deze wijze hun behoeften, in de gegeven omstandigheden — i.c. gegeven de waarschijnlijke aanwezigheid van de agent — het best kunnen bevredigen. Maar, zo kan men dan vragen, waarom wenst die agent, dat de wielrijders de verkeersregels naleven? Het is duidelijk, dat die wens niet uit hem zelf is voortgekomen. Integendeel, hij heeft als agent de opdracht dit te wensen. Het psychologisme zal hier wederom moeten wijzen op het behoeftensysteem, nu dat van deze agent, dat niet beter bevredigd kan worden, dan door te voldoen aan de wensen van de politiechef. De wensen van deze laatste echter zijn wederom niet autochtoon aan deze persoon, het zijn de wensen van hem als politiechef. Zo moet men voortgaan. Wellicht heeft de psycholoog nog het geluk, dat hij tenslotte, bij het afwikkelen van dit kluwen, belandt bij een politicus die deze verkeersvoorschriften heeft uitgevaardigd om aldus te voldoen aan de wensen van zijn kiezers.

Echter, hoe ver de psycholoog zijn analyse ook voortzet, hij zal steeds mensen ontmoeten die reeds een positie bekleden en in verband daarmee op een bepaalde wijze hebben te handelen. Zij zijn wielrijder, agent, politiechef, politicus of kiezer. Overal ontmoet hij dus met de individuen de sociale structuur. En dit geldt niet alleen voor onze maatschappij. Waarheen de psycholoog zich ook begeeft en hoe ver hij ook in de geschiedenis terug gaat, steeds vindt hij de sociale structuur reeds aanwezig, en steeds ook vindt hij de individuen op posities in die structuur. Blijkbaar is het bestaan van die structuur dus een even primair gegeven als het bestaan der individuen.

Zo kunnen wij slechts tot de slotsom komen dat de sociale structuur een gegevenheid is, die niet door de betrokken individuen wordt gemaakt, doch waarin zij zich geplaatst zien, ook al zijn zij niet onmachtig om er een verandering in aan te brengen. Dit principe van „Vorgeprägtheit”, van de sociale structuur, zoals het door Dahrendorf wordt genoemd,⁵⁶ is het fundament van de sociologie en qualificeert de sociologie als een zelfstandige wetenschap met een eigen formeel object.

Aan de sociale structuur kunnen intussen twee aspecten worden onderscheiden, enerzijds het inhoudelijke, anderzijds het contraïnte-aspect. Onder het inhoudelijke aspect worden begrepen de gedragingen, welke van

---

⁵⁶ R. Dahrendorf, o.c., p. 22.

de bekleders der diverse posities worden verwacht; hier gaat het dus om de inhoud van het verwachte gedrag. Met het contrainte-aspect is bedoeld de pressie waardoor de bekleders der posities, de statusdragers, tot vervulling van de verwachtingen worden gebracht. Het zal duidelijk zijn, dat de sociale structuur slechts een realiteit is, voorzover de contrainte effect sorteert. Deze contrainte is een uitnodiging of een dwang tot het uitvoeren van een bepaalde gedragswijze, of tot het toelaten van een bepaalde gedragswijze bij de tegenspeler.

In de contrainte zijn op haar beurt twee momenten te onderscheiden, ten eerste het machtsmoment, ten tweede het legitimeitsmoment.

Wat het machtsmoment betreft: de contrainte kan worden uitgeoefend doordat een statusdrager, actor, met gebruik van de machtsmiddelen welke hem in zijn status ter beschikking staan, een andere statusdrager, alter, dwingt tot een bepaalde gedragswijze. De macht is door Max Weber gedefinieerd als „jede Chance, innerhalb einer sozialen Beziehung den eigenen Willen auch gegen Widerstreben durchzusetzen . . .”.⁵⁷ Het lijkt nuttig deze definitie nader uit te werken.

Door macht ben ik in staat de ander naar mijn hand te zetten, ook indien hij anders wenst. Bij nader toezien blijkt de macht in de sfeer der instrumentele verhoudingen te liggen: Wanneer ik een ander kan beletten om bepaalde handelingen te verrichten, heeft die ander tot het verrichten van die handelingen mijn, althans passieve, medewerking nodig. Mijn macht over hem bestaat juist hierin, dat ik hem die medewerking naar eigen goeddunken kan weigeren of verlenen. Mijn weigering zal onvoorwaardelijk zijn, indien het gaat om handelingen die in strijd zijn met mijn eigen bedoelingen. Zij zal voorwaardelijk zijn, indien het gaat om handelingen die zelf niet met mijn plannen strijdig zijn. In dit laatste geval zal ik mijn weigering intrekken, zodra de ander bereid blijkt om zich overeenkomstig mijn bedoelingen te gedragen. Kortom, omdat de ander mij nodig heeft als instrument voor zijn eigen bedoelingen, kan ik hem gebruiken als instrument voor de mijne. Voorzover ik hem deze medewerking kan weigeren, heb ik macht over hem. Dit specifieke karakter van de macht treedt, meer dan in de definitie van Weber, aan het licht in die van Bierstedt, wanneer deze de macht omschrijft als het vermogen tot inperking van de handelingsalternatieven van een ander.⁵⁸

Ongetwijfeld is het machtsmoment voor de sociologie van groot gewicht en zal een verwaarlozing daarvan tot een ernstige vertekening van de

⁵⁷ M. Weber, „Wirtschaft und Gesellschaft”, Tübingen, 1921, p. 28.

⁵⁸ R. Bierstedt, „An analysis of social power”, in L. A. Coser and B. Rosenberg, eds., „Sociological theory”, New York, 1959, p. 156—157.

maatschappelijke werkelijkheid moeten leiden.⁵⁹ Maar anderzijds gaat het niet aan om het maatschappelijk bestel te vereenzelvigen met een machtsbestel. Men zou dan immers moeilijk meer een verklaring kunnen geven van het feit, dat de veranderingen in de sociale structuur verre van rechtstreeks samenhangen met de veranderingen in de machtsstructuur. En ten tweede, met het machtsmoment wordt slechts geraakt aan de middelen, die een statusdrager, in verband met zijn status, ter beschikking staan; niets wordt hier dus gezegd over de doelen waartoe de statusdrager, eveneens in verband met zijn status, die middelen heeft aan te wenden; wie in de contraïnte alleen het machtsmoment wil erkennen, is gedwongen de doelen als een individuele aangelegenheid te beschouwen, en doemt de sociologie aldus tot een nieuwe vorm van psychologisme. Symptomatisch voor de ontoereikendheid van het machtsmoment is trouwens, dat de sociologische richtingen die aan dit moment een primaire betekenis toekennen, desondanks gedwongen waren om met begrippen zoals ideologie en derivaat het legitimiteitsaspect langs een achterdeur in hun theorie binnen te voeren. Inderdaad kan men dagelijks ervaren, dat degenen, die anderen met machtsmiddelen tot een bepaalde gedragswijze trachten te dwingen, daarbij meestal zich, bona of mala fide, beroepen op de legitimiteit van hun eisen.

Daarmede is het legitimiteitsmoment reeds genoemd: De verwachte gedragswijze wordt niet, althans niet uitsluitend, afdwongen door macht. Zij wordt eveneens voorgesteld als een verplichting op grond van een of meer in de cultuur heersende waarden, waarbij onder waarden verstaan wordt al datgene wat om zichzelf wille om realisering vraagt. De verwachte gedragslijn bezit derhalve mede een dwingende kracht, liever: een uitnodigingskarakter, omdat een of meer heersende waarden in deze verwachting hun uitdrukking hebben gevonden. Het legitimiteitsmoment is het rechtvaardigheidsmoment: De verwachtingen ten aanzien van de handelingen der statusdragers worden als gerechtvaardigde eisen voorgesteld, omdat zij beantwoorden aan heersende waarden.⁶⁰

Om ieder misverstand te voorkomen zij met nadruk gezegd, dat het hier niet gaat om absolute, doch om empirische waarden, d.w.z. om waarden die in een bepaalde tijd in een bepaalde maatschappij of deel daarvan, min of meer algemeen als waarden blijken te worden aanvaard. Zo zou

---

⁵⁹ Het machtsmoment is in de laatste jaren vooral benadrukt door R. Dahrendorf; vgl. „Out of Utopia”, en „Soziale Klassen und Klassenkonflikt”. Dat het, anders dan Dahrendorf beweert, eveneens een plaats heeft in het structureel functionalisme, hopen wij in het laatste hoofdstuk te kunnen aantonen.

⁶⁰ Het legitimiteitsmoment vindt tegenwoordig zijn grootste kampioen in T. Parsons. Vgl. „The social system”, etc.

de medezeggingsschap in de Nederlandse maatschappij der negentiende eeuw niet tot een aanvaard gedragspatroon hebben kunnen worden, omdat zij niet beantwoordde aan de waarden welke in die tijd in Nederland, althans bij de machthebbers, heersten.

In het bovenstaande werd betoogd, dat de sociologie haar formeel object vindt in de sociale structuur en dat deze laatste moet worden opgevat als een stelsel van voorgeschreven posities dat door de contrainte aan de mensen is opgelegd. De sociale structuur geldt hier dus als een in zekere zin onafhankelijke realiteit, namelijk als een realiteit die onafhankelijk is van de individuen op wie zij betrekking heeft.

Echter, al is de sociale structuur in deze zin onafhankelijk, dit betekent vanzelfsprekend niet, dat zij ook onveranderlijk zou zijn. Het is zelfs zeer waarschijnlijk, dat verandering hier de regel, en stabiliteit de uitzondering is. Meestal voltrekt die verandering zich geleidelijk, soms schoksgewijze. In ieder geval kan van de maatschappij in het tijdvak dat ligt tussen de geboorte der sociologie en onze dagen, worden gezegd, dat haar sociale structuur als zeer duidelijk kenmerk vertoont, dat zij een zeer snelle verandering kent. Vandaar de dubbele vraag, die de socioloog zich dient te stellen: Hoe kan de sociale structuur haar status quo bewaren en hoe kan zij veranderen?

Wat de eerste vraag betreft, kunnen vanuit het bovenstaande twee condities voor de stabiliteit van het sociaal systeem worden aangewezen.

Ten eerste: De inhoud van de rolvoorschriften zal zodanig moeten zijn, dat elke rol geen interne tegenstrijdigheden bevat en dat de rollen van speler en tegenspeler op elkaar zijn afgestemd. Van de onderwijzer kan niet worden gevergd, dat hij twee onverzoenbare paedagogische methoden gebruikt: en zijn rolvoorschrift moet haar complement vinden in dat van zijn leerlingen.

Ten tweede: De contrainte zal effectief moeten zijn, anders blijven de rolvoorschriften een dode wet. Op dit punt zij er nog eens aan herinnerd, dat de contrainte twee momenten kent, de legitimiteit en de macht. Voor de effectiviteit van de contrainte is het daarom niet per se noodzakelijk, dat de gehele maatschappij één harmonisch waardensysteem aanhangt. Zelfs indien de sociale structuur slechts beantwoordt aan datgene wat alleen door een minderheid legitiem wordt geacht, dan nog kan die structuur continueren, zolang die minderheid namelijk over een onaantastbaar machtsmonopolie beschikt. Wel is het duidelijk, dat een dergelijke structuur reeds de kiem voor haar verandering in zich draagt. De onderworpen leden zullen hier immers gaan zoeken naar machtsmiddelen om de

structuur te veranderen. Het conflict is hier in latente vorm reeds aanwezig.⁶¹

Deze beide algemene vereisten zullen echter pas vervuld zijn, wanneer aan een aantal meer specifieke voorwaarden is voldaan. De zaak is namelijk, dat een rol slechts leefbaar, d. i. continueerbaar is, wanneer men erin is geslaagd zich een aantal onontbeerlijke middelen te verschaffen, die door hun onontbeerlijkheid als evenzovele vereisten voor de continueerbaarheid van het rolvoorschrift kunnen gelden.⁶²

In de eerste plaats dient duidelijk te zijn vastgesteld, voor wie de diverse posities toegankelijk zijn, respectievelijk aan wie zij moeten worden opgelegd. De posities vragen immers om dragers en dienen daarom over de leden der maatschappij te worden gedistribueerd. Derhalve dienen criteria te bestaan voor de distributie, de allocatie, van rollen over de potentiële dragers. De vaststelling en aanvaarding van deze criteria zal geschieden vanuit de anterieure sociale structuur en volgens het procédé van con- trainte, zoals hierboven werd uiteengezet.⁶³

Wanneer aldus de individuen aangewezen zijn die met de diverse posities en rollen zullen worden bekleed, dringt zich een nieuw functioneel vereiste naar voren. Deze individuen zullen meestal, voordat zij hun rol kunnen vertolken, een meer of minder langdurige opvoeding of opleiding moeten doorlopen. Een techniek van opvoeding en opleiding, van socialisatie, dient derhalve te worden ontwikkeld en deze techniek dient aan bepaalde personen te worden opgedragen, nieuwe rollen moeten dus, ten behoeve van de socialisatie, worden ingesteld.⁶⁴

Een derde vereiste is dat van de constructie van een prioriteitsschaal. De drager van een positie ziet zich immers, op grond van deze ene status, meestal reeds voor een veelheid van opgaven geplaatst. Zo staat de dagbladredacteur enerzijds voor de opgave zoveel mogelijk het allerlaatste nieuws in zijn krant te brengen, anderzijds voor de opgave om zijn kopij zo vroeg mogelijk naar de technische opmaker te brengen, zodat de persen zo vroeg mogelijk kunnen draaien. De prioriteitsverhouding tussen deze

---

⁶¹ De macht heeft voorts als gewichtige functie, dat zij degenen die in de verleiding geraken om de normen niet na te leven, ofschoon zij hun legitimiteit niet ontkennen, van overtreding weerhoudt. Bovendien wordt door de machtsuitoefening in de vorm van negatieve sancties een belangrijke symboolfunctie vervuld. De maatschappij bevestigt daarmee haar aanhangelijkheid aan, en zij erkent daarmee de legitimiteit van, de betreffende normen.

⁶² Het nu volgende is een korte verhandeling over datgene, wat in de structureel-functionele sociologie het complex van functionele voorwaarden of vereisten wordt genoemd.

⁶³ Vgl. T. Parsons, „The social system”, p. 114 e.v.

⁶⁴ Vgl. T. Parsons, o.c., p. 201 e.v.

twee opgaven dient te worden vastgesteld. Hetzelfde geldt uiteraard voor de verschillende opgaven waarmee hij geconfronteerd wordt op grond van het feit dat hij meerdere posities bekleedt. De dagbladredacteur is wellicht tevens huisvader. In verband met de eerste positie wordt van hem verwacht, dat hij zolang mogelijk op het redactie bureau blijft, op grond van de tweede wordt verlangd dat hij zo vroeg mogelijk thuis komt. In de prioriteitsschaal worden de begrippen „zo laat mogelijk” en „zo vroeg mogelijk” gedefinieerd.⁶⁵

Ten vierde. Er dient een regeling te worden getroffen voor de verdeling van de kosten die in verband met de activiteiten in de sociale structuur worden gemaakt, en van de baten die eruit voortvloeien. Een antwoord moet dus worden gegeven op de vraag wie welk aandeel krijgt in de kosten en de baten. Als resultaat van deze verdeling worden de dragers der diverse posities onderling gedifferentieerd, namelijk ondergebracht in onderscheiden klassen.⁶⁶ Of de houding der verschillende klassen tegenover deze klassenstructuur affirmatief of afwijzend is, zal afhankelijk zijn van de vraag, of de klassenstructuur beantwoordt aan de legitimiteits-eis van die klassen of aan hen alleen met macht is opgelegd. Echter, welk van deze twee momenten in de contraïnte ook mag overheersen, aan het vijfde vereiste is voldaan, zolang deze bepaalde klassenstructuur gecontinueerd kan worden, tot zolang heeft immers zelfs een afwijzende houding nog geen effect, ook al is de bedreiging der stabiliteit daarmee gegeven.

Het vijfde functioneel vereiste hangt in het bijzonder samen met het legitimiteitsmoment. Voor zover de rollen gezien worden als de realisering van waarden, delen de rolvertolkers in het respect dat aan de waarden toekomt. Nodig is derhalve de constructie van een prestige-hierarchie. Op grond van deze hiërarchie worden de dragers der diverse posities dus wederom gedifferentieerd, namelijk ondergebracht in onderscheiden rangstanden. Onder dit aspect beschouwd verschijnt de sociale structuur als een maatschappelijke ladder. Ofschoon de maatschappelijke ladder in eerste instantie samenhangt met de waardenhiërarchie, m a.w., met het legitimiteitsmoment, kan ook hier het machtsmoment niet a priori buiten beschouwing worden gelaten. Bij de maatschappelijke ladder gaat het immers om een verdeling van posities in verband met het uitwendig respect dat aan de dragers der posities moet worden verleend. Door deze

---

⁶⁵ Vgl. T. Parsons, o.c., p. 302—303, R. K. Merton, „Social Theory and Social Structure”, Glencoe Ill., 1957, p. 370 e.v.

⁶⁶ Het woord klasse wordt hier dus gebruikt in een andere zin, dan die welke door Marx eraan werd gegeven.

uitwendigheid komt de maatschappelijke ladder mede onder het invloedsgebied van de macht te liggen. Ook hier hebben we dus te doen met een verschijnsel waarvan de continueerbaarheid afhankelijk is van de effectiviteit der contraïnte met haar beide momenten.

Het zesde functioneel vereiste is dat van de constructie van regelingen voor de eliminatie van personen uit hun posities. Externe veranderingen zowel als veranderingen in de sociale structuur zelf kunnen de vraag doen rijzen, of er niet een overschot aan dragers van posities is ontstaan. Bovendien kunnen de dragers der posities zelf ontwikkelingen hebben door-gemaakt — zij kunnen ouder zijn geworden, bijvoorbeeld — die nopen tot de vraag of zij nog wel beantwoorden aan de criteria die bij de allocatie gelden. In elke sociale structuur zullen deze vragen herhaaldelijk bevestigend moeten worden beantwoord. Daarmede stelt zich het vereiste van de regelingen der eliminatie. Bij nader toezien kan dit vereiste in meerdere onderdelen worden opgesplitst. Allereerst moet worden vastgesteld welke de eliminatiecriteria zullen zijn; het is immers waarschijnlijk dat hierbij bepaalde waarden hun invloed doen gelden, bijvoorbeeld die van lankmoedigheid of die van pieteit, welke bij de formulering der allocatiecriteria niet hebben meegespeeld. In de tweede plaats dient er een regeling te worden getroffen voor de procedure der eliminatie, bijvoorbeeld de openlijke ontslagafkondiging, de afscheidsplechtigheid. Tenslotte zullen veelal regelingen nodig zijn welke betrekking hebben op de positie en het lot der geelimineerden na hun afvoering, de pensioen- en algemene ouderdomswet zijn de meeste actuele voorbeelden van dit laatste.

In de zevende plaats zal een leefbare vorm gegeven moeten worden aan de contraïnte zelf. Zij vindt immers een voortdurende taak in het toezicht op de naleving der voorschriften. Daardoor vraagt zij zelf om een regeling. Er dient een techniek van sociale controle te worden ontwikkeld en in verband daarmede zullen vaak nieuwe rollen moeten worden omschreven en verdeeld.⁶⁷

Tenslotte is daar de noodzaak om vast te stellen of een voorschrift moet worden opgeheven en nieuwe voorschriften moeten worden ingesteld. Teneinde deze wijzigingen zo wrijvingsloos als maar mogelijk is te laten verlopen, wordt ernaar gestreefd om ook hiervoor een procedure te vinden, rollen te omschrijven en deze te distribueren, veelal wordt deze taak opgedragen aan degenen, die reeds met de sociale controle zijn belast. Deze regelingen zijn echter niet altijd effectief. Het sociaal conflict, zo zal uit het onderstaande blijken, is het bewijs van het haperen van hun effectiviteit.

⁶⁷ Vgl. T. Parsons, o.c., p. 206, 297—321

Het zal duidelijk zijn, dat door al deze functionele vereisten, die waarschijnlijk nog door meerdere kunnen worden aangevuld, de opgave wordt gesteld tot het tot stand brengen van regelingen. Deze regelingen zullen daarom alleen dan tot de stabiliteit van de structuur kunnen bijdragen — en aan de vereisten is dus alleen dan voldaan — wanneer die regelingen zelf stabiel, dus continueerbaar zijn. Het zal wel geheel ten overvloede zijn, wanneer hier wordt opgemerkt, dat deze stabiliteit wederom afhankelijk is enerzijds van de wederkerige verzoenbaarheid van de rolvoorschriften, anderzijds van de contraïnte in haar twee momenten. Vandaar dat deze vereisten specifiek genoemd kunnen worden, in tegenstelling tot de twee algemene vereisten van rolverzoenbaarheid en effectiviteit der contraïnte. Tenslotte: Uit al het bovenstaande moge duidelijk zijn geworden, dat enerzijds de algemene vereisten niet toereikend zijn, doch naast zich specifieke regelingen veronderstellen, terwijl anderzijds die regelingen slechts effectief zijn, voorzover ook ten aanzien van hen aan de beide algemene vereisten voldaan is.

Slechts voorzover deze vereisten zijn vervuld, is de sociale structuur stabiel. Hebben zij hun vervulling gevonden in regelingen die de uitdrukking zijn van een geïntegreerd systeem van waarden dat door de betrokkenen eenstemmig wordt aangehangen, dan heeft de stabiliteit haar hoogst mogelijke graad bereikt; er is dan namelijk geen enkele aanleiding om tot verandering der regelingen over te gaan, tenzij ofwel de veranderde omstandigheden daartoe nopen — en dan zal, zoals nog zal worden uiteengezet, die verandering vreedzaam verlopen — ofwel het geïntegreerde waardensysteem door de invoering van nieuwe waarden wordt aangetast; met dit laatste geval is de mogelijkheid van een conflict reeds gegeven, zoals hier beneden zal blijken.

De vereisten kunnen echter ook hun vervulling hebben gevonden in regelingen die niet de uitdrukking zijn van een met algemene instemming erkend waardensysteem, doch die desondanks algemeen als legitiem worden aanvaard; immers, ook al zijn bepaalde waarden uiteindelijk niet verzoenbaar, daardoor is het toch niet uitgesloten dat zij in bepaalde omstandigheden door een zelfde regeling worden gediend; in de tweede wereldoorlog konden christenen en communisten van ganser harte instemmen met velerlei regelingen. De stabiliteit van deze regelingen is evenwel van een lagere graad; een verandering in de omstandigheden kan hier immers reeds aanleiding geven tot de ontwikkeling van nieuwe regelingsplannen die niet meer met beide waarden (of waarden-systemen) te verzoenen zijn; een dergelijke verandering zal alleen nog door machtsmiddelen kunnen worden afgedwongen.

Tenslotte is het mogelijk, dat de vereisten hun vervulling gevonden hebben in regelingen die reeds niet meer algemeen als legitiem worden aanvaard; op het einde van de vorige alinea werd op deze situatie gezinspeeld. Hier berust de stabiliteit alleen nog op de machtsverhoudingen: De regelingen zijn slechts continueerbaar omdat de tegenstanders, zolang deze machtsverhoudingen onveranderd blijven, zich tegen naleving van deze regelingen niet kunnen verzetten. Hier kan gesproken worden van een evenwichtstoestand. Deze bepaalde regelingen kunnen met de voorhanden machtsmiddelen nog juist worden afgedwongen van de tegenstanders; bij andere regelingen zal dit al niet meer mogelijk zijn; en bij iedere verandering in de machtsverhoudingen ten gunste van de tegenstanders zullen de afgedwongen regelingen onmiddellijk in gevaar geraken. Hier heeft de stabiliteit dus haar laagst mogelijke graad bereikt.

Zo leidt het antwoord op de vraag naar de stabiliteit van de sociale structuur uit zichzelf tot het antwoord op de vraag naar de instabiliteit. De instabiliteit of veranderlijkheid van de sociale structuur of van een bepaald structuurdeel is een gevolg van het onvoldoende vervuld zijn van de nodige vereisten. In hoeverre de instabiliteit van een bepaald structuurdeel de stabiliteit van de rest van de structuur aantast, is uiteraard afhankelijk van de mate waarin die overige structuur, wat haar continueerbaarheid betreft, op dit bepaalde structuurdeel is aangewezen.

Twee figuren kunnen zich hier voordoen. De eerste is die, waarbij de contraïnte tot beneden het noodzakelijke minimum is afgenomen, zonder dat men het nodig vindt, of zonder dat men middelen aanwezig ziet om tot een nieuwe regeling te komen. Het is een fase van defatisme of van gedesinteresseerdheid, die, tenzij nieuwe factoren in het spel komen, moet eindigen in een totale vernietiging van de structuur — een fictie, overigens — of van het betreffende structuurdeel.

Maar de figuur kan ook een andere zijn. Het is mogelijk, dat er rolvertolkers opstaan die tot de overtuiging zijn gekomen, dat de heersende structuur, of een bepaald deel daarvan, door veranderde omstandigheden, niet meer voldoende beantwoorden aan de geldende waarden, maar die geenszins de mening zijn toegedaan, dat de middelen om tot de constructie van nieuwe regelingen te komen, ontbreken. Deze rolvertolkers zullen zich opmaken om nieuwe regelingsplannen te ontwerpen. Ook is het denkbaar, dat er rolvertolkers opstaan die, doordat zij nieuwe waarden hebben aangenomen, de heersende structuur, of een bepaald deel daarvan, niet langer aanvaardbaar achten en gaan pleiten voor nieuwe regelingen.

In beide situaties, in de vorige alinea genoemd, bestaat de mogelijkheid, dat de overige rolvertolkers in die nieuwe regelingsplannen geen aantasting zien van de waarden die zij aanhangen, of althans niet meer dan dit in de heersende structuur het geval was. De kans, dat dit gebeurt is uiteraard het grootst, wanneer die structuur tot op dat ogenblik een stabiliteit van de hoogste graad kende, doch is eveneens aanwezig, zij het in afnemende mate, bij structuren met een stabiliteit van de lagere of laagste graad. De structuur of het betreffende structuurdeel zal dan op vreedzame wijze worden hervormd.

Indien de overige rolvertolkers daarentegen deze nieuwe regelingsplannen beschouwen als een aantasting, of als een zwaardere aantasting, van de door hen aangehangen waarden, dan zullen zij die regelingen niet aanvaarden, tenzij zij geen machtsmiddelen zien waarmee zij deze verandering kunnen beletten. Laten wij nu aannemen dat zij deze machtsmiddelen inderdaad niet kunnen ontdekken. Het zal duidelijk zijn, dat de nieuwe regeling dan een feit wordt; degenen, die het er niet mee eens zijn, moeten immers buigen voor de macht van de tegenpartij. De nieuwe regeling, die hier tot stand komt, berust klaarblijkelijk op het evenwicht tussen de macht van de vernieuwingsgezinde partij en de behoudsgezinde partij, welk evenwicht in de door ons veronderstelde situatie ongunstig uitvalt voor de wensen van de behoudsgezinde. De nieuwe regeling bestaat dus en is continueerbaar, omdat en voorzover als de behoudsgezinde partij deze regeling niet kan beletten.

Echter, ook al kan hier dus nog steeds van een evenwichtstoestand, m.a.w. van stabiliteit in de laagste graad, gesproken worden, het uitzicht op de opheffing van de nieuwe regeling is ipso facto reeds aanwezig. De nieuwe regeling is immers naar het oordeel van bepaalde rolvertolkers niet meer in overeenstemming met hun waarden en zij zullen daarin een aanleiding vinden om uit te zien naar nieuwe machtsmiddelen waarmee zij die regeling kunnen opheffen of althans hun bezwaar daartegen kunnen demonstreren. Vandaar dat wij hier reeds van een latent conflict of, in navolging van Th. Geiger, van een spanningsrelatie⁶⁸ kunnen spreken: De regeling blijft weliswaar vooralsnog gehandhaafd, maar haar stabiliteit berust uitsluitend op het machtsoverwicht van de ene partij boven de andere. Van een manifest conflict is nog geen sprake, doch de kiem voor het verzet is reeds gelegd. Wat wij hierboven leerden kennen als een stabiliteitstoestand van de laagste graad, blijkt thans gelijktijdig reeds een latente conflicttoestand te zijn.

---

⁶⁸ Th. Geiger, *Die Klassengesellschaft im Schmelztiegel*, Köln-Hagen, 1949.

Of en wanneer dit latent conflict in een manifest conflict wordt omgezet is afhankelijk van de vraag of en op welk moment de weerstrevende partij tot de mening komt voldoende machtsmiddelen te hebben verzameld om tot de aanval te kunnen overgaan en of haar tegenstanders zich op dat tijdstip in staat achten om althans op zinvolle wijze verweer te bieden. Het manifest conflict is dus aangebroken, zodra de ene partij tot pogingen overgaat om een regeling die zij als legitiem beschouwt met behulp van machtsmiddelen af te dwingen van een andere partij die deze regeling als illegitiem meent te moeten brandmerken en die zich met behulp van machtsmiddelen tegen deze regeling poogt te verzetten. Heeft een van hen succes, dan zal het resultaat een nieuwe evenwichtstoestand zijn, waarin de overwinnende partij de regeling die zij legitiem acht tot op zekere hoogte (welke hoogte door de machtsverhouding is bepaald) heeft weten af te dwingen van de overwonnen partij. Deze nieuwe toestand is, althans voorlopig, klaarblijkelijk wederom een spanningsverhouding, die vroeg of laat in een nieuw manifest conflict kan omslaan.

Maar het is zeer wel mogelijk, dat de overwonnene door de positie welke hem bij de nieuwe regeling is opgedrongen, de waarden van de overwinnaar in een nieuw licht gaat zien en deze tenslotte als legitiem aanvaardt. Op dezelfde wijze is het mogelijk dat de overwinnaar door zijn nieuwe positie een zodanige heroriëntatie doormaakt, dat hij bepaalde elementen uit het waardensysteem van de overwonnene als legitiem gaat aanvaarden. Wat de overwonnene betreft: Hij geraakt nu waarschijnlijk veel dichter onder de invloed van de massa-communicatiemiddelen waarmee de overwinnaar zijn waarden propageert; hij krijgt wellicht nieuwe collega's die de waarden van de overwinnaar aanhangen; en hij ontmoet wellicht een nieuwe elite, die de waarden van de overwinnaar zijn toegedaan, maar tegelijk bepaalde waarden die hij steeds zeer gewichtig heeft beschouwd, beter observeren dan de overwonnen elite dat deed; men denke, als voorbeeld, slechts aan de grote propagandistische invloed die is uitgegaan van de door de Nazi's in Duitsland ingestelde sociale wetten. En wat de overwinnaar betreft: Hij behoeft de overwonnene niet meer zozeer te vrezen en is daardoor niet meer zozeer verplicht tot een strikte orthodoxie; hij komt bovendien wellicht door zijn nieuwe positie in intensiever contact met de overwonnenen, die hij nu leert kennen als mensen, die bepaalde waarden nastreven welke ook hij als gewichtig erkent en hij komt daardoor steeds minder negatief te staan tegenover de regelingen die hij eerst zo fel bestreden heeft; en tenslotte zal hij als overwinnaar vaak een leiderspositie gaan innemen die hem confronteert met opgaven die hij tevoren niet heeft ge-

kend en die hem ertoe nopen zijn waardenhiërarchie te herzien. Waar deze processen van wederzijdse toenadering zich voordoen, is de weg geopend naar een verdere stabilisering van de bestaande regeling of naar nieuwe, doch nu vreedzame, veranderingen.

Met deze uiteenzetting hopen wij de grondslagen voor de sociologische conflictbenadering, zoals die vanuit de heden gangbare sociologische theorie mogelijk is, te hebben duidelijk gemaakt. Voor de sociologie verschijnt het conflict als een sociaal-structureel probleem, d.w.z. als een probleem van regelingen voor de intermenselijke verhoudingen. Doch deze omschrijving is uiteraard nog slechts generiek. Meer in het bijzonder gaat het om het probleem dat zich voordoet, wanneer de opvattingen over de legitimiteit van deze regelingen tegenstrijdig zijn, en nog meer verbijzonderd: op de interactie waarin door de ene partij, ego, gepoogd wordt om met behulp van machtsmiddelen een andere partij, alter, te bewegen tot aanvaarding van een regeling, die ego legitiem en alter illegitiem noemt.

Bij dit alles dient men te bedenken, dat de sociologische benadering, gezien haar formeel object, haar begin en einde vindt in de sociale structuur, dus in de constellatie van posities, d.i. van geregelde en te regelen betrekkingen. Zoals de psychologie het sociaal conflict betreft op de structuur van de afzonderlijke mensen, zo betreft de sociologie het op de sociale structuur. Voor de sociologie betekent dit, dat zij aan het sociaal conflict onderzoekt, in hoeverre de tegenstrijdige regelingsplannen verklaard kunnen worden vanuit de posities welke de voor- en tegenstanders in de sociale structuur innemen, of strikter: vanuit de waarden die zij op grond van hun posities aanhangen; vervolgens onderzoekt zij in hoeverre de posities der betrokkenen de verklaring kunnen leveren van het feit, dat juist deze machtsmiddelen en op dit tijdstip in het veld worden gebracht; in de derde plaats onderzoekt zij de invloed van het conflict op de rest van de sociale structuur.

Kortom, het conflict wordt door de sociologie beschouwd als een poging van positiebekleders in de sociale structuur om met behulp van machtsmiddelen die structuur in overeenstemming te brengen met de door hen aangehangen waarden; deze poging wordt in ontstaan en verloop verklaard vanuit de posities der betrokkenen in die sociale structuur; tenslotte onderzoekt de sociologie het effect van dit alles voor de structuur zelf.

Tot verduidelijking van onze opvatting over de aard van de sociologische conflictbenadering lijkt het nuttig aan het voorgaande nog een tweetal opmerkingen toe te voegen.

In de eerste plaats: Er dient wel nota van te worden genomen, dat in bovenstaande uiteenzettingen nergens de term geweld is gebruikt. Wezenlijk aan het conflict is naar onze opvatting namelijk wel de macht, doch niet het geweld. Machtsuitoefening kan weliswaar geschieden in de vorm van geweldpleging, doch dit is geenszins noodzakelijk. Het meest voor de hand liggende voorbeeld van machtsuitoefening zonder geweldpleging is wellicht de sit down staking of de langzaam-aan-actie, waarbij geen haar wordt gekrenkt. Ook de staking is een machtsmiddel dat niet van geweldpleging behoeft vergezeld te gaan. Tenslotte kan ook de loononderhandeling waarbij de staking als een onuitgesproken dreigement op de achtergrond staat, als een geweldloos open conflict worden beschouwd.

Geweldpleging is slechts een mogelijke uiterste vorm van machtsuitoefening en er schijnt reden te bestaan om aan te nemen, dat het vaak de minst effectieve zal zijn. In het conflict wordt immers gepoogd om tot een nieuwe ordening te komen. Meestal wordt aan de tegenstanders eveneens een positie in die nieuwe orde toegedacht; slechts in het limietgeval gaat het om een poging om de contacten met de tegenstanders definitief af te breken. Alleen in dit laatste geval nu maakt het geen verschil — afgezien van de reacties van derden, afgezien eveneens van de vraag in hoeverre geweldpleging in overeenstemming is met het eigen waardensysteem — hoeveel de tegenpartij onder het geweld te lijden heeft. In alle andere gevallen is het in het belang van de overwinnaar zelf, dat de overwonnene niet meer schade oploopt dan nodig is om hem ervan te overtuigen, dat hij „beter” doet met zich over te geven. Bovendien lokt geweld vaak geweld uit, zodat grote schade bij de overwonnene niet zelden gepaard gaat met grote schade bij de overwinnaar.

De tweede opmerking heeft betrekking op de aanleidingen van het conflict. Hierboven werd gesteld, dat de uiteindelijke oorzaak van het conflict is gelegen in een tegenstrijdigheid van waarden. Nu is het voor de sociologische onderzoeker vaak zeer moeilijk om vast te stellen wanneer die tegenstrijdigheid is ontstaan. Voor de empiricus is het trouwens een open vraag, of een totaal geïntegreerd waardensysteem ooit heeft bestaan. De theoretische mogelijkheid kan echter niet worden ontkend. Het was dan ook slechts met het oog op deze theoretische mogelijkheid, dat door ons het begrip van de stabiliteit van de hoogste graad werd geconstrueerd. Bij deze hoogste stabiliteitsgraad nu kan het ontstaan van een conflict alleen worden toegeschreven aan de import van een nieuwe, met het bestaande systeem strijdige, waarde. Bij de andere stabiliteitsgraden is het ontstaan, respectievelijk de verheviging, van het (latente of mani-

feste) conflict in principe zowel aan veranderde omstandigheden als aan import van strijdige waarden toe te schrijven.

De merkwaardigheid doet zich nu voor, dat bij degenen, die zich met de verklaring van conflictverschijnselen bezig houden, vaak een duidelijke voorkeur blijkt te bestaan, hetzij voor de eerste, hetzij voor de tweede aanleiding als verklaringsmiddel.

Deze voorkeur, zo vermoeden wij, is een functie van de progressieve of conservatieve instelling van de onderzoeker.

De conservatieve onderzoeker immers denkt zich de bestaande structuur gaarne als een structuur die de volledige weerspiegeling is van een totaal geïntegreerd waardensysteem. In een dergelijke structuur heerst dus de hoogste graad van stabiliteit en is dus geen enkele aanleiding tot conflicten aanwezig. Alles is goed zoals het is. Ontstaat er toch een conflict, dan moet de verstoring van buiten komen. Voor de conservatieve onderzoeker is de import van een strijdige waarde daarom de enig denkbare aanleiding tot conflicten. Zoals het is, is het goed; het nieuwe brengt conflicten; derhalve moeten conflicten als ziekteverschijnselen, als symptomen van een kwaadaardige infectie, worden gebrandmerkt. Ziedaar zijn redenering.

Voor de progressieve onderzoeker daarentegen verkeert de bestaande structuur in een toestand van latent conflict. De tegenstrijdigheid van waarden is in zijn ogen reeds inhaerent aan de structuur zoals die nu is. Derhalve is slechts een verandering van omstandigheden nodig om dit conflict manifest te maken. Dit conflict is in de ogen van de progressieve onderzoeker een poging om onrecht op te heffen. Het conflict brengt vernieuwing; die vernieuwing is noodzakelijk; derhalve is het conflict zo al niet een noodzakelijk, dan toch een nuttig middel voor de zo gewenste verandering.

Het zal duidelijk zijn, dat een dergelijke voorkeur, voor welk van beide interpretaties dan ook, niet thuis hoort in een waarde vrije wetenschap. In de sociologie dienen de import van verstorende waarden en de verandering van omstandigheden in principe als even gewichtige aanleidingen te worden beschouwd. Beide aanleidingen zijn immers evenzeer denkbaar en beide treden, zoals de voorwetenschappelijke ervaring reeds leert, in feite op in onze maatschappij. Iedere theorie die slechts een van beide verklaringsmogelijkheden aanvaardt, is daarom gedoemd een vertekend beeld te geven van de werkelijkheid.⁶⁹

⁶⁹ Een interessant voorbeeld van conservatieve en progressieve conflictverklaringen werd geregistreerd bij een staking in een textiel fabriek in de Verenigde Staten. Zie L. Pope, „Millhands and preachers; a study of Gastonia”, New Haven, 1942, p. 209—212.

Hoogstens kan men, in navolging van T. Parsons, de totaal geïntegreerde sociale structuur als fictief uitgangspunt nemen; de eerste ordeverstoring moet dan weliswaar per se aan uitwendige aanleidingen worden toegeschreven, doch nadat aldus de structuur haar volstreekte integratie heeft verloren, is er voor externe en interne conflictfactoren in principe evenveel ruimte. Bovendien wordt de inwendige factor in deze theorie alleen maar uitgesloten waar het gaat om de allereerste ordeverstoring; aangezien echter die eerste ordeverstoring zich al evenzeer als de oorspronkelijke volstreekte integratie in een onnaspeurlijk en misschien inderdaad fictief verleden verliest, is dit weinig bezwaarlijk.⁷⁰

De hardnekkige misverstanden echter, die door Parsons' theorie blijken te worden opgeroepen, doen het raadzaam schijnen om een ander uitgangspunt te kiezen. Vandaar dat wij als uitgangspunt voor de sociologische benadering van het conflict de volgende stelling willen formuleren, die overigens met Parsons' theorie zeer wel verzoenbaar is: De dragers van posities in een sociale structuur achten de structuur slechts aanvaardbaar voorzover deze althans tot op een bepaalde minimale hoogte in overeenstemming is met de door hen aangehangen waardensystemen. Is aan deze voorwaarde niet voldaan, dan zullen zij naar verandering streven; kan dit niet goedschiks geschieden, dan zal het geschieden door middel van conflict.

Hierboven konden uiteraard slechts de grondslagen van de sociologische conflictbenadering worden aangeduid. De uitwerking van de opgaven, welke zich van hieruit stellen, valt buiten de opzet van dit boek. Wij zullen ons daarom moeten beperken tot een korte opsomming van de voornaamste taken waarvoor de conflict-socioloog zich geplaatst zal zien.

Zijn eerste opgave is, na te gaan welke de tegenstrijdige regelingsopvattingen zijn die tot dit conflict aanleiding hebben gegeven, welke de onmiddellijk betrokken partijen zijn en welke functionele vereisten hier in het geding worden gebracht. Wat deze laatste betreft. Met de lijst van algemene en specifieke vereisten die hierboven ontworpen werd, is een eerste rubricering gegeven, die echter ongetwijfeld een verdere aanvulling behoeft.

De tweede vraag luidt: welke zijn de waarden, of waardensystemen, vanwaaruit deze tegenstrijdige regelingsopvattingen ontwikkeld zijn, en vervolgens: hoe kan vanuit de onderscheiden posities der partijen in de sociale structuur worden verklaard, dat deze partijen zich door deze waarden(systemen) laten leiden.

---

⁷⁰ Op deze zaak zal in het volgende hoofdstuk nader worden ingegaan

In de derde plaats stelt zich de vraag naar de rol die bij dit alles door de elites wordt gespeeld. Onder elites willen wij verstaan categorieën van rolvertolkers die door hun posities in staat zijn en uitgenodigd worden om op de bestaande regelingen te reflecteren en nieuwe regelingsplannen te ontwikkelen of van elders over te nemen, of die anderzijds door hun posities geroepen zijn om als apologet van de bestaande regeling op te treden; die vervolgens op grond van hun positie in de gelegenheid zijn om hun ideeën bij anderen te propageren; en die in een later stadium optreden als onderhandelaar en organisator. Deze functies van „idea-man”, propagandist, onderhandelaar en organisator dienen grondig te worden onderzocht.

Ten vierde: Bestaat, bij de gegeven structuur en bij de gegeven waardensystemen, de mogelijkheid om alternatieve regelingen te ontwerpen, die met beide waardensystemen verzoenbaar zijn, en zo ja, wat weerhoudt de partijen ervan om dit alternatief te kiezen?

Ten vijfde: Welke is de machtsverhouding tussen de partijen en welke normen heersen bij de onderscheiden partijen ten aanzien van de geloofwaardigheid van de aanwending der diverse machtsmiddelen?

Ten zesde: Welke andere partijen kunnen, door hun structurele verhouding tot de conflicterende partijen, mede in het conflict worden betrokken. Het gehele vraagstuk van de coalitievorming is daarmee aan de orde gesteld. Dit vraagstuk is des te moeilijker, omdat het hier niet alleen kan gaan om de formele coalities, doch om het gehele patroon van medewerking, tegenwerking en neutraliteit dat zich in verband met het conflict ontwikkelt. Bij dit alles dient ook de rol der publieke opinie ernstig te worden onderzocht. Vooreerst: In hoeverre zijn de partijen door hun posities in staat de publieke opinie te beïnvloeden? Vervolgens: welke is de invloed der publieke opinie op de formering der machtsverhoudingen? En tenslotte: In hoeverre brengt de publieke opinie door haar gezag de waardensystemen der partijen aan het wankelen?

De reeks van vragen, waarop de sociologie een antwoord moet geven, is daarmee evenwel nog geenszins uitgeput. Allereerst is daar nog de vraag naar de invloed van het conflict op de interne structuur der partijen. Onder welke omstandigheden zal er een concentratie van de leiding ontstaan, onder welke omstandigheden een decentralisatie? Onder welke omstandigheden zullen de spanningen binnen de partijen terzijde worden geschoven, onder welke omstandigheden zal het conflict deze interne spanningen vergroten? Welke veranderingen zullen zich voordoen in de allocatiecriteria, in de socialisatietechnieken, in de sociale controle, in de prestigestructuur, in de verdeling van kosten en baten, in de elimi-

natietechnieken en in de prioriteitsschaal? Ziedaar evenzovele vragen die op een antwoord wachten. Gelijksoortige vragen rijzen met betrekking tot de invloed van het sociaal conflict op de ruimere sociale structuur, waarvan de partijen deel uitmaken.

Vervolgens is daar de vraag naar de invloed van deze ruimere sociale structuur op het conflict zelf. Juist omdat het sociaal conflict gevolgen kan hebben voor de ruimere structuur, zal men zich gaan afvragen of deze gevolgen verzoenbaar zijn met de waardensystemen die elders in de structuur worden aangehangen en vooral met het algemeen welzijn. Over de coalitievorming in ruimste zin werd hierboven reeds gesproken. Op een gewichtig aspect dient hier echter nog de aandacht te worden gevestigd. Vaak zal vanuit de ruimere structuur het sociaal conflict worden gekwalificeerd als een particuliere aangelegenheid der conflicterende partijen. Echter, om te voorkomen dat door dit conflict het algemeen welzijn wordt aangetast, en voorts uit humanitaire overwegingen terwille van die partijen, zullen vanuit de ruimere sociale structuur vaak pogingen worden ondernomen om voor het conflict zelf, zonder het op te lossen, een regeling te treffen, m.a.w. om het conflict te institutionaliseren. Ook deze regeling is weer het resultaat van de contrainte met haar beide momenten. Voordat zij tot stand komt zal daarom wellicht een nieuw conflict worden uitgevochten, waarop alle vragen die hier boven werden opgesomd, op hun beurt weer van toepassing zijn.

Tenslotte dient de socioloog zich af te vragen welke de nieuwe gestalte is die uit het conflict resulteert en welk perspectief deze biedt voor verdere ontwikkelingen.

Met de studie van al deze vraagstukken is ternauwernood een begin gemaakt. Een eerste aanzet, waarvan ongetwijfeld profijt kan worden getrokken, is te vinden in Dahrendorf's theorie over het klassenconflict,⁷¹ in Coleman's hypothesen over het verloop van conflicten in de locale samenleving,⁷² voorts in de industrieel-sociologische studies over de institutionalisering van het conflict⁷³ en in Coser's geschrift over de functies van het conflict.⁷⁴ Wellicht zou ook Bernard's kostentheorie met vrucht kunnen worden toegepast.⁷⁵

---

⁷¹ R. Dahrendorf, o.c.

⁷² J. S. Coleman, „Community conflict”, Glencoe Ill., 1957.

⁷³ O.a. Th. Geiger, o.c., p. 182 e.v.; R. Dubin, „Industrial conflict and its institutionalization”, I. S. A. Liege Congress, 1953, Communications papers, vol. I, Ind. 8.

⁷⁴ L. A. Coser, „The functions of social conflict”, Glencoe Ill., 1956.

⁷⁵ J. Bernard, „The sociological study of conflict”, in „The nature of conflict”, Paris (Unesco), 1957.

Weliswaar is deze opsomming verre van volledig, maar, hoezeer zij ook kan worden uitgebreid, de conclusie zal blijven, dat de sociologie van het conflict nog nauwelijks is aangevangen.

De belangstelling is evenwel gewekt. Het is een onderwerp van felle discussie geworden onder de sociologen. De hoop schijnt daarom gewettigd, dat deze verwaarloosde tak van de sociologie spoedig tot bloei zal komen, tot voordeel van de sociologie en van de maatschappij waarin het sociaal conflict reeds lang een onderwerp van bezorgde discussie was.

HOOFDSTUK V

STRUCTUREEL FUNCTIONALISME OF CONFLICT- SOCIOLOGIE : EEN VALSE TEGENSTELLING

1. *Inleiding.*

In de zesde paragraaf van het vorige hoofdstuk hebben wij beproefd om in de geest van het structureel functionalisme de grondtrekken te schetsen van de sociologische conflictsbenadering. Het resultaat van deze poging noopt ons tot de conclusie, dat het structureel functionalisme zich inderdaad voor een dergelijke benadering leent.

Met deze conclusie stelt zich het probleem dat ons in dit laatste hoofdstuk zal bezighouden. Volgens de critici op het structureel functionalisme zou deze stroming principieel ongeschikt zijn voor een sociologische conflictsbenadering. Onze opvatting over het structureel functionalisme botst dus met die der critici. De vraag is derhalve, welke van beide opvattingen de juiste moet worden genoemd. Hebben de critici het structureel functionalisme verkeerd begrepen, of hebben wij ons vergist?

Onze opvatting werd in de zesde paragraaf van het vorige hoofdstuk uiteengezet. Zij zou als volgt kunnen worden geresumeerd. Ten eerste. Het structureel functionalisme is een stroming waarin de sociale structuur wordt opgevat als een constellatie van interdependente delen, de rollen, die de belichaming zijn van waarden, welke althans door één partij worden aangehangen. Ten tweede. Het structureel functionalisme houdt zich bezig met de vraag naar de continueerbaarheid van de sociale structuur en verschaft daarmee, althans impliciet, een antwoord op de vraag naar de oncontinueerbaarheid.

De opvatting van de critici kan het best worden weergegeven aan de hand van een samenvatting van het betoog van Ralf Dahrendorf, omdat deze auteur de critiek het meest heeft uitgewerkt;¹ bovendien is hij een

¹ Dahrendorf heeft een voorloper gehad in de Amerikaan Albion Small, die in 1905 een pleidooi heeft gehouden voor de maatschappij-opvatting van Ratzonhofer, door wie de maatschappij gezien wordt als een veld waarin zich voortdurend conflicten afspelen. Deze opvatting meende Small te moeten plaatsen tegenover de tot dan toe populaire modellen, waarin de maatschappij hetzij als een gestructureerd geheel (Spencer), hetzij als een functionerend geheel (Schaffle) werd voorgesteld. Vgl. A. W. Small, „General Sociology“, Chicago-Londen, 1905.

van de weinigen die zich hebben beijverd om een eigen conflictologie te ontwikkelen. De volgende paragraaf zal daarom gewijd zijn aan een resumé van Dahrendorf's critiek en aan zijn opvatting over de conflictologie.

In de derde paragraaf zal Dahrendorf's critiek worden getoetst aan de theorieën van een drietal auteurs, Elton Mayo, Robert Merton en Talcott Parsons, zijnde degenen, die door Dahrendorf uitdrukkelijk als vertegenwoordigers van het door hem gewraakte structureel functionalisme worden genoemd. Tenslotte zal in dezelfde paragraaf worden onderzocht, in hoeverre Dahrendorf's conflictologie een alternatief biedt dat boven het structureel functionalisme moet worden geprefereerd.

2. *Ralf Dahrendorf: Utopie en werkelijkheid.*

Dahrendorf's critiek op het structureel functionalisme is met name te vinden in een tweetal geschriften, ten eerste in zijn boek „Soziale Klassen und Klassenkonflikt” van 1957, en ten tweede in zijn artikel „Out of Utopia” dat een jaar later in de *American Journal of Sociology* verscheen.²

In „Out of Utopia” verklaart de schrijver, dat het maatschappijbeeld der structureel-functionalisten een bedenkelijke gelijkenis vertoont met dat der utopistische auteurs. Alle utopieën, van Plato's „Republiek” tot Orwell's „1984”, zouden één element gemeen hebben: Het zouden maatschappijen zijn, waarin elke echte — lees: sociaal-structurele — verandering onbekend is.³

Bij nadere analyse meent Dahrendorf een vijftal kenmerken te kunnen aanwijzen, die in alle utopieën worden aangetroffen.⁴ In de eerste plaats: Utopia ligt buiten de tijd; het verleden is nog slechts als een vage herinnering, en vooral, er ligt een caesuur tussen verleden en heden, zodat de huidige gestalte der utopische maatschappij niet vanuit vroegere ontwikkelingslijnen kan worden geconstrueerd; evenmin is er in Utopia sprake van een toekomst waarheen de maatschappij op weg is. Ten tweede: In Utopia bestaat een algemene overeenstemming van denken, een algemene consensus, over waarden en instituties. Ten derde: Utopia kent geen conflicten die door sociaal-structurele oorzaken zijn veroorzaakt. Ten vierde: Weliswaar voltrekken zich in de utopische maatschappij tal van processen, maar al deze processen, b.v. die van opvoeding en rollendistributie, volgen vaste patronen en voltrekken zich binnen

² R. Dahrendorf, „Soziale Klassen und Klassenkonflikt in der industriellen Gesellschaft”, Stuttgart, 1957; idem, „Out of Utopia: toward a reorientation in sociological analysis”, in *American Journal of Sociology*, 64, 1958—59, nr. 2, p. 115—127.

³ R. Dahrendorf, „Out of Utopia”, p. 115—116.

⁴ R. Dahrendorf, o.c., p. 116—117.

de normen van het grote geheel; derhalve, „although some of its parts are moving in predetermined, calculable ways, Utopia as a whole remains a perpetuum immobile”.⁵ Tenslotte blijkt Utopia niet alleen in de tijd, maar ook in de ruimte geïsoleerd te zijn; het is verstoken van elk gewichtig contact dat de stabiliteit zou kunnen verstoren.⁶

Na dit alles in extenso te hebben besproken stelt Dahrendorf een retorische vraag: Bestaan er zulke maatschappijen? Het antwoord is duidelijk. Er zijn geen maatschappijen zonder geschiedenis, zonder contact met de buitenwereld, zonder conflicten en met een universele consensus. Utopia is Nergenshuizen. Op deze retorische volgt echter een gewetensvraag. Indien Utopia slechts het product is van een dichterlijke verbeelding, hoe is het dan mogelijk, dat „so much of recent sociological theory has been based on exactly these assumptions and has, in fact, consistently operated with an utopian model of society?”⁷

Het sociaal systeem, zoals dat is ontworpen in de theorie der structureel-functionalisten, aldus vervolgt Dahrendorf zijn betoog, vertoont op alle punten overeenstemming met de maatschappij der utopisten. Het fundamentele kenmerk van het sociaal systeem is namelijk, dat het in evenwicht verkeert, en evenwicht betekent hier, dat iedereen handelt volgens de hem opgelegde rol. Wezenlijk voor dit evenwichtsbegrip zou zijn de universele consensus over de waarden en instituties.⁸

Het kan niet worden tegengesproken, aldus Dahrendorf, dat vanuit dit vertrekpunt iedere weg naar een sociaal-structurele verklaring van conflicten is geblokkeerd. „By no feat of the imagination, not even by the residual category of ‚dysfunction’ can the integrated and equilibrated social system be made to produce serious and patterned conflicts in its structure”.⁹ Om precies dezelfde reden kan het afwijkend gedrag door de structureel-functionalisten niet vanuit sociologische oorzaken worden verklaard. De oorzaak wordt door hen — wanneer zij er al naar zoeken — gezocht in de mysterieuze diepten van de menselijke psyche, of in de onbekende ruimte van de buitenwereld. Met veel meer interesse spreken zij dan ook over de technieken van sociale controle, waardoor de deviant wordt opgevangen en het evenwicht voor verstoring wordt behoed.¹⁰

Ook hun grote belangstelling voor de verschijnselen van reproductie, socialisatie en rollenallocatie stemt volledig overeen met de oriëntatie der

⁵ R. Dahrendorf, o.c., p. 117.

⁶ R. Dahrendorf, o.c., ibidem.

⁷ R. Dahrendorf, o.c., p. 118.

⁸ R. Dahrendorf, o.c., p. 119—120.

⁹ R. Dahrendorf, o.c., p. 120.

¹⁰ R. Dahrendorf, o.c., p. 120—121.

utopisten. Immers, ook in het sociaal systeem staat het leven niet stil. De structureel-functionalisten beweren met klem, dat hun aandacht niet zo zeer uitgaat naar een statisch, doch naar een bewegend evenwicht. Maar wat betekent dit laatste? „It means, in the last analysis, that the system is a structure not of the building type but of the organism type”. Door de invoering van dit begrip kan er derhalve geen ruimte ontstaan voor een werkelijke, d.i. een structurele, verandering. „The system is the same, however often we look at it”.¹¹

Kortom, het sociaal systeem der structureel-functionalisten is een utopie en derhalve ten enen male ongeschikt om de reële historische veranderingen te benaderen.

Op deze stelling laat Dahrendorf nog een toelichting volgen. Zijn bezwaar, zo zegt hij, is niet, dat de veronderstellingen der structureel-functionalist onrealistisch zijn, want dat kan gezegd worden van de uitgangspunten van bijna elke wetenschappelijke theorie. Zijn bezwaar is wel, dat met het sociaal systeem een utopisch model is geconstrueerd, dat zich niet leent voor een benadering van de realiteit. „Structural-functional theory does not introduce unrealistic assumptions for the purpose of explaining real problems; it introduces many kinds of assumptions, concepts and models for the sole purpose of describing a social system that has never existed and is not likely ever to come into being”.¹²

De structureel-functionele benaderingswijze schiet naar Dahrendorf's mening dus op fundamentele punten te kort. Nodig is daarom een „galileïsche” omwenteling in het sociologische denken, die ons leert inzien, dat de sociale structuur voortdurend in verandering is, tenzij krachten tussen beide treden waardoor die verandering wordt afgeremd. De laatste paragraaf van „Out of Utopia” is daarom gewijd aan een pleidooi voor een dergelijke theorie en aan de formulering van de voornaamste begrippen die daarin een plaats zouden moeten krijgen.

Het eerste begrip in de „conflictheorie”, zoals zij door Dahrendorf genoemd wordt, is sociale verandering. De sociale structuur is immers normaliter in voortdurende verandering, zodat wij pas werkelijk reden tot verbazing hebben, wanneer op een gegeven ogenblik die verandering niet blijkt op te treden.

De kracht, waardoor die verandering bewerkt wordt, is het conflict. Het tweede begrip is daarmee genoemd. Ook hier geldt wat zo juist over de verandering gezegd werd: Men moet zich niet zo zeer verwon-

---

¹¹ R. Dahrendorf, o.c., p. 121.

¹² R. Dahrendorf, o.c., p. 121—122.

deren over het bestaan van conflicten, want dat is de normale gang van zaken, maar veeleer over de afwezigheid. „Not the presence but the absence of conflict is surprising”.¹³

Het derde begrip in de conflicttheorie is dwang, „constraint”. Wanneer maatschappijen en sociale organisaties bijeengehouden worden, gebeurt dit niet door consensus, maar door dwang, niet door een algemene overeenstemming van denken, maar doordat sommigen erin slagen om anderen tot gehoorzaamheid te dwingen. Wel kan het nuttig zijn om te blijven spreken van het waardensysteem van een maatschappij, doch men dient dan wel te bedenken, aldus Dahrendorf, dat voor de conflicttheorie „such characteristic values are ruling rather than common, enforced rather than accepted, at any given point of time”. En zoals conflicten veranderingen voortbrengen, zo brengt dwang conflicten voort.

Tussen de conflicttheorie en de theorie der structureel-functionalisten, zo vervolgt Dahrendorf zijn artikel, bestaat een fundamenteel verschil. Utopia is een wereld van zekerheid; wij echter leven in een wereld van onzekerheid. En juist omdat ons de zekerheden ontbreken waarin wij ons met elkaar zouden kunnen verenigen, „there has to be constraint to assure some livable minimum of coherence”. Omdat wij op tal van vragen geen antwoord kennen dat ons allen kan bevredigen, zullen er steeds conflicten zijn. „Because of uncertainty, there is always change and development”.

Uit dit alles mag intussen niet begrepen worden, dat volgens Dahrendorf het structureel functionalisme zonder meer moet worden verworpen en dat de conflicttheorie bij uitsluiting de juiste weg zou wijzen. Beide theorieën zijn nodig, aldus Dahrendorf. Het moet namelijk zeer wel mogelijk worden geacht, dat de maatschappij twee gezichten heeft, die beide evenzeer reël zijn. Uit het ene gezicht straalt harmonie en eensgezindheid, uit het andere verandering, conflict en dwang. Een principiele reden, waarom aan de bestudering van het ene gezicht de voorkeur zou moeten worden gegeven boven die van het andere, is niet aan te wijzen. In de huidige stand van de ontwikkeling der sociologie meent Dahrendorf evenwel genoeg feitelijke redenen te kunnen vinden, waarom het raadzaam lijkt de energie vooral te wijden aan de studie van het „tweede gezicht”, aan de uitbouw dus van de conflicttheorie.¹⁴

Konden in „Out of Utopia” slechts de eerste schetsmatige trekken van de conflicttheorie gegeven worden, in „Soziale Klassen und Klassenkon-

---

¹³ R. Dahrendorf, o.c., p. 126

¹⁴ R. Dahrendorf, o.c., p. 127

flikt" vinden wij het beeld verscherpt en aangevuld. Anderzijds blijkt Dahrendorf in dit werk het veld van zijn aandacht te hebben ingeperkt tot het terrein van de klassenconflicten in industriële maatschappijen.¹⁵ Deze beperkte theorie wordt door Dahrendorf, om redenen die hier beneden duidelijk zullen worden gemaakt, „Herrschaftstheorie" genoemd.

Sprekende over de verhouding tussen Herrschaftstheorie en integratietheorie — zoals de theorie der structureel-functionalisten voortaan door hem genoemd wordt — trekt Dahrendorf een vergelijking met de beide lichttheorieën die in de natuurkunde bekend zijn. De natuurkunde kent lichtverschijnselen die slechts vanuit de quantentheorie benaderbaar zijn; zij kent andere verschijnselen, die zich in tegendeel alleen door de golventheorie laten verklaren; en tenslotte kent zij verschijnselen die met beide theorieën verzoenbaar zijn. Dahrendorf's stelling is nu, dat de verhouding tussen integratie- en Herrschaftstheorie in dit opzicht analoog is aan die tussen quanten- en golventheorie. Zoals in de natuurkunde het ene verschijnsel alleen door de quanten-, het andere alleen door de golventheorie, en een derde door beide theorieën verklaard kan worden, zo kunnen b.v. de processen van rollenallocatie alleen door de integratietheorie, het klassenconflict alleen door de Herrschaftstheorie, en het afwijkend gedrag door beide worden verklaard. Naar de mening van deze auteur hebben wij hier dus met twee onderscheiden theorieën te doen.

In de integratietheorie verschijnt de sociale structuur als een geïntegreerd sociaal systeem, dat in evenwicht wordt gehouden door de institutionalisering van sociale processen. In de conflicttheorie verschijnt de sociale structuur als een door dwang bijeengehouden „Herrschaftsverband", dat in zichzelf de kiem van zijn verstoring draagt. Het beeld van de maatschappij met haar dubbele gezicht, „der Januskopf", treedt hier weer naar voren.¹⁶

In Dahrendorf's klassentheorie is „Herrschaft" — ook wel „Autorität" genoemd — het eerste begrip. Het wordt in navolging van Max Weber gedefinieerd als „Chance, für einen Befehl bestimmten Inhalts bei angebbaren Personen Gehorsam zu finden".¹⁷ Evenals bij macht gaat het hier dus om het vermogen de handelingen van anderen te controleren. Het verschil tussen macht en autoriteit ligt in het ontbreken, respectievelijk de aanwezigheid, van wat Dahrendorf de legitimeitsbasis noemt. Wat met deze term bedoeld wordt kan men slechts afleiden uit de context. Er

---

¹⁵ R. Dahrendorf, „Soziale Klassen", p. 157.

¹⁶ R. Dahrendorf, o.c., p. 159—160.

¹⁷ R. Dahrendorf, o.c., p. 140.

zijn in de maatschappij bepaalde posities waaraan de bevoegdheid verbonden is om bevelen te geven aan anderen, een bevelsbevoegdheid dus, die gebaseerd is op feitelijk heersende normen. Bij de wet of anderszins is aan bepaalde posities deze bevoegdheid verleend: „(Es) gibt in der Gesellschaft gewisse Positionen, deren Trägerschaft die Erwartung und Verpflichtung einschlieszt, Herrschaft auszuüben”.¹⁸ Vandaar, dat de auteur even tevoren kon zeggen: „Macht ist in diesem Sinne illegitime, faktische Herrschaft, Autorität dagegen legitime, durch sozial institutionalisierte Normen gestützte Macht”.¹⁹

Een autoriteitsverhouding kan daarom slechts optreden binnen een institutioneel kader, m.a.w. binnen een verband van geïnstitutionaliseerde posities. Een dergelijk verband noemt Dahrendorf „Herrschaftsverband”.²⁰ In principe treden autoriteitsverhoudingen op in iedere sociale structuur, en zijn dus in alle sociale structuren Herrschaftsverbände aan te wijzen.²¹

Uit het bovenstaande volgt, dat in elk Herrschaftsverband twee collecties — „Aggregate”, zegt Dahrendorf — van posities kunnen worden onderscheiden, namelijk enerzijds de posities die met autoriteit zijn bekleed, anderzijds posities die van autoriteit zijn verstoken. De eerste noemt Dahrendorf positieve autoriteitsposities of -rollen, de tweede negatieve autoriteitsposities of -rollen. Elk Herrschaftsverband levert dus het beeld op van een dichotomie — niet van een continuum — van zulke posities of rollen.²²

Een groepering van dragers van ofwel positieve, ofwel negatieve autoriteitsposities noemt Dahrendorf een klasse.²³ Aangezien nu de autoriteitsverhouding het beeld te zien geeft van een dichotomie, zullen in elk Herrschaftsverband twee klassen en niet meer dan twee kunnen worden aangewezen, de heersende en de onderworpen klasse.²⁴

Aan de zojuist genoemde posities zijn bepaalde verwachtingen verbonden omtrent de gedragsoriëntaties van de dragers dier posities. Bij de positieve autoriteitsposities zijn dit verwachtingen, die als waarden aanwezig zijn in de heersende normen welke het sociale leven dwingend reguleren. In het proces van de structuurverandering, waarin de Herrschaftstheorie immers specifiek geïnteresseerd is, hebben de positieve autori-

---

¹⁸ R. Dahrendorf, o.c., p. 141.

¹⁹ R. Dahrendorf, o.c., p. 140.

²⁰ R. Dahrendorf, o.c., p. 141.

²¹ R. Dahrendorf, o.c., p. 141—142.

²² R. Dahrendorf, o.c., p. 142 en 162.

²³ R. Dahrendorf, o.c., p. 139.

²⁴ R. Dahrendorf, o.c., p. 142.

teitsposities de functie te waken voor het behoud van de status quo, d.w.z. van de geldigheid van de bestaande institutionele orde.²⁵

De negatieve autoriteitsposities worden in de Herrschaftstheorie opgevat als principieel tegengesteld aan de positieve. De verwachtingen die aan deze negatieve autoriteitsposities verbonden zijn, zijn geen waarden, maar belangen, die weliswaar misschien de heersende waarden van de toekomstige sociale structuur zullen zijn, maar die in eerste instantie bepaald zijn vanuit de tegenstelling tot de thans heersende waarden. Zij zijn dan ook fundamenteel gericht op de opheffing van de status quo. In het proces van de structuurverandering hebben zij de functie de geldigheid van de bestaande autoriteitsverhoudingen te bestrijden. Zoals de positieve autoriteitsposities dus georiënteerd zijn op de heersende waarden en op het behoud van de status quo, zo zijn de negatieve georiënteerd op belangen die met de thans heersende waarden concurreren om de heerschappij, en derhalve op het omverwerpen van de status quo.²⁶ Vandaar dat Dahrendorf het uitgangspunt van de Herrschaftstheorie omschrijft als „das Postulat . . . , dasz mit der Trägerschaft oder dem Auschluss von Autoritätspositionen gewisse prinzipiell gegensätzliche Interessen verknüpft sind“.²⁷

In de vorige alinea werden evenwel twee termen gebruikt, die dringend om een verheldering vragen, de termen waarden en belangen namelijk. Wat betekenen deze termen in de Herrschaftstheorie?

Zowel waarden als belangen blijken in de Herrschaftstheorie te worden opgevat als verwachte „Verhaltensrichtungen“, als verwachte gedragsoriëntaties. Het verschil tussen waarden en belangen in de Herrschaftstheorie blijkt slechts hierin te bestaan, dat waarden die belangen zijn, welke, als gevolg van het sociaal, i.c. het klassen-, conflict, in normen zijn geïnstitutionaliseerd. Zij worden door Dahrendorf dus gezien als een bepaalde soort van belangen. Belang is dus het generieke begrip.²⁸ Wat is nu een belang?

Het is gebruikelijk, zo zegt Dahrendorf, om bij belangen te denken aan gedragsoriëntaties die niet aan posities verbonden zijn, maar uit de individuen zelf voortspruiten.²⁹ Echter, voor de Herrschaftstheorie is het belang („Interesse“) „positionsbedingt“. Een belang is dus een bepaalde gedragsoriëntatie die aan een bepaalde positie verbonden is, dus door de

---

²⁵ R. Dahrendorf, o.c., p. 162.

²⁶ R. Dahrendorf, o.c., p. 162—163.

²⁷ R. Dahrendorf, o.c., p. 165.

²⁸ R. Dahrendorf, o.c., p. 161 en 165.

²⁹ R. Dahrendorf, o.c., p. 165.

sociale structuur zelf is voortgebracht.³⁰ Het gaat hier om „objective Interessen”. Anders gezegd: Belangen zijn verwachtingen omtrent de gedragoriëntaties, welke verwachtingen betrekking hebben op autoriteitsposities in een Herrschaftsverband.³¹ Het belang van de drager ener positieve autoriteitspositie is dus de verwachting, dat hij zal streven naar het behoud van de status quo; dat van de drager ener negatieve autoriteitspositie is de verwachting, dat hij zal streven naar opheffing van de status quo.

Intussen is het zeer wel mogelijk, zo vervolgt de schrijver, dat de dragers dezer posities zich niet van die belangen bewust zijn. Een distinctie moet derhalve worden ingevoerd tussen latente en manifeste belangen. Een postulaat van de Herrschaftstheorie is nu, dat de latente belangen allengs manifest zullen worden, tenzij empirisch variabele factoren tussen beide treden.³²

Na deze uiteenzetting kan Dahrendorf ook het klassebegrip nader specificeren. Een aggregaat van dragers van posities — of, wat hetzelfde is, van rolvertolkers — in een Herrschaftsverband, die door hun posities latente belangen gemeen hebben, noemt hij een „Quasi-Gruppe”, hebben zij daarentegen manifeste belangen gemeen, dan spreekt hij van „Interessengruppe”.

Een quasi-groep is, zoals het woord reeds aangeeft, enerzijds meer dan louter „eine Menge, ein Haufen”, anderzijds minder dan een groep. De leden van een quasi-groep hebben weliswaar een sociologisch relevant kenmerk gemeen, maar zij missen nog de kenmerken die hen tot een groep zouden kunnen stempelen; zij kennen nog geen bewustzijn van saamhorigheid en ook is er nog geen sprake van onderlinge organisatie.³⁴

De belangengroep daarentegen is een echte groep in de strenge zin van dat woord. Zij heeft een structuur, een organisatievorm, een programma of doel en een personeel van leden. De belangengroepen zijn de eigenlijke dragers van het klassenconflict.³⁵

Zoals wij zagen, is de quasi-groep geen werkelijke groep. Zij heeft, volgens een der postulaten van de Herrschaftstheorie, echter wel de bestemming om een groep te worden. Zoals latente belangen de tendenz hebben om manifest worden, zo hebben quasi-groepen de tendenz om zich te transformeren tot belangengroepen. Uit de quasi-groepen worden

---

³⁰ R. Dahrendorf, o.c., p. 165—166.

³¹ R. Dahrendorf, o.c., p. 169.

³² R. Dahrendorf, o.c., p. 167.

³³ R. Dahrendorf, o.c., p. 169 en 204.

³⁴ R. Dahrendorf, o.c., p. 171.

³⁵ R. Dahrendorf, o.c., p. 172.

de belangengroepen gerecruiteerd, tenzij empirisch variabele factoren interveniëren.³⁶

Met de formering van de belangengroepen treedt het klassenconflict aan het daglicht. Zolang er nog slechts sprake is van quasi-groepen, is het klassenconflict weliswaar reeds aanwezig, maar het bestaat dan nog slechts latent. Het wordt evenwel manifest, wanneer en zodra de belangengroepen zich geformeerd hebben. Onder klassenconflict wordt hier dus verstaan het op elkaar botsen van belangengroepen, waarvan de ene de status quo verdedigt, terwijl de andere zijn wijziging beoogt. Het klassenconflict heeft soms slechts de lonen, soms „das System selbst” tot onderwerp. De onderwerpen wisselen met de situaties. Hun formeel kenmerk is echter steeds de poging tot behoud, respectievelijk tot verandering, van een „Herrschaftsverband” en deszelfs legitimiteitsbasis. Dit conflict nu zal volgens de Herrschaftstheorie altijd optreden, zodra er belangengroepen zijn. De vorm en intensiteit van het conflict wordt echter door empirisch variabele factoren bepaald.³⁷

Tenslotte het laatste postulaat: De klassenconflicten leiden tot veranderingen in de sociale structuur; de vorm dier veranderingen is wederom afhankelijk van empirisch variabele factoren.³⁸

3. *De verhouding tussen structureel functionalisme en conflictologie.*

In deze laatste paragraaf staan wij voor een dubbel probleem: Ten eerste, in hoeverre heeft Dahrendorf gelijk, wanneer hij zegt, dat het structureel functionalisme principieel ongeschikt is voor de sociologische conflictbenadering? Ten tweede, wat is de waarde van de conflictologie, zoals die door Dahrendorf ontwikkeld is?

Laten wij, alvorens deze vragen te beantwoorden, eerst een beknopte samenvatting geven van de wijze, waarop het structureel functionalisme door Dahrendorf wordt gezien en van de bezwaren die hij tegen het structureel functionalisme meent te moeten aanvoeren.

Volgens Dahrendorf is het centrale begrip waarvan de integratietheorie, alias het structureel functionalisme, zich bedient, het begrip evenwicht, ook wel integratie genoemd. Dit begrip meent hij te kunnen definiëren als een samenhang van delen in een geheel, welk geheel zijn eenheid dankt aan het feit, dat de delen, i.c. de rollen, de incarnatie zijn van collectieve waarden die door alle rolvertolkers van ganser harte wor-

³⁶ R. Dahrendorf, o.c., p. 175 en 204.

³⁷ R. Dahrendorf, o.c., p. 198—199 en 204.

³⁸ R. Dahrendorf, o.c., p. 200 en 204.

den aangehangen. Eensgezindheid, consensus, is hier het sleutelwoord.

Het postulaat van waaruit de structureel-functionalisten vertrekken, zou zijn de stelling, dat het sociaal systeem normaliter, d.w.z. tenzij uitwendige factoren verstoringen teweeg brengen, geïntegreerd is.

Wanneer in een dergelijk systeem een conflict of een verandering geïgnaleerd wordt, zo gaat Dahrendorf voort, dan kan de oorzaak daarvan dus alleen worden gezocht in omstandigheden die niet aan het systeem zelf inhaerent zijn. Conflict en verandering zouden dus te wijten zijn aan factoren die extern zijn aan het sociaal systeem, b.v. aan factoren in de individuele psyche.

Dahrendorf's bezwaren, tenslotte, zijn juist gericht tegen deze consequenties. Met een dergelijk model zou ieder conflict en iedere verandering sociologisch onbenaderbaar zijn. Waar volstreekte orde heerst, is er geen aanleiding tot conflict noch tot verandering, tenzij het zou gaan om een verandering binnen en volgens de perken der bestaande orde. Dit „tenzij” zou echter in wezen geen restrictie inhouden, omdat de orde hier niet wordt aangetast; het zou daarom geen werkelijke — lees: sociaal structurele — verandering zijn, doch slechts een verschijningsvorm van het bewegend evenwicht.

Ziedaar, in het kort, Dahrendorf's standpunt. In hoeverre is zijn interpretatie juist en in hoeverre zijn zijn bezwaren reëel?

Het structureel functionalisme is zo oud als Saint Simon,³⁹ en dus zo oud als de sociologie. Het is dan ook volstrekt uitgesloten, dat ons onderzoek zich over alle structureel-functionalistten zou uitstrekken. Dit is bovendien niet nodig, omdat Dahrendorf zelf zich alleen met het contemporaine structureel functionalisme heeft beziggehouden. Daarom zullen ook wij ons tot de eigentijdse vertegenwoordigers van deze richting beperken, en van dezen, evenals Dahrendorf heeft gedaan, slechts de allervoornaamste bespreken. De vraag, of Dahrendorf's interpretatie houdbaar is voor vroegere structureel functionalistische theorieën, wordt hier dus volledig in het midden gelaten.

Reeds in het derde hoofdstuk ⁴⁰ moest worden geconstateerd, dat Elton Mayo in zijn denken uitgaat van de veronderstelling, dat in de industriële wereld een fundamentele belangenharmonie bestaat.

³⁹ Vgl. het volgende citaat, afkomstig van Saint Simon en daterend uit 1823: „(La société est) un véritable être dont l'existence est plus ou moins vigoureuse ou chancelante suivant que ses organes s'acquittent plus ou moins régulièrement des fonctions qui leur sont confiées”. Uit: Catechisme des Industriels, premier cahier; gecit. bij A. Cu villier, „Manuel de Sociologie”, tome premier, Paris, 1954, 2e édition, p. 14.

⁴⁰ Zie boven, p. 68 e.v.

Zoals bekend zal zijn, heeft Mayo deze term nooit gedefinieerd. Wanneer hier onder belang verstaan moet worden datgene wat dienstig is voor het welzijn van het individu, dan moet worden vastgesteld, dat wij hier te doen hebben met een uitgangspunt van waaruit geen enkele vorm van sociologie kan worden bedreven. In dat geval is Mayo voor ons probleem niet interessant. Indien echter mag worden aangenomen, dat een belang door Mayo wordt gezien als iets dat dienstig is voor de realisering van een collectieve waarde, dan kan uiteindelijk de hypothese der fundamentele belangenharmonie worden herleid tot die van de verzoenbaarheid der collectieve waarden. In dat laatste geval mag worden gezegd, dat Mayo's hypothese het uitgangspunt levert voor een sociologische theorie, en wel voor een theorie die overeenstemt met de interpretatie welke Dahrendorf van het structureel functionalisme meent te kunnen geven. Weliswaar behoeft deze harmonie niet ieder ogenblik door iedereen te worden erkend; er kunnen misverstanden optreden; doch als die misverstanden eenmaal uit de weg geruimd zijn, zal een ieder onvermijdelijk tot het inzicht moeten komen, dat die harmonie bestaat. Men zou hier van een latente harmonie kunnen spreken, zoals in de Herrschaftstheorie sprake is van een latent conflict. Het schijnt dus gerechtvaardigd te zeggen — hoewel het impliciete karakter van Mayo's uitgangspunt tot voorzichtigheid noopt — dat Mayo's maatschappijbeeld overeenstemt met dat van het structureel functionalisme zoals dat door Dahrendorf wordt geïnterpreteerd.

Een korte herbeschouwing van Mayo's theorie kan ons echter leren, dat Dahrendorf's bezwaren, zelfs waar het zo'n extreme veronderstelling betreft, niet zo gewichtig zijn als hij het laat voorkomen.

In de eerste plaats: Het feit, dat Mayo uitgaat van de veronderstelling van een fundamentele belangenharmonie, belet hem niet te spreken over vele veranderingen die zich in de industriële bedrijven tegenwoordig voortdurend voltrekken. Betekent dit, dat hij zijn uitgangspunt ontrouw geworden is, of is het veeleer zo, dat dit uitgangspunt wel degelijk veranderingen toelaat? En indien het dit laatste blijkt te zijn, betreft het dan veranderingen die alleen aan externe oorzaken kunnen worden toegeschreven?

De veranderingen die Mayo op het oog heeft, zijn die, welke door de bedrijfsleiding zelf zijn geïnitieerd. Omwille van de optimalisering der productie, zo luidt Mayo's redenering, streeft de bedrijfsleiding ernaar om van de technologische ontwikkelingen zo veel mogelijk profijt te trekken. Daarom besluit zij telkens opnieuw tot de invoering van technische veranderingen en in verband daarmee van veranderingen in de sociale

structuur van het bedrijf. De optimalisering der productie nu ligt voor Mayo geheel en al binnen de belangenharmonie welke door hem wordt verondersteld. Er is dus ruimte voor verandering ook indien er een belangenharmonie bestaat, namelijk telkens wanneer zich verandering voordoen in de beschikbare (technische) middelen.

Hier kan de tegenwerping worden gemaakt, dat Dahrendorf dit geen verandering zou noemen, aangezien de bedrijfsleiding hier alleen maar handelt binnen de bevoegdheden welke in haar rol besloten liggen, zonder dat in die rol, als positieve autoriteitsrol opgevat, wijzigingen worden aangebracht. Dit valt niet te ontkennen, maar naar onze mening is daarmee alleen maar aangetoond, dat Dahrendorf's veranderingsbegrip niet alle structurele veranderingsverschijnselen omvat en derhalve te eng is. Immers, ook al verandert er niets in de autoriteitsrol van de bedrijfsleiding, dit doet niets af aan het feit, dat deze laatste wel veranderingen teweeg brengt in de sociale structuur, b.v. in de autoriteitsverhouding tussen arbeider en baas.

Wellicht wordt nog een tweede tegenwerping gemaakt, namelijk dat het hier dan toch in ieder geval slechts veranderingen betreft, die aan externe factoren moeten worden toegeschreven; zij zijn immers tenslotte het gevolg van ontwikkelingen in de technologie, die als zodanig extern is aan het sociaal systeem. Het zwakke punt in deze tegenwerping schuilt in het woord „tenslotte". De technologie als zodanig is inderdaad extern aan het sociaal systeem, maar de technologen zijn dat niet; zij spelen mee in het sociale drama en worden door bepaalde rolvertolkers, bijvoorbeeld door de leiders van bedrijven voortdurend aangespoord tot groter inventiviteit; de technoloog ontvangt zijn opdrachten (o.a.) van de bedrijfsleiding, die daarmee gevolg geeft aan de opdracht die in haar eigen rol besloten ligt. Wat is hier nu tenslotte de oorzaak der verandering: de technologie (extern) of het sociaal systeem (intern)? De vraag gaat bedenkelijk veel op het probleem van de kip en het ei gelijken.

Maar misschien werd deze tegenwerping door ons verkeerd begrepen. Misschien werd niet bedoeld, dat de technologie het beginpunt van de verandering is, waar men pas na lang zoeken „tenslotte" bij belandt, doch dat de technologie de *voornaamste* oorzaak der verandering is. Aldus opgevat is de tegenwerping volkomen onaanvaardbaar. De technologie kan hoogstens middelen verschaffen; een middel is ondergeschikt aan de intentie waarmee het wordt gebruikt; die intentie ligt opgesloten in de rolvoorschriften der bedrijfsleiding.

In bovenstaande alinea's werd gesteld, dat vanuit Mayo's uitgangspunt inderdaad de mogelijkheid bestaat tot een sociologische benadering van

structurele veranderingen. Kenmerkend voor deze veranderingen is, dat zij op zichzelf niet noodzakelijk van conflicten vergezeld gaan. Het betreft hier dus een type van verandering dat door Dahrendorf verwaarloosd werd.

In de tweede plaats echter blijken zelfs deze veranderingen voor Mayo een aanleiding te zijn om te spreken over conflicten. Ook al zijn deze conflicten geen noodzakelijke begeleidingsverschijnselen van de door Mayo bedoelde veranderingen, niettemin treden zij veelvuldig op, en wel — aldus Mayo — als gevolg van het feit, dat de arbeiders de zin dier veranderingen niet begrijpen.

Door Mayo's critici is aangevoerd dat deze conflicten voor de sociologie niet toegankelijk zijn, aangezien het hier conflicten betreft, die door psychische factoren, namelijk door frustratie der arbeiders, zouden zijn veroorzaakt. Ofschoon ook wij weinig sympathie kunnen opbrengen voor Mayo's eenzijdige zienswijze, menen wij toch te moeten opmerken, dat zijn theorie — waarin de psychische factoren inderdaad de hoofdrol spelen — nog een andere mogelijkheid openlaat. Immers, deze conflicten worden door hem opgevat als het gevolg van psychische factoren enerzijds, doch anderzijds als het gevolg van een vertraging in de aanpassing van de „social skills”.⁴¹ Men zou dus ook kunnen zeggen, dat deze conflicten het gevolg zijn van een vertraging in de ontwikkeling der socialisatie- en communicatietechnieken, zodat de arbeiders georiënteerd blijven op de vroegere normen en daardoor de nieuwe als illegitiem beschouwen. Het resultaat is een conflict dat het omgekeerde beeld vertoont van dat, wat in Dahrendorf's Herrschaftstheorie ontwikkeld werd. Volgens de Herrschaftstheorie immers is de drager der positieve autoriteitsrol er op uit om de status quo te behouden, terwijl de drager der negatieve autoriteitsrol zich beijvert om de status quo te wijzigen; de bedrijfsleiding zou dus vechten voor het behoud der bestaande regeling, de arbeider voor de verandering. Bij Mayo daarentegen zien wij de bedrijfsleiding optreden als de kampioen voor de verandering, de arbeider als de beschermer der traditie.⁴²

Wel dient te worden erkend dat het conflict dat in Mayo's theorie gepast kan worden, geen echt conflict is. Het echte conflict berust immers op een tegenstrijdigheid van waarden, die bestaan blijft, hoever men de waarden ook expliciteert; vandaar dat het echte conflict niet op te lossen is, zolang de partijen aan deze tegenstrijdige waarden blijven vasthouden.

---

⁴¹ Zie boven, p. 67—68.

⁴² Vgl. ook: T. N. Whitehead, „Leadership in a free society”, Cambridge Mass., 1947, p. 59.

Mayo's conflict daarentegen kan worden opgelost, doordat wordt aangetoond, dat de partijen dezelfde waarden nastreven. Wij zouden daarom willen voorstellen aan Mayo's conflicttype de naam quasi-conflict te geven.

Echter ook dit quasi-conflict is sociologisch relevant; ten eerste omdat de vermeende belangendisharmonie, waarin het zijn oorsprong vindt, althans mede door de sociologie kan worden verklaard; in de tweede plaats, omdat de vermeende belangendisharmonie, zolang zij niet is gelogenstraft, dezelfde gevolgen zal hebben als de echte.

De conclusie kan dus luiden, dat Mayo's theorie inderdaad gebaseerd is op het door Dahrendorf gewraakte integratie-postulaat, doch dat Dahrendorf's bezwaren hiertegen overdreven zijn.

Maar wij hebben reeds al te lang bij Mayo stilgestaan. Laten we ons daarom haasten om te onderzoeken in hoeverre Dahrendorf's opvatting over het uitgangspunt der structureel-functionalisten houdbaar is voor de theorieën van Merton en Parsons, die in onze jaren bij uitstek gelden als de gezaghebbende vertegenwoordigers van het structureel functionalisme.

Wat Merton betreft, kan er geen twijfel aan bestaan, dat door hem het integratie-postulaat in de zin van Dahrendorf niet wordt gehouden.

Met grote nadruk verzet Merton zich namelijk tegen het postulaat der functionele eenheid, dat het uitgangspunt zou zijn van de sociale anthropologie van Malinowski c.s..⁴³ Volgens dit postulaat zouden de delen van de sociale structuur zich zodanig tot elkaar verhouden, dat er geen conflicten worden geproduceerd die noch oplosbaar noch reguleerbaar zijn.⁴⁴ De vraag in hoeverre deze beschuldiging aan het adres van Malinowski c.s. gerechtvaardigd is, kan hier gevoeglijk buiten beschouwing blijven. Voor ons is gewichtig, dat het postulaat der functionele eenheid klaarblijkelijk minder pretentieus is dan het integratie-postulaat, dat Dahrendorf aan de basis van het structureel functionalisme meent te kunnen waarnemen. Zoals hierboven reeds werd opgemerkt, impliceert Dahrendorf's integratie-begrip een volstrekte consensus; functionele eenheid daarentegen is per definitie reeds bereikt, wanneer de conflicten gereguleerd kunnen worden, ook al zijn zij daarmee niet opgelost, m.a.w. ook al heerst er geen volstrekte eensgezindheid. Welnu, reeds tegen dit minder pretentieuze postulaat wordt door Merton verzet aangetekend.

---

⁴³ R. Merton, „Social theory and social structure”, Glencoe Ill., 1957, 2d edition, p. 25—26.

⁴⁴ R. Merton, o.c., ibidem.

In de eerste plaats betoogt hij, dat de veronderstelling van het bestaan van een functionele eenheid, die per definitie de gehele maatschappij omvat, in strijd is met de feiten. Bovendien, zo vervolgt hij, zou deze veronderstelling slechts een zeer geringe heuristische nuttigheid hebben, aangezien zij de aandacht van de onderzoeker afleidt van „possible disparate consequences of a given social cultural item... for diverse social groups”.⁴⁵ De gelijkenis dringt zich op met Dahrendorf's uiteenzetting over de beperkte nuttigheid van het (vermeende) integratie-postulaat der structureel functionaristen.

Ook het voorbeeld, waarmede Merton zijn betoog illustreert, zou door Dahrendorf gegeven kunnen zijn: Wanneer in een maatschappij meerdere godsdiensten worden aangehangen, blijkt dit vaak de bron te zijn van veelvuldige, langdurige en heftige conflicten. Eveneens doen zich in vele maatschappijen botsingen voor tussen godsdienstige en niet-godsdienstige waarden; men denke slechts, aldus Merton, aan het vraagstuk van de regeling der geboorten. Uit dit voorbeeld trekt Merton de conclusie, dat bepaalde sociale instellingen blijkbaar functioneel zijn voor de ene subgroep en dysfunctioneel voor andere subgroepen of voor de maatschappij als geheel.⁴⁶ Hij zou slechts andere termen hebben gebruikt — en dus geheel en al binnen het kader van zijn eigen theorie zijn gebleven — wanneer zijn conclusie had geluid, dat bepaalde maatschappijen een structuur vertonen die de kiem voor haar verandering in eigen boezem draagt.⁴⁷

Zelfs voorzover een instelling duurzaam is, aldus zegt Merton tenslotte, behoeft niet te worden aangenomen, dat zij volslagen functioneel moet zijn. Veel vruchtbaarder lijkt hem de voorlopige veronderstelling, dat „persisting cultural forms have a net balance of functional consequences either for the society considered as a whole or for subgroups sufficiently powerful to retain these forms intact by means of direct coercion or indirect persuasion”.⁴⁸ Wat men ook van deze veronderstelling en van deze formulering moge denken, in ieder geval is het duidelijk, dat Merton de duurzaamheid van een structureel, b.v. van een rollencomplex, genoegzaam verklaard acht door het feit, dat er een groep is, die door machtsmiddelen dit structuurdeel sauveert.

Klaarblijkelijk is bij Merton dus geen sprake van een integratie-postulaat in de zin van Dahrendorf. Wij kunnen dus besluiten, dat Dahren-

⁴⁵ R. Merton, o.c., p. 27—28.

⁴⁶ R. Merton, o.c., p. 28—30.

⁴⁷ Vgl. ook: o.c., p. 40: Door de introductie van het dysfunctie-begrip wordt het terrein van de sociale verandering voor de functionele analyse opengelegd.

⁴⁸ R. Merton, o.c., p. 32.

dorf's interpretatie van het uitgangspunt der structureel-functionalisten, wat Merton betreft, niet houdbaar is. Dahrendorf's bezwaren zijn dan ook t.a.v. Merton's theorie ongegrond. Conflict en verandering blijken voor Merton wel degelijk sociologisch benaderbaar te zijn.

Wat de theorie van Parsons betreft, liggen de zaken enigszins anders. Parsons spreekt veelvuldig over integratie. Deze term, zo leert men uit een voetnoot, slaat enerzijds op de onderlinge verzoenbaarheid van de delen van een systeem, anderzijds op de zelfhandhaving van dat systeem tegenover zijn omgeving.⁴⁹ Deze omschrijving brengt ons nog niet veel verder. Het beeld wordt echter duidelijker, wanneer wij letten op het beoogd dat Parsons op die zelfde plaats ontwikkelt.

De integratie van het sociaal systeem, zo verklaart hij, berust op de voorwaarde, dat gemeenschappelijke normen, die de belichaming zijn van culturele waarden, door de betrokken personen, de actores, als richtlijn voor hun handelen worden geaccepteerd, of anders gezegd, deze integratie is afhankelijk van de oriëntatie van de actores op collectieve normen.⁵⁰

Nu kan die oriëntatie van het ene geval tot het andere zeer verschillend van karakter zijn. Het kan zijn, dat de actor zich aan de normen conformeert, omdat hij dit om enige particuliere reden nuttig acht; maar het is ook mogelijk, dat hij deze normen tot de zijne heeft gemaakt, dat hij ze heeft geïnternaliseerd, zodat hij het als een behoefte ervaart om zich aan die normen te conformeren: „To act in conformity with (the standards) becomes a need-disposition in the actor's own personality structure, relatively independent of any instrumentally significant consequences of that conformity”. Deze laatste figuur ziet Parsons als het fundamentele type van normbinding.⁵¹ Even later omschrijft hij deze figuur, in het hem eigen idioom, als de „integration of a set of common value patterns with the internalized need-disposition structure of the constituent personalities”. En hij laat erop volgen: „That the stability of any social system except the most evanescent interaction process is dependent on a degree of such integration may be said to be the fundamenteel dynamic theorem of sociology”.⁵²

Blijkbaar berust volgens Parsons de integratie van het sociaal systeem op de geïntegreerdheid van collectieve waarden en individuele „need-dispositions”, of anders gezegd, op de consensus over de waarden. Het

---

⁴⁹ T. Parsons, „The Social System”, Glencoe Ill., 1951, p. 36.

⁵⁰ T. Parsons, o.c., p. 36—37.

⁵¹ T. Parsons, o.c., p. 37.

⁵² T. Parsons, o.c., p. 42.

is duidelijk, dat het door Dahrendorf gewraakte begrip (sociaal-structurele) integratie inderdaad door Parsons wordt gehanteerd.

Moet nu ook worden aangenomen, dat Parsons' theorie gebaseerd is op de grondstelling welke door Dahrendorf aan het structureel-functionalisme wordt toegeschreven? Die grondstelling zou zijn, dat het sociaal systeem normaliter, d.w.z. tenzij uitwendige factoren verstoringen teweeg brengen, geïntegreerd is. Op het eerste gezicht schijnt er weinig overeenstemming te bestaan tussen deze grondstelling en het hierboven geciteerde „fundamental theorem” van Parsons. Bij nader toezien moet men evenwel erkennen, dat deze overeenstemming inderdaad bestaat.

Onze argumentatie is de volgende: De gehele context, waaruit wij hierboven citeerden, suggereert, zonder dat dit door Parsons met evenzoveel woorden wordt gezegd, dat men in plaats van stabiliteit ook integratie mag lezen. Welnu, elders in zijn werk verklaart Parsons van de theoretische assumptie uit te gaan, dat sociale systemen een tendenz naar stabilisering vertonen.⁵³ Indien het woord stabiliteit mag worden vervangen door integratie, dan kan dus worden geconcludeerd, dat sociale systemen volgens Parsons naar integratie tenderen. Dit kan niets anders betekenen, dan dat zij deze integratie ook zullen bereiken en vervolgens behouden, tenzij uitwendige factoren verstoringen teweeg brengen. In deze zin kan dus met Dahrendorf worden gezegd, dat Parsons de stelling houdt, dat sociale systemen normaliter geïntegreerd zijn.

Had Dahrendorf, waar het Parsons betreft, tot zover dus het gelijk aan zijn zijde, zijn bezwaren tegen de theorie van Parsons kunnen wij niet onderschrijven. Volgens Dahrendorf zou Parsons immers door zijn grondstelling verhinderd zijn om de verschijnselen van conflict en verandering te benaderen. Al moet worden toegegeven, dat Parsons zich in feite nog weinig of niet met de studie van deze verschijnselen heeft beziggehouden, dat zijn uitgangspunt hem principieel zou beletten dit te doen, moet stellig worden ontkend.

Doordat Parsons de integratie van het sociaal systeem als de normale toestand beschouwt, is hij uiteraard gedwongen om de verandering en het conflict in eerste instantie toe te schrijven aan uitwendige oorzaken. Voor Dahrendorf is daarmee bewezen, dat Parsons' theorie onbruikbaar is voor de studie van verandering en conflict. Wij kunnen dit niet inzien.

Het is volkomen duidelijk, dat men vanuit de kennis over het geïntegreerde systeem niets kan zeggen over het al of niet optreden van uitwendige verstoringfactoren. Op het moment echter, dat die uitwendige factor zijn werk heeft gedaan, kan men constateren wat de gevolgen zijn

---

⁵³ T. Parsons, o.c., p. 481.

voor het sociaal systeem; de kennis over het geïntegreerde systeem maakt dan ook inzichtelijk, waarom het systeem nu moet veranderen en waarom er conflicten optreden.

Wat het conflict betreft, zal de situatie namelijk de volgende zijn: In een volkomen geïntegreerd systeem wordt een nieuwe waarde geïntroduceerd die strijdig is met het aanwezige waardensysteem. Het resultaat is, dat de consensus over de waarden is verstoord; de oude normen, waarop de ene partij in het sociaal systeem georiënteerd is, zijn strijdig met de nieuwe normen, waarop de andere partij zich oriënteert. Deze toestand is niet houdbaar, de stabiliteit is dus aangetast; de fase van, althans latent, conflict is ingetreden. Omdat op deze wijze samenleven niet mogelijk is, gaat men pogen nieuwe regelingen tot stand te brengen, d.w.z. nieuwe normen te creëren, die als gemeenschappelijke richtlijnen kunnen dienen. Bij die pogingen laten de partijen zich leiden door de waarden die zij als legitiem erkennen, of in de termen van Parsons: door de waarden die hun leden hebben geïnternaliseerd. Omdat die waarden echter onderling niet verzoenbaar zijn, zullen de partijen tenslotte gedwongen zijn om, tot bescherming van hun waarden, hun toevlucht te zoeken in het gebruik van machtsmiddelen; het manifest conflict is daarmee een feit geworden.

In bovenstaande alinea werd het conflict geheel benaderd met behulp van de begrippen die Parsons in zijn analyse van het geïntegreerd sociaal systeem ontwikkeld heeft. Alleen het begrip macht hadden wij nog niet bij Parsons ontmoet. Dat hij echter ook het machtsmoment, en de functie daarvan, onderkent, blijkt uit zijn beschouwingen over de uitwendige en geformaliseerde processen van sociale controle, waarbij hij komt te spreken over het stelsel van rollen — politie, rechter, enz. — dat is ingesteld met het doel om door middel van negatieve sancties de naleving der normen af te dwingen.⁵⁴

De conclusie moet dus luiden, dat Parsons ondanks zijn voorkeur voor integratieverschijnselen een theorie geconstrueerd heeft, waarmee het in principe mogelijk is ook de verschijnselen van conflict en verandering te benaderen. Dahrendorf's bezwaren zijn dus niet steekhoudend. Wat deze auteur zich te weinig heeft gerealiseerd, is dat conflict en verandering niet los te denken zijn van vrede en stabiliteit. Wanneer iemand de verschijnselen van conflict en verandering wil bestuderen, is het niet meer dan normaal, dat hij deze verschijnselen in verband brengt met die van stabiliteit en vrede.

---

⁵⁴ T. Parsons, o.c., p. 311; vgl. ook T. Parsons and E. Shils, eds, „Toward a general theory of action”, Cambridge Mass., 1954, p. 174.

Dahrendorf's misvatting is overigens zeer wel te begrijpen.

Een eerste oorzaak is waarschijnlijk gelegen in het feit, dat de structureel-functionalisten nooit een duidelijk onderscheid hebben gemaakt tussen integratie en evenwicht. Door een herijking van deze termen zouden reeds veel misverstanden uit de weg kunnen worden geruimd. Integratie zou dan moeten betekenen de continueerbaarheid van een sociale structuur, of van een structuurdeel, op grond van consensus, d.w.z. op grond van de algemene erkenning dat die structuur of dat structuurdeel de belichaming is van culturele waarden. Evenwicht zou moeten worden omschreven als de continueerbaarheid van een sociale structuur of structuurdeel op grond van de machtsverhoudingen. Het belang van dit onderscheid bestaat hierin, dat in de integratie, voorzover zij gerealiseerd is, geen aanleiding voor conflict en voor verandering als gevolg van dat conflict gelegen is, terwijl in het evenwicht het conflict reeds in latente vorm aanwezig is en de aanzet voor verandering daarmede dus is gegeven. Door de explicitering van dit evenwichtsbegrip zou onmiddellijk duidelijk worden, dat voor het structureel functionalisme de benadering van conflict en verandering zeer wel mogelijk is. Meer genuanceerd is overigens de verdeling in stabiliteit van de hoogste, van lagere en laagste graad, die in de zesde paragraaf van het vorige hoofdstuk werd voorgesteld en die eveneens volledig in het structureel functionalisme kan worden ingepast.

Een tweede oorzaak van Dahrendorf's misverstand ligt zeer waarschijnlijk in het feit, dat Parsons de integratie tot uitgangspunt van zijn theorie heeft gemaakt en aan deze integratie een groot deel van zijn boek heeft gewijd. Hierboven werd echter reeds betoogd, dat deze grondstelling per modum negationis ook als uitgangspunt kan dienen voor de studie van conflict en verandering. Parsons' theorie begint eenvoudig een (hypothetische) fase eerder dan die van Dahrendorf. En dit is des te minder bezwaarlijk omdat de door Parsons veronderstelde eerste fase, die van integratie, slechts een theoretische constructie is.⁵⁵ Wie wil ontkennen, dat deze fase ooit een realiteit is geweest, komt daardoor in het geheel niet in botsing met Parsons' grondstelling. Wellicht hebben vanaf de vroegste tijden alleen maar structuren bestaan die in meerdere of mindere mate gedesintegreerd waren, omdat de versturende uitwendige invloeden eveneens vanaf de vroegste tijden werkzaam kunnen zijn geweest.

Zo blijft dus de conclusie gehandhaafd, dat Parsons' theorie zich leent voor de studie van het sociaal conflict. Wij moeten hieraan toevoegen, dat onze eigen ontwikkeling van de conflictsociologie op vele punten door

⁵⁵ T. Parsons, „The social system”, p. 205 en 481.

Parsons werd geïnspireerd. Anderzijds kan niet worden ontkend, dat Parsons' theorie tot vele misverstanden aanleiding geeft. Dit is een van de redenen, waarom ons betoog in de zesde paragraaf van het vorige hoofdstuk niet zonder meer een uitwerking is van wat door Parsons werd begonnen.

Hierboven werd betoogd, dat Dahrendorf's bezwaren tegen het structureel functionalisme niet houdbaar zijn. Maar Dahrendorf heeft zich niet beperkt tot het leveren van critiek. Hij heeft zich, zoals wij zagen, ook ingespannen om zelf een conflictologie te ontwikkelen. En zo rijst thans de vraag, in hoeverre Dahrendorf's conflictologie beschouwd kan worden als een alternatief, dat boven het structureel functionalisme te prefereren is. Wij zijn van mening, dat Dahrendorf's alternatief om fundamentele redenen moet worden afgewezen.⁵⁶

Aan de basis van Dahrendorf's conflictologie ligt de stelling, dat de maatschappelijke verhoudingen machtsverhoudingen zijn. Weliswaar verklaart hij in zijn boek over het klassenconflict, dat hij niet over macht maar over „Herrschaft” spreekt, doch de betekenis die hij aan dit Herrschafts-begrip schijnt te geven, is — gezien het sociologisch spraakgebruik — uitermate merkwaardig. Sinds Max Weber, naar wiens definitie Dahrendorf zelf refereert, heeft Herrschaft nooit anders betekend dan het vermogen van een actor om gehoorzaamheid af te dwingen op grond van het feit, dat deze actor bekleed is met een bevelsbevoegdheid die als legitiem, d.w.z. als beantwoordend aan de geldende waarden, wordt erkend. Ook Dahrendorf ziet het verschil tussen macht en Herrschaft gelegen in de afwezigheid, respectievelijk de aanwezigheid, van de legitimeitsbasis, maar hij verzuimt zorgvuldig dit begrip te definiëren. Slechts uit de context moet men afleiden, wat het bij hem betekent. Herrschaft blijkt dan te zijn legitime macht; en legitime macht is macht die berust op heersende normen. Zo doemen er dus twee mogelijkheden op: Heersende normen zijn normen die beantwoorden aan waarden die althans door een der partijen worden erkend — en dan berust de Herrschaft dus althans ten dele op die waarden; ofwel, heersende normen zijn normen, die uitsluitend hun dwingende kracht ontleen aan het bevel van de machthebber — en dan berust Herrschaft uitsluitend op macht. De eerste interpretatie is die van het structureel functionalisme, waartegen Dahrendorf zich mordicus verzet. Dus rest ons niets anders dan de tweede interpretatie te aan-

---

⁵⁶ Dahrendorf's stellingen, die in de hier volgende alinea's worden besproken, zijn samengevat in de tweede paragraaf van dit hoofdstuk.

waarden: volgens Dahrendorf berust Herrschaft op macht, ondanks het feit, dat hij tussen die twee begrippen een distinctie poogt te handhaven.

Er is nog een tweede, zeer centrale, plaats in Dahrendorf's theorie, waar de legitimeitsbasis ter sprake wordt gebracht. In het klassenconflict, zo verzekert hij ons, is de legitimeitsbasis in het geding. Na alles wat in de vorige alinea gezegd word, zal het duidelijk zijn dat men hier in plaats van legitimeitsbasis ook bevelsmacht kan lezen. Als legitimeitsbasis niets te maken kan hebben met de erkenning van waarden — en dat kan inderdaad niet, want anders zou Dahrendorf een structureel-functionalist zijn — dan kan het klassenconflict alleen maar een conflict zijn om de macht tot het uitvoeren van voorschriften.

Ook de term waarden wordt door Dahrendorf gebruikt. In „Out of Utopia” zegt hij, dat zij veeleer afgedwongen zijn dan algemeen aanvaard. Dat zij niet altijd algemeen aanvaard zijn, wordt ook door het structureel functionalisme gehouden. Het wezenlijk verschil tussen het waardenbegrip bij de structureel-functionalist en bij Dahrendorf kan dus alleen nog schuilen in het woord „afgedwongen”. Dat waarden worden afgedwongen door de partij die haar erkent, is een stelling die in het structureel functionalisme moet worden ondergebracht. Wanneer Dahrendorf geen structureel-functionalisme wil zijn, moet hij dus zeggen, dat waarden worden afgedwongen door een partij voor wie zij geen waarden zijn. Hier verliest het woord „waarde” iedere betekenis.

In de Herrschaftstheorie liggen de zaken enigszins gecompliceerder. Hier wordt de waarde gedefinieerd als een belang dat zich in de heersende normen heeft uitgedrukt. Een belang blijkt vervolgens te zijn een gedragsoriëntatie die verwacht wordt van de drager van een positie op grond van die positie. Hier stoten wij op een interessante figuur. Terwijl in het structureel functionalisme een positie, alias een complex van rechten en plichten, wordt opgevat als de uitdrukking van een waarde die althans door één partij wordt erkend, blijkt bij Dahrendorf de waarde, die immers een belang is, voort te vloeien uit de positie. De vraag dringt zich nu op, wat dan wel die positie is. Wij kunnen ons slechts één antwoord voorstellen: De positie is voor Dahrendorf slechts een plaats in een machtsverhouding. Er is dus maar één conclusie mogelijk: In Dahrendorf's Herrschaftstheorie vloeit waarde voort uit macht.

Tenslotte: Waarden en belangen zijn voor Dahrendorf gedragsoriëntaties die van de bekleders van autoriteitsposities worden verwacht. Van de bekleders van een positieve autoriteitspositie wordt verwacht, dat hij zijn gedrag zal oriënteren op het behoud der bestaande machtsrelaties; van de bekleders van een negatieve autoriteitspositie wordt verwacht, dat

zijn gedrag georiënteerd zal zijn op de verandering der bestaande machtsrelaties. Dahrendorf verzuimt de lezer nader in te lichten omtrent de aard dier verwachtingen. Twee mogelijkheden zijn hier denkbaar ofwel het zijn verwachtingen waarvan de socioloog Dahrendorf meent, dat zij in het Herrschaftsverband leven, ook al is nog niet iedereen zich daarvan bewust, ofwel het zijn verwachtingen die de wijsgeer Dahrendorf op grond van zijn anthropologie meent te mogen koesteren. In beide gevallen echter, kunnen deze verwachtingen nergens anders op berusten dan op de overtuiging, dat de mensen streven naar het bezit van macht en dat hun gedrag hierdoor wordt beheerst. In het eerste geval is dit een overtuiging die in het Herrschaftsverband zou leven, in het tweede geval is het de wijsgerige overtuiging van Dahrendorf zelf.

Blijkbaar moeten wij dus concluderen, dat de grondstelling van Dahrendorf's conflictologie de volgende is: De mens streeft naar het bezit van macht; derhalve is de sociale structuur een, steeds labiel, stelsel van machtsverhoudingen.

Dat Dahrendorf hier wellicht een anthropologische stelling heeft geïntroduceerd, die de onze niet is mag thans niet ons voornaamste bezwaar zijn. Het gaat hier om een empirisch-wetenschappelijke theorie, die allereerst met empirisch-wetenschappelijke argumenten moet worden verdedigd en bestreden. Welnu, ons bezwaar is, dat Dahrendorf hier principieel voorbijgaat — en voorbij moet gaan, omdat hij geen structureel-functionalist wil zijn — aan het onmiskenbare empirische gegeven, dat de mensen waarden erkennen, d.w.z. dat zij zich verplicht achten zich op bepaalde wijzen te gedragen en van anderen dienovereenkomstige gedragswijzen verwachten, omdat zij in deze gedragswijzen de realisering zien van iets dat omwille van zichzelf verdient gerealiseerd te worden; of dit terecht of ten onrechte geschiedt, is hier niet aan de orde. Het gaat alleen om het harde feit, dat mensen waarden aanhangen, een feit dat door Dahrendorf totaal wordt verwaarloosd. Het gevolg is, dat zijn theorie noodzakelijk irreeel zal zijn.

Hoe onrealistisch zij is, blijkt reeds hieruit, dat Dahrendorf ondanks zichzelf er ternauwernood in is geslaagd om aan de werkelijkheid voorbij te gaan. Bij herhaling heeft hij zich immers laten verleiden om zich te bedienen van de termen legitimiteit en waarde, zij het niet dan na hun betekenis totaal te hebben ontkracht. Men ontkomt dan ook niet aan de indruk, dat Dahrendorf voortdurend heeft moeten vechten tegen de, hem door de realiteit opgedrongen, noodzaak om niet alleen deze termen, maar ook de betekenis die aan deze termen in het structureel-functionalisme verbonden is, over te nemen. Indien deze indruk juist is, worden de zwak-

heden in Dahrendorf's theorie evenzovele argumenten voor de bruikbaarheid van het structureel functionalisme.

Onze studie is hiermede voltooid. Vele vragen zijn onbeantwoord gebleven en nieuwe vragen dringen zich op.

Met name stelt zich opnieuw de vraag, waarom de psychologische conflictbenadering in de afgelopen decennia zo onevenredig veel aandacht gekregen heeft; wij moesten immers constateren, dat dit niet kan worden toegeschreven, zoals vaak is gebeurd, aan de beginselen van het structureel functionalisme. Tendele moet deze eenzijdigheid wellicht worden geweten aan de conservatieve oriëntatie van veel sociologen, die hun aandacht afhiel van de verschijnselen van verandering en conflict. Voor een ander deel is zij wellicht te verklaren uit het feit, dat de sociologie in de laatste dertig jaar zich vooral in of onder invloed van de Verenigde Staten ontwikkeld heeft, waar Spencer's theorie, volgens welke de sociologie gebaseerd zou zijn op de psychologie, grote opgang heeft gemaakt. Een derde oorzaak ligt misschien ook in de grote belangstelling die door de structureel-functionalistten aan de dag is gelegd voor de socialisatie-processen, die zo nauw aan het psychologische belangstellingsveld verwant zijn. Deze interesse is waarschijnlijk op haar beurt weer mede bepaald door wat naar ons vermoeden de voornaamste oorzaak is geweest, namelijk de onmiskenbaar grote vlucht die de contemporaine psychologie genomen heeft. Doch dit alles zijn slechts hypothesen, die vragen om een afzonderlijk, ook wetenschapssociologisch, onderzoek.

Tenslotte rijst een vraag van wijsgerige aard. Wanneer de socioloog uit empirische observatie heeft geleerd, dat conflicterende partijen zich steeds, te goeder of te kwader trouw, beroepen op de gerechtvaardigheid van hun eisen, en daarmee dus impliciet de stelling huldigen, dat er waarden zijn die een algemene gelding hebben, zodat iedereen er voor in eerbied moet buigen, moet dan niet worden aangenomen, dat de maatschappij uiteindelijk de bestemming heeft om tot een consensus over de waarden te komen? Maar tot het beantwoorden van deze vraag ontbreekt ons elke bevoegdheid. Hier past slechts het woord te geven aan de filosoof.

Ons werk is gedaan. De sociologie van het conflict is na deze studie nog steeds ternauwernood geschreven. Wij hebben slechts een eerste grove schets gegeven van wat naar onze overtuiging haar oriëntatie dient te zijn. Uitbouw, en waarschijnlijk ook correctie, zijn daarom dringend noodzakelijk.

LIJST VAN AANGEHAALDE WERKEN

- Adorno, T W, e a, *The authoritarian personality*, New York, 1950
- Allport, G W, *Guidelines for research in international cooperation*, in Pear Allport, G. W., *The nature of prejudice*, Cambridge Mass, 1954
- Arensberg, C, *Behavior and organization industrial studies*, in Rohrer-Sherf Arensberg, C, e a, *Research in industrial human relations a critical appraisal*, New York, 1957
- Bell, D, *Adjusting men to machines*, in *Commentary*, 3 (1947)
- Bendix, R, *Work and authority in industry*, New York, 1956
- Benedict, R, *Patterns of culture*, (Mentor), 1949
- Berg, J H van den, *Metabletica of leer der veranderingen. Beginselen van een historische psychologie*, Nijkerk, 1957
- Bernard, J, *The conceptualization of intergroup relations with special reference to conflict*, in *Social Forces*, 29 (1950—51)
- Bernard, J, *The sociological study of conflict*, in *The nature of conflict*
- Bernard, J, *The theory of games of strategy as a modern sociology of conflict*, in *American Journal of Sociology*, 59 (1953—54)
- Bernstein, F, *Der Antisemitismus als Gruppenscheinung*, Berlin, 1926
- Bertling, C T, *Sociale werkelykheid by primitieven*, Groningen, 1947
- Bettelheim, B. en M Janowitz, *Dynamics of prejudice*, New York, 1950
- Bierstedt, R, *An analysis of social power*, in Coser—Rosenberg
- Blumer, H, *Sociological theory in industrial relations*, in *American Sociological Review*, 12 (1947).
- Bij, T S van der, *Ontstaan en eerste ontwikkeling van den oorlog*, Groningen, 1929
- Cantril, H, *Tensions that cause wars* Common Statement and individual papers by a group of social scientists brought together by UNESCO, Urbana, 1950
- Cayton, H R, *The psychology of the negro under discrimination*, in Rose
- Christie, R en M Jahoda, *Studies in the scope and method of „The authoritarian personality“*, Glencoe Ill, 1954
- Clark, K, *Group violence A preliminary study of the attitudinal pattern of its acceptance and rejection a study of the 1943 Harlem riot*, in *Journal of Social Psychology*, 19 (1944)
- Coch, L en J French, *Overcoming resistance to change*, in *Human Relations*, 1 (1948)
- Coleman, J S, *Community conflict* Glencoe Ill, 1957
- Coser, L A en B Rosenberg, *Sociological theory a book of readings*, New York, 1957
- Coser, L A, *The functions of social conflict* Glencoe Ill, 1956
- Crozier, M, *Le mouvement des „relations humaines“ et l'etude objective des rapports entre patrons et ouvriers* Communication Paper, International Sociological Association, Liege Congress, 1953, Nr ISA/L/IC/Ind/12
- Cuvillier, A, *Manuel de Sociologie*, T I, Paris, 1954 (tweede druk)
- Dahlke, O, *Race and minority riots a study in the typology of violence*, in *Social Forces*, 30 (1951—52)
- Dahrendorf, R, *Homo sociologicus* Koln/Opladen, 1959
- Dahrendorf, R, *Industrie- und Betriebssoziologie*, Berlin, 1956
- Dahrendorf, R, *Out of Utopia toward a reorientation in sociological analysis*, in *American Journal of Sociology*, 64 (1958—59)

- Dahrendorf, R., *Soziale Klassen und Klassenkonflikt in der industriellen Gesellschaft*, Stuttgart, 1957.
- Deutsch, M., *Field theory in social psychology*, in Lindzey
- Dollard, J., *Caste and class in a southern town*, New York, 1957. (eerste druk 1937).
- Dollard, J., e.a., *Frustration and aggression*, New Haven, 1939.
- Dubin, R., *Constructive aspects of industrial conflict*, in Kornhauser-Dubin-Ross.
- Dubin, R., *Industrial conflict and its institutionalization*, Communication Paper, International Sociological Association, Liege Congress, 1953, Vol I, Ind. 8
- Eaton, W., *Hypotheses relating to worker frustration*, in Journal of Social Psychology, 35 (1952).
- Eysenck, H. J., *Uses and abuses of psychology*, (Pelican), 1958.
- Fairchild, H. P., *Dictionary of sociology*, New York, 1944.
- Farber, M. L., *Psychoanalytic hypotheses in the study of war*, in: Journal of Social Issues, 11 (1955).
- Flugel, J. C., *Man, morals and society*, New York, 1947.
- Flugel, J. C., *Some neglected aspects of world integration*, in Pear.
- Frazier, E. F., *Black bourgeoisie*, Glencoe Ill., 1956.
- French, Th. M., *Social conflict and psychic conflict*, in American Journal of Sociology, 44 (1938—39).
- Frenkel-Brunswik, E., *A study of prejudice in children*, in Human Relations, 1 (1948).
- Frenkel-Brunswik, E., *Further explorations by a contributor to „The authoritarian personality“*, in Christie-Jahoda
- Freud, S., *Abriss der Psychoanalyse*, Frankfurt/M., 1955 (oorspronkelijk verschenen in Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse und Imago, 25 (1940)).
- Freud, S., *Des Unbehagen in der Kultur*, Frankfurt/M., 1955 (eerste druk Weenen, 1930).
- Freud, S., *Jenseits des Lustprinzips*, Weenen, 1920. (= Beiheft 11, zur Internationalen Zeitschrift für Psychoanalyse, 6 (1920)).
- Freud, S., *Massenpsychologie und Ich-Analyse*, Weenen, 1921.
- Fromm, E., *Escape from freedom*, New York, 1941.
- Gardner, B. en D. Moore, *Human relations in industry*, Chicago, 1950.
- Geiger, Th., *Die Klassengesellschaft im Schmelztiegel*, Köln and Hagen, 1949.
- Gittler, J. B., *Review of sociology*, New York, 1957.
- Gouldner, A., *Wildcat strike*, Yellow Springs, 1954.
- Gumplovics, L., *Der Rassenkampf*, Innsbruck, 1883.
- Gurvitch, G., *A sociological analysis of international tensions*, in Cantril.
- Hamblin, R. L., *Group integration during a crisis*, in Human Relations, 11 (1958).
- Harding, J., e.a., *Prejudice and ethnic relations*, in Lindzey.
- Hollander, A. N. J. den, *Het andere volk*, Leiden, 1946.
- Homans, G., *Industrial harmony as a goal*, in Kornhauser-Dubin-Ross.
- Homans, G., *The human group*, London, 1957 (tweede druk).
- Hopkins, P., *Psychology of social movements*, London, 1938.
- Horney, K., *The neurotic personality of our time*, New York, 1937.
- Horst, L. van der, *Over de sociaal-psychologische achtergrond van de oorlog*, in Nederlands Tijdschrift voor de Psychologie en haar grensgebieden, 5 (1950).
- Hovland, C. J. en R. R. Sears, *Minor studies in aggression, VI, Correlation of lynchings with economic indices*, in Journal of Psychology, 9 (1940).
- Jackson, J. M., *Current trends in group dynamics research and theory*, Ann Arbor, 1956 (stencil).
- James, H. en C. Tenen, *Grievances and their displacement*, in Occupational Psychology, 20 (1946).
- Jaques, E., *The changing culture of a factory*, London, 1957.

- Kerr, C en A Siegel, *The interindustry propensity to strike: an international comparison*, in Kornhauser-Dubin-Ross
- Kerr, M, *Personality and attitudes towards warfare*, in Pear.
- Klueberg, O, *Social psychology*, New York, 1940
- Klueberg, O., *Tensions affecting international understanding: a survey of research*, New York, 1950.
- Konig, R., *Sociologie in deze tyd*, Amsterdam, 1952.
- Kornhauser, A, *Human motivations underlying industrial conflict*, in: Kornhauser-Dubin-Ross.
- Kornhauser, A., R. Dubin en A. Ros, *Industrial conflict*, New York/Toronto/London, 1954.
- Krech, D en R. S. Crutchfield, *Theory and problems of social psychology*, New York, 1948
- Lasswell, H D en A Kaplan, *Power politics*, London, 1952.
- Lewin, K, R Lippitt en R White, *Patterns of aggressive behavior in experimentally created social climates*, in Journal of Social Psychology, 10 (1939)
- Lewin, K, *Resolving social conflicts*, New York, 1948
- Lindzey, G, *Handbook of social psychology*, Cambridge Mass., 1954.
- Linton, R. *The study of man*, New York, 1936.
- Mann, F, *Studying and creating change a mean to understanding social organization*, in Arensberg e a
- Marx, K., *Das Kapital*, Berlin, 1953
- Mayo, E, *The human problems of an industrial civilization*, New York, 1933.
- Mayo, E., *The social problems of an industrial civilization*, London, 1957 (eerste druk . New York, 1933).
- Merton, R K, *Social theory and social structure*, Glencoe Ill, 1957 (tweede druk)
- Miller, N. E., e a., *The frustration-aggression hypothesis*, in Psychological Review, 48 (1941).
- Mintz, A., *A re-examination of correlations between lynchings and economic indices*, in Journal of Abnormal and Social Psychology, 41 (1946).
- Moore, W., *Current issues in industrial sociology*, in American Sociological Review, 12 (1947).
- Myrdal, G., *An american dilemma*, New York, 1944.
- Naess, A., *The function of ideological conviction*, in . Cantril.
- Naess, A, *The nature of conflict. Studies on the sociological aspects of international tensions*. By the International Sociological Association in collaboration with J Bernard, T. H Pear, R. Aron, R. C. Angell, Paris (UNESCO), 1957.
- Newcomb, Th. M. en E. L. Hartley, *Readings in social psychology*, New York, 1947.
- Oldendorff, A., *De psychologie van het sociale leven*, Utrecht, 1953.
- Oldendorff, A., *De vreemdeling*, Utrecht, 1956.
- Park, R. E en E. W. Burgess, *Introduction to the science of sociology*, Chicago, 1926
- Parsons, T, *The social system*, Glencoe Ill, 1951.
- Parsons, T en E Shils, *Toward a general theory of action*, Cambridge Mass., 1954.
- Pear, T. H, *Peace, war and culture patterns*, in Pear.
- Pear, T. H., *Psychological factors of peace and war*, London, 1950.
- Pope, L., *Millhands and preachers. A study of Gastonia*, New Haven, 1942.
- Ratzenhofer, G, *Die soziologische Erkenntnis*, Leipzig, 1898.
- Raven, B. en J. Rietsma, *The effects of varied clarity of group goal and group path upon the individual and his relation to his group*, in Human Relations, 10 (1957).
- Reichmann, E., *Hostages of civilization: the social sources of national socialist anti-semitism*, London, 1950
- Rickman, J, *Psychodynamic notes*, in Cantril
- Roethlisberger, F. J., *Management and morale*, Cambridge, 1944.

- Roethlisberger, F. J en W J Dickson, *Management and the worker*, Cambridge Mass , 1949.
- Rohrer, J. en M. Sherif, *Social psychology at the crossroads*, New York, 1951.
- Rose, A. M., *Race prejudice and discrimination*, New York, 1953
- Ross, E. A., *Principles of sociology*, New York, 1938 (derde druk).
- Sargent, S. S, *Reaction to frustration . a critique and hypotheses*, in *Psychological Review*, 55 (1948).
- Schrieke, B., *Alien Americans*, New York, 1936.
- Sheppard, H., *Approaches to conflict in American industrial sociology*, Communication Paper, International Sociological Society, Liege Congress, 1953, Nr. ISA/L/IC/Ind/14.
- Sherif, M en C. W. Sherif, *Groups in harmony and tension an integration of studies on intergroup relations*, New York, 1953
- Sherif, M., *Superordinate goals in the reduction of intergroup conflict*, in *American Journal of Sociology*, 63 (1957—58).
- Simmel, G., *Der Streit*, in Simmel.
- Simmel, G., *Soziologie, Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung*, München und Leipzig, 1908 (tweede druk 1922).
- Small, A., *General sociology*, Chicago/London, 1905
- Stagner, R., *Psychology of industrial conflict*, New York, 1956.
- Stagner, R., *Studies of aggressive attitudes, I, Measurement and interrelations of selected attitudes*, in *Journal of Social Psychology*, 20 (1944).
- Stagner, R., *Studies of aggressive attitudes, III, The role of personal and family scores*, in *Journal of Social Psychology*, 20 (1944)
- Stirn, H., *Die informelle Arbeitsgruppe*, Dortmund, 1952
- Stone, R., *Conflicting approaches to the study of worker-manager relations*, in *Social Forces*, 31 (1952—53).
- Summer, W. G., *Folkways*, New York, 1906 (Boston/New York/Chicago/London, 1940).
- Viteles, M., *Motivation and morale in industry*, London, 1954
- Ward, L., *Pure sociology*, New York, 1903.
- Warner, W. L. en J Low, *The social system of the modern factory*, New Haven, 1948.
- Weber, M., *Wirtschaft und Gesellschaft*, Tübingen, 1921.
- Whitehead, T. N., *Leadership in a free society*, Cambridge Mass., 1947.
- Whyte, W. F. en F. Miller, *Industrial sociology*, in Gittler.
- Wiese, L von, *System der allgemeinen Soziologie*, Berlin, 1955 (derde druk).
- Wilensky, H., *Human relations in the workplace : an appraisal of some recent research*, in Arensberg e.a.
- World Federation for Mental Health, *Mental health and world citizenship*, London, 1948.
- Worthy, J. C., *Management's approach to „human relations“*, in Arensberg e.a.

SUMMARY

Since approximately 1930 the scientific studies on social conflict were mostly of a psychological type, while sociological studies on this subject were almost totally absent. Since 1947 however an ever increasing number of sociologists have started a protest-movement against this one-sidedness. The representatives of this protest-movement claimed that the psychological hegemony was due to the structural functional orientation, so popular among sociologists today, which was considered unfit as a basis for the study of social conflict and social change. To make up the sociological arrears some of these representatives tried to devise an outline for a specifically sociological approach to social conflict.

The questions the author of the present study is trying to answer are the following. What are, in fact, the characteristics of the psychological studies on social conflict published since about 1930? Is there a possibility to build a sociology of conflict on the basis of modern sociological theory? Is structural functionalism an impediment to the building of a sociology of conflict? What is the value of the sociology of conflict devised by the critics of structural functionalism?

To this end in chapter I, II and III a sample of psychological studies on international, racial and industrial conflict is analysed. From this analysis it is concluded, that in those psychological studies many authors used sociological conceptualizations and stated explicitly the need for an autonomous sociological approach. In the field of industrial conflict the interpretation of the psychological approach turns out even to be impossible without a preliminary exposition on the — a.o. sociological — backgrounds of this approach.

In chapter IV an attempt is made to characterize more extensively the psychological and the sociological approach to social conflict. Before starting his endeavor the author tests the validity of Jessy Bernard's viewpoint on this subject. Although very important for other purposes her distinctions are discarded as being either too narrow or not specific or not sufficient. On the basis of his analysis in the preceding chapters the present author goes on to state, that the real distinction between the psychological and the sociological approach to social conflict is to be found in the fact, that social conflict is seen by the psychologist as a

function of the personality structure, by the sociologist as a function of the social structure. As an ancillary science sociology can be, and has been, of very great value to the psychological approach to social conflict, but apart from this there is room for an autonomous sociological approach.

To prove the last statement the author turns to modern sociological theory, sociological studies dealing specifically with social conflict being absent. In modern sociological theory social structure is seen as a set of normatively regulated social relationships. In order to be effective it is first of all necessary for these regulations to have a certain degree of constraint; two aspects of constraint, viz. legitimacy and power, are elaborated. Moreover a number of specific requisites are mentioned without which the regulated relationships cannot last; for the fulfillment of these requisites it is necessary to create specific regulations which again can only be effective by means of constraint. As far as a regulation is accepted as legitimate, the relationship to which it refers is stable. When, however, a (design of) regulation is seen as illegitimate, lasting relationships in accordance with this regulation can only exist by means of power or through fear of power. Latent conflict is a situation in which a relationship in accordance with a certain regulation is continued only through fear of power; manifest conflict is an interaction in which two parties, by means of power, are trying to create or to protect regulations which are called legitimate by the one and illegitimate by the other.

Because the present author, in his conceptualization of the sociological approach to social conflict, has to acknowledge the influence and inspiration of the theory of Talcott Parsons, one of the most outstanding representatives of structural functionalism, a final chapter is added, in which the author tries to show, against the criticism formulated by Ralf Dahrendorf, that the structural functional theories of Robert Merton and Talcott Parsons leave room for the sociological approach to social conflict.

STELLINGEN

I

Aan de basis van Othmar Spann's universalistische maatschappijleer ligt een zodanige opvatting over het karakter van het geheel (Ganzheit), dat bij de beschrijving van de verhouding van dit geheel tot zijn delen geen ruimte overblijft voor de ware zelfstandigheid van de persoon

II

De mening, dat Malinowski's culturele anthropologie a-historisch zou zijn, is in haar algemeenheid niet houdbaar. Wel wijkt zijn opvatting enigszins af van die welke op het Europese continent in het algemeen gehouden wordt

(Vgl. B. Malinowski „Die Dynamik des Kulturwandels“, Zurich, 1951, p. 66 e.v.)

III

De grafische voorstellingstechniek in Lewin's veldpsychologie behoeft een verfijning, welke door de toepassing van de „graph theory“ kan worden verkregen.

(Vgl. F. Harray and R. Z. Norman, „Graph theory as a mathematical model in social science“, Ann Arbor, 1953)

IV

De resultaten van sociaal-psychologische laboratoriumexperimenten zijn in zich niet zonder meer transposeerbaar op het gedrag in complexe situaties.

V

De zeer uiteenlopende mate van deelname aan het voortgezet onderwijs door jongens uit de Noord-Limburgse gemeenten dient mede te worden toegeschreven aan een doorwerking van de differentiele invloed van de acties welke in het verleden door de standsorganisaties ter plaatse zijn ondernomen.

VI

Een verwaarloosd hoofdstuk uit de wetenschapssociologie is de studie van de invloed welke een wetenschap ondergaat van de groepsvorming binnen de kring van beoefenaren dier wetenschap.

VII

De godsdienstsociologie heeft zich in de laatste decennia al te eenzijdig beziggehouden met de verschijnselen van de uiterlijk waarneembare deelname aan godsdienstige activiteiten.

VIII

In König's analyse van de werken van Saint Simon wordt diens natuurwetenschappelijke orientatie al te zeer ontkend.

(contra R. König, „Sociologie in deze tijd”, Amsterdam, 1952, p. 15 e.v.).

IX

Een vernieuwde belangstelling van de socioloog voor de historische aspecten der sociale werkelijkheid is dringend gewenst.

X

Merton's onderscheid tussen manifeste en latente functies behoeft een nadere verfijning.

(Vgl. R. K. Merton, „Social theory and social structure”, Glencoe Ill., 1957, hoofdstuk I).

XI

Merton's hypothese aangaande de „net-balance of functional consequences” is slechts plausibel voorzover het de verhouding tussen manifeste functies en manifeste dysfuncties betreft.

(vgl. R. K. Merton, o.c., p. 32).

XII

De studie van het sociaal conflict en de sociale verandering veronderstelt een bezinning op de verschijnselen van sociale orde.

XIII

Een psychologische benadering van het sociaal conflict is op zichzelf beschouwd volkomen gerechtvaardigd.

XIV

Het structureel functionalisme biedt in principe inderdaad de mogelijkheid van een sociologische benadering van het sociaal conflict.

